

Леся Українка

Стародавня історія
східних народів

Леся Українка в тому віці, як писала
"Стародавню історію"

Стародавня історія східних народів

Праця Л.Українки «Стародавня історія східних народів» була видана сестрою письменниці лише у 1918 році окремим друком і з тих пір жодного разу не перевидавалась. Не друкувалась вона і серед вибраних творів Лесі. Виникає справедливе питання чому цю працю спіткала участь твору І.Франка «Сотворення світу» тотальне замовчування і в царській Росії, і в Радянському Союзі і в «незалежній» Україні? Сподіваємось, що неупереджений читач, ознайомившись з цією працею, сам знайде відповідь на поставлене питання. Бажаємо Вам приємних хвилин ознайомлення з правдивою історією східних народів. Праця друкується без жодних стилістичних правок, так, як вона була написана автором. виправлені лише помилки друкарського набору.

Впевнені якщо українська духовність буде розвиватись шляхом, вказаним Л.Українкою, Україна за дуже короткий проміжок часу підніметься із духовного та економічного занепаду.

Громада «Трійця» щиро вдячна панові Розумієнку Володимирі Івановичу за його осягнення важливості донесення до громадськості цього твору та потужну наполегливість у здійсненні перевидання цієї блискучої і надзвичайно потрібної саме сьогодні праці славетної доньки України. Вдячні також панові Ю.Підгуйко за безкорисливу матеріальну допомогу у виданні цієї книги.

Перевидання здійснено
за сприяння громади рідновірів

«ТРІЙЦЯ»

м. Київ, 2008 р.

Леса Українка

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ

ПЕРЕВИДАННЯ
ВИДАННЯ ОЛЬГИ КОСАЧ-КРИВИНЮК
1918

Кам'янець-Подільський
2008

УДК 94(35)
ББК 63.3(о)31
У-45

Леся Українка
У-45 Стародавня історія східних народів. Перевидання. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2008. – 164 с.
ISBN 978-966-2937-53-4

Праця Л.Українки «Стародавня історія східних народів» була видана сестрою письменниці лише у 1918 році окремим друком і з тих пір жодного разу не перевидавалась. Не друкувалась вона і серед вибраних творів Лесі. Виникає справедливе питання чому цю працю спіткала участь твору І.Франка «Сотворення світу» – тотальне замовчування і в царській Росії, і в Радянському Союзі і в «незалежній» Україні? Сподіваємось, що неупереджений читач, ознайомившись з цією працею, сам знайде відповідь на поставлене питання. Бажаємо Вам приємних хвилин ознайомлення з правдивою історією східних народів. Праця друкується без жодних стилістичних правок, так, як вона була написана автором. Виправлені лише помилки друкарського набору.

Впевнені – якщо українська духовність буде розвиватись шляхом, вказаним Л.Українкою, Україна за дуже короткий проміжок часу підніметься із духовного та економічного занепаду.

Громада «Трійця» щиро вдячна панові Розумієнку Володимирі Івановичу за його осягнення важливості донесення до громадськості цього твору та потужну наполегливість у здійсненні перевидання цієї блискучої і надзвичайно потрібної саме сьогодні праці славетної доньки України. Вдячні також панові Ю.Підгуйко за безкорисливу матеріальну допомогу у виданні цієї книги.

УДК 94(35)
ББК 63.3(о)31

*Перевидання здійснено за сприяння
громади рідновірів «ТРІЙЦЯ», м. Київ, 2008 р.*

ISBN 978-966-2937-53-4

Леся Українка

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ.

ВИДАННЯ ПЕРШЕ
ОЛЬГИ КОСАЧ-КРИВИНЮК.

КАТЕРИНОСЛАВ
Друкарня І. Вісман та І. Мордохілевич, Феодосійська 9.
1918.

Передмова до I видання.

Леся Українка, як була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим як починати вчити її історії, Леся Українка звернулася до звісного історика, свого дядька Михайла Драгоманова, і попросила його поради й, як краще та по яких джерелах складати курс стародавньої історії. Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецької та французької книжки, які радив їй, яко джерела, і прислав їй додавши до них докладні поради про складання курсу історії. Відповідно до порад Драгоманова і по джерелах присланих ним, Леся Українка в роках 1890-1891 і зложила курс «Стародавньої історії східних народів». Жила вона тоді в селі Колодяжному в Ковельському повіті на Волині.

Не задовго перед своєю смертю Леся Українка дозволила надрукувати «Стародавню історію», але конче хотіла переглянути її і виправити перед друком. Тяжка недуга не дала їй зробити цього і «Стародавня історія» друкується тепер так, як вона була написана одразу, – без жодних змін і поправок.

Леся Українка хотіла, щоб «Стародавня історія» була надрукована з малюнками і сама повибирала малюнки до неї, але раніше не було змоги надрукувати «Історію», тепер же малюнки так страшенно удорожили б видання, що не можливо друкувати з ними, і через те се перше видання «Стародавньої історії» друкується, на жаль, безь малюнків.

Взагалі дуже боляче, що через сучасні умови видавання зовсім неможливо видати так гарно, як би хотілося, сю книжку, що друкується мною з глибокою любовію, пошаною і вдячністю до ясної, прекрасної пам'яті її автора.

Ольга Косач-Кривинюк.

Вступна розповідь

Первістні люде

Ніхто не знає напевне, відколи живуть люде на землі. Відомо тільки те, що від тої пори, як вони настали, пройшло далеко більше, як шість тисяч літ, (а ще не так давно люде думали, що цілий світ створений тільки шість тисяч літ тому). Що люде дуже давно живуть на землі, про се довідалися тоді, коли почали знаходити кістки людські разом з кістками так званих «допотопних» звірів, себ-то до-історичних; звірі тії давно вже згинули зо світу і тільки з кісток їхніх довідалися, що вони колись жили. Кістки тії знахожено дуже глибоко під землею, се значить, що їх довго заносило землею, – можна ж собі здумати, скільки то треба часу, поки поробляться такі великі земляні наноси¹. Але, як видно, люде ще давнійше на світі жили, бо при знайдених людях була різна камінна зброя, а певне ж був такий час, коли люде не мали ніякої зброї. Камінна зброя так само, як і зброя костяна, найдавніша, яку тільки знахожено. Певно була у первістних людей і дерев'яна зброя, але ж дерево не може доховатися від такого давнього часу. Отже будемо уважати камінну зброю за найдавнішу. Через те, що найдавніші люде робили зброю і всякий знаряд з каміню, то часи, в які тії люде жили, називаються «камінним віком (періодом)» історії. Люде камінного віку були дикі, не знали вони а ні письма, а ні хисту ніякого, коли не вважати за хист ті початки, про які буде говоритися далі. Не відомо напевне, яка була їх мова, догадуватись можна, що вона була дуже проста і нерозвита, як і тепер бував у диких народів. Жили вони в печерах та в ямах, потім почали напинати шатрища з дрюків, галуззя та звірячих шкур. Сталої домівки не мали, а переходили з місця на місце, шукаючи собі поживку, бо жили вони з мисливства і не мали ніякого господарства, отже й мусіли вони шукати, де більше дичини, а виловивши її в одному місці, переходили на друге.² Страви жадної вони не

¹ В одному місці в Ірландії люде, копачи, докопалися до цілого лісу поваленого і закам'янілого, під тим лісом був ще другий ліс, а під другим ще й третій, та вже аж під тим третім знайшли людські та звірячі кістки.

² Однак все таки жили гуртами, – знахожено місця схожі на якісь таборища, а де-не-де щось подібне до фабрик зброї камінної. Про те, що в якому небудь місці жили колись люде, догадуються часом з того, що знаходять під землею кістки звірячі, черепашки виколупані разом з черепками або шкварками камінними. – це кажуть «кухнянними зостанками».

варили, бо не вміли розпалювати вогню, а тільки знаходили його там, де він сам з'явився від блискавки або що. Пізніше люде навчилися добувати вогонь із сухого дерева, тручи його одно об друге. Тоді почали вони готувати собі їжу, але не варили, а тільки пекли, бо не мали посуду. Одежі вони не мали ніякої, або обпиналися листями та шкурами звірячими.³ Шили одягу тую риб'ячими кістками або камінними шилами. Де далі почали вже люде виробляти собі різні річі з глини та з бронзи. Се вже був великий поступ у їхньому житті. Навчилися вони і прядти і ткати.

Бронзовими сокирами могли вони вже краще обтесувати дерево, бронзовими лопатами могли копати землю, бронзовою зброєю ліпше було боронитися від ворогів. Тоді почали люде ставити собі порядніші оселі то було вже щось подібне до теперішньої хати. Часом ті хати ставилися серед води на стовпах, або на островах, щоб вороги та дикі звірі не могли досягнути. Потім біля тих хат обгороджували якусь частину землі і люде почали довше жити на одному місці, бо навчилися освоювати диких звірів і таким способом почали заводити господарство. Однак ні сіяти, ні орати ще не вміли. Вони пасли свою худобу і та худоба була їхнім маєтком. Людей того часу в історії звать «пастухами» і людьми бронзового періоду.⁴

В сей бронзовий період люде не були вже такі дикі, вони жили сім'єю під владою старшого в роді⁵, мали свою поезію, віру і потім поділились на племена, значить у них вже починалося *Громадське життя* і людей сих історія зве не дикими, але все ще варварами (від грецького слова «barbaros» – чужий, чоловік грубого звичаю). Що до найдавнішої мови, то до нас не дійшла найперша предковична єдина мова людська (як що вона була коли небудь), нам відомо скільки дуже давніх мов, але з їхнього досить мудрого складу видно, що несть то мови дикого предковичного люду. Відомі нам мови вже були

³ Хоч люде камінного періоду не вміли прядти, але вони могли скручувати в руках волокна різні і з того сплітали собі щось подібне до рогожок або килимків. Наука не знає такого часу, коли б люде нічого іншого не вміли робити. Яке було життя первісних людей, про те ми можемо догадуватися, знаючи життя теперішніх диких людей.

⁴ Однак треба знати, що не завжди люде бронзового періоду були пастухами, часом вони стояли вже на вищому ступні.

⁵ Старшинство почалося з того, що знаходився якийсь дуже сильний чоловік у племені і його всі боялися, через те й слухалися, або вважали його мудрішим, знали, що він на війні може краще справитися, тай у спокійний час може краще порадити, де випасати худобу, пукати пожажу, то що, потім і дітей його слухалися, бо думали, що від батька і до дітей переходить сила і мудрість.

такі, що на них складалися пісні і пісні ті переходили з роду в рід. В тій поезії одбивалася віра людей бронзового віку.

Хоч ми не знаємо, як почали люде говорити, але все ж ми можемо догадуватися про се, знаючи, як говорять теперішні дикі люде і малі діти. Мова почалася з того, що люде хотіли як небудь виявити своє почуття. Таку початкову мову можна помічати навіть у звірів: коли звірині що болить, – вона кричить, коли їй що небудь втішно, – вона виявляє се яким іншим гуком, видно, що вона тими гуками виявляє всю почуття, тільки що у наї небагато гуків і всі вони одноманітні. У людини, хоч яка вона буде немудра, таких гуків далеско більше, і чим далі розвивається людина, тим більше стає у наї гуків. Спершу людина може тільки виявити, що їй прикро що небудь, або втішно, потім її починає вражати те, що вона бачить перед собою і вона починає називати річі. Називає вона часом такими словами, що похожі на крик того звіра або птіці, яку людина хоче назвати, часом вона гуком виявляє, що їй болить від якої небудь річі, або що їй гарно що небудь. Коли людина почне які небудь річі називати кожний раз таким самим гуком, то тоді вже ті гуки стають словами. Однак слова ті з початку завжді бувають короткі, слів тих небагато, небагато можна й сказати ними, трудно висловити ними, як одна річ приходить до другої, що в який час було зроблено, так напр., дикий чоловік має слово «їсти», але у нього се слово значить і їсти, і їм, і буду їсти і їв, бо нема у нього ще «форм» ніяких для мови. Де далі форми тії потроху виробляються, мова стає багатішою, але все то приходить дуже помалу. Єсть і тепер дикі племена, що говорять дуже вбогою мовою, лічать по пальцях на руках і на ногах, не вміють більше трьох або п'ятьох злічити, а лічать: «1, 2, 3, багато». І от з мови тих диких людей можна догадуватися про мову первісної людини. Науки лічби і взагалі ніякої науки не було у людей кам'яного періоду. Початок людського хисту можна теж прослідити в дуже давніх часах. Хист людський почався з того, що людині хотілося якось краще зробити коло себе, і початки хисту видно навіть на де яких річах кам'яного періоду. Так, напр., знайдено барвисті черепашки нанизані на шкуроток, або камінці гарно обточені, видно, що то вживалося не на користь, а для краси. Теж саме видно і в теперішніх диких людей: вони чіпляють на себе черепашки, пера, красять на собі волосся, а часом надрізають пружки на тілі і запускають у надрізи краску, то зветься «татуїровкою». У диких людей тії покраси уважаються дуже почесними і старший в пле-

мені може робити кращу татуїровку, носити яскравіші покраси, ніж інші люде з того племена. Де-які покраси та узорі татуїровки навіть зовсім заборонені для простого люду їх і носити мають право тільки старші. В бронзовому періоді знаходять навіть дуже багато різних покрас та оздоб і де-які з них зроблені дуже гарно, з правдивим хистом. Можна думати, що хист у людей з'явився разом з першими людськими снарядами, а людина, хоч як вона мало розвита, все ж таки тямить зробити якийсь там знаряд з глини, чи з каміню, чи з дерева, отже видно, як давно живе хист поміж людьми. Знахожено нераз посуд, як видно було, дуже давнього часу і на ньому вже було видряпано, або пальцями видавлено щось подібне до узору. На плетінках диких людей видно теж різні узорі, або трава іншої барви вплетена, або просто якомсь майстерніше виплетено. Видно, що для людини не досить було просто аби чим нап'ястися, тільки вона хотіла, щоб її одежа була якась краща.

Як тільки люде навчилися говорити, з'явився хист мови, себ-то поезія. Звісно, спочатку вона була дуже первістною і найбільше видно сю початкову поезію в співі диких людей.⁶ Поезія та звичайне не така, як теперішня, а далеко простіша, навіть надто проста, але все ж, почувши пісню диких людей, можна зауважити, що то такі пісня, а не просто розмова. Перше всього у ній в щось подібне до розміру, до музичної мелодії, єсть приспівка, себто одно або скілько слів, що приспівуються по скілька раз після скількох слів, пісні, найчастіше слова приспівки нічого не значать. Слова первістної пісні (не тільки приспівки) часом нічого не значать. Часто пісня та складається навіть не з слів а просто з гуків: та-та! ба-ба-ба! і т. д.

Кажен чув, як співають дуже маленькі діти, отже може з того уявити собі пісні первістної людини.

От на зразок дві пісні диких людей:

Пісня диких австралійців, що співається на похороні.

Kardany garro
Mammitil garro
Mela nadjo
Nunga broo.
Се значить:

⁶ У первістних людей поезія завжди йшла поруч із співом.

Братіка знову
Сина знову
Більше я
Не побачу ніколи.

Друга теж погребова пісня:

Твоє тіло в Войшематі,
Але душа прийшла сюди
І збудила мене зо сну,
Приспівка: Га-а, га-а, га-а, га!

В першій пісні видно якийсь розмір, у другий ми бачимо приспівку, що не значить нічого. Таких приспівок єсть багато у диких людей, напр.: abang! abang! Nyah ch wa!⁷ Кожен раз, співаючи ту приспівку, дикі люде б'ють в бубни і дзеленчать різними брязкалами. Се вже перший ступінь музики. Тая музика, як і спів, дуже груба і проста, в ній ледве можна спостерегти яку небудь мелодію, але все ж у ній єсть якийсь порядок (такт), більша або менша прудкість (темп), а се вже показує початок музики. При тій пісні і музиці дикі люде часто танцюють і танок той залежить од співу і музики, так: коли грають тихше, то й танець тихший, коли грають прудко, то й танцюють прудко. Тут уже видно початок танцю, а не просто плигання. Первістні люде уважали танець (так само як і спів і музику) не тільки забавою, але й ділом поважним. Се видно з того, що при таких поважних випадках, як весілля, смерть, війна, співались особливі пісні (весільні, погребові, військові) і танцювались особливі танці. І тепер у всіх диких племен є свій військовий танець, вони вірять, що той танець дає силу воякам і відвертає ворогів. Добре відомо теж, що дикі люде мають мисливські танці і думають, що танці ті мають силу принадити звірину.⁸

Спів, музика і танець розвивалися де-далі більше. Пісні людські добірали більшої краси і де далі більше одрізнялись од звичайної розмови. Де-які народи бронзового періоду мали свою поезію досить багату.

Хист малювання, так само як і різьбярства, почався з того, що люди хотіли самі зробити те, що бачили круг себе. Малювати люде по-

⁷ Подібні приспівки задержались і в наших піснях, напр.: а-а! в козачкових. Гей! в Чумацьких, Ти-ни-ни! в танцюристях і т. п.

⁸ Може й ніколи не було такого часу, коли б люде ніяк не танцювали, бо навіть де-які породи звірів та птахів мають щось подібне до танцю, напр., кенгеру, журавлі і інші.

чали теж дуже давно, бо знахожено не раз малюнки допотопних звірів надряпані на каменях. Потім люде набірались більшої вправності і майстерності і вже де які ідоли богів бронзового періоду мають вигляд досить гарний. Идоли і малюнки первісних людей часто були помальовані різними барвами, але, звісно, те малево було дуже невеликого хисту і нехутко люде дійшли до теперешньої майстерності. З малювання повстало і письмо: перше люде просто малювали те, про що хотіли написати, потім скорочували ті малюнки для скорості, де-далі поскорочували так, що трудно вже й догадатися з якого малюнку повстали їхні букви.

Віра у первісних людей теж була проста, немудра. Віра почалася у людей з їхнього погляду на світ. Де чого в світі вони боялися і вважали ворожим, друге знав сприяло їм і вони любили його, от звідси повстала віра в злих і добрих богів. За богів давні люде вважали сили природи: вітер, грім, дощ і т. п., і навіть створіння де які. Так напр., одно племєно має між іншим за бога павука і приносить йому подання (жертви). Звісно, люде хотіли добрим богам зробити щось втішне, щоб подякувати їм за їхню добрість, а злих знов хотіли загодити, щоб не робили нічого злого. Давні люде думали, що боги подібні до людей, що боги мають людські почуття, думки і людські образи. (Часами, правда, за богів уважали й звірів). Люде почали робити богів тих з дерева, з каміню, то що, бо хотіли бачити своїх богів ближше. Богам тим люде робили все, що було для них самих приємне, вони давали їм їсти – себ то палили для них найкращі шматки мяса або овочі, а часом просто вимазували своїм ідолам лице салом. Вони шили для богів найкращу одежу, вішали на них оздоби, ставили найкращі хати. Перше ставились не хати, а тільки «жертovníки» – «олтарі» для поданнів. Для богів завжди робилося все краще, більше, значніше, ніж для людей, і хоч давні люде не могли поставити щось дуже гарного, але все ж для богів завжди вибиралися найкращі місця для божниць, навалювалось велике, таке щоб його було видно здалека, щоб кожний бачив, що то оселя бога. Олтарі з величезного каміння камінного періоду звуть «дольменами».

Потім вибирали навіть окремих людей, що повинні були служити богам. Ті люде провіщали народів божу волю. Коли бог був розгніваний, все віддавалось, аби загодити його, навіть людей віддавали йому на жертву. Звісно, чим дичіші та первіснійші були люде, тим дичійша та первіснійша була й віра, бо в вірі одбивається на-

тура і світогляд народу. У давніх людей віра входила у все: у поезію, в хист, і в ціле життя. Громадське життя теж багато залежало од віри, бо кожний громадський закон уважався святим і даним од самого бога. Такий погляд на закони людські тримався і потім, коли люде жили навіть дуже розвиненим життям громадським. Все мудре, надзвичайне – вважалося ділом бога. І коли люде дійшли до того, що навчилися писати й читати, до думали, що сьому навчили їх самі боги.⁹ Від того часу, як люде навчилися письма, – почалося життя «цивілізоване», почалися «історичні часи», бо люде почали записувати свої закони, свої казки, пісні, молитви, події свого життя і з того ми довідуємося про їхні звичаї, віру і життя. Сі часи називають деякі «залізним періодом», бо тоді люде навчилися добувати залізо і всякі інші метали.

От з сього третього великого періоду почнемо тепера ми науку історії. Годиться починати від найдавшіших часів; хоч вони і менше звісні, аніж пізнійші, хоч у історії їхній єсть багато темного, недосліженого, однак з того, що відомо, бачити можна, як розвивались думки і хист людські, а се важнійше, ніж історія самих подій, не звязаних ніякою думкою. З історії віри і поезії найбільше можна побачити, як розвивалася людська думка і хист. Не у кожного народу однаково розвивалася тая історія, єсть бо і тепер де які народи, що затрималися й досі в камінному періоді, або в бронзовому. Та і сі три великі періоди, про які ми оце говорили, не стоять вони так дуже окремо один від одного. Переходи від одного періоду до другого не були раптові, люде помалу доходили до вищих форм життя, і де-що з першого періоду завжди затримувалось і в другому. Так напр., за бронзового періоду люде вживали багато камінних річей, і не раз трудно буває зважити, до якого періоду належав який народ. Навіть в одному народі не всі люде дійшли до однакових форм життя. Скільки народів, що жили в один час дуже одрізнялись один від одного своїми звичаями і розвитком: одні жили цілими державами, а другі були ще «пастухами». І тепер ми бачимо те саме: хоч у нас єсть і машини і прядки і різне знаряддя, але поруч з ними затрималися коси, серпи, дерев'яні рала, веретена та інші річі, що були відомі ще людам бронзового періоду, а то навіть і камінного. І тепер одні на-

⁹ Давні люде думали, що й поезія, й музика, й танець, і всякий хист – все те йде від богів. Через те немає нічого дивного, що вони танцювали перед олтарями богів, що вони співали їм і малювали їх, бо все, що йшло від бога вважалося святим.

роди мають дуже високу цивілізацію, а другі, напр., деякі островітяне застаються і досі дикими людоїдами. Причина сьому та, що одні люде мали добру спосібність до розвитку, а другі ні; одні жили у теплій країні, на добрій землі, в лагідному кліматі, а другі жили або в надто холодній, або в надто гарячій країні, на пісках та на болотах, між дикими зажерливими звірми: одні люде запанували над іншими, другі знов самі попали в неволю. Причина сьому ще й та може бути, що деякі народи жили дуже малими племенами, далеко від ширшого світу, напр. островах маленьких на широкому океані, або в диких пушах та горах, і се не давало їм дійти до більшої цивілізації. Богато є причин нерівності людської цивілізації і не легко їх всі дослідити. Історія покаже нам, як росли і розвивалися людські цивілізації.

Світ відомий давнім людам

Всі великі цивілізації почалися на Сході, в південній частині Азії та в східній частині Африки, при великих річках, серед роскішної природи, в теплому, лагідному кліматі. Там повстали цивілізації найдавніші в світі: Китайська, Індійська, Єгипетська, далі Ассіро-Вавилонська, Гебрейська (Жидівська) і Фінікійська. Далі ми довідаємося багато про життя тих народів, тепер же поговоримо про те, як ті народи знали світ і одні других і які думки мали про свій край і про чужину. Кожний з давніх народів думав, що його рідна країна єсть осередок світа. Думали вони так певне через те, що завжди кожному чоловікові, коли він вийде на широкий простор, здається, що він стоїть посередині якогось великого круга, а як хто приймає винокол (горизонт) свого ока за справжню границю світа, то він легко може собі думати, що ось то він живе як раз посередині землі.¹⁰ Давні люде не знали, що земля така, як куля, а думали, що вона плісковата і кругла, як колесо, і кругом оточена водою.

І довго ще люде в'являли собі світ таким. За давніх часів не так легко було їздити по світі, як за наших часів, отже люде тоді дуже мало знали чужину, знали вони тільки ті сторони, які ближе були до їхньої, а що дальша була сторона, то дивніші та неправдивіші розповіді були про неї. Найбільше знали про світ та про люде Єгиптяне

¹⁰ Разом з тим кожний народ уважав себе найкращим, найрозумнішим і найсвятішим то ще може й через те звав свою країну серединою світа, себто найголовнішою часткою землі.

та Фінікійці. Навколо Єгипту жило багато народів різних, Єгиптяне мали з ними справи різні, часто воювалися з ними і знали їх досить близько. Вони часто малювали чужинців на своїх малюнках. Один такий малюнок знайдено в давньому розруйнованому єгипетському місті; на малюнку тому були змальовані чотири людські «раси»¹¹: єгиптянин, Негр, Семіт і Європеець. Єгиптянин намальований увесь червоний, у білій одежі, з довгими кучерями, з довгастими очима, з великим трохи горбатим носом; він намальований близько бога, що стояв у початку малюнка. Далі, після Єгиптянина стоїть Негр, чорний, дуже схожий на теперішніх негрів. Далі Семіт, або Азіат: тіло жовто-біле, на виду смуглявий, ніс горбатий, борода чорна, довга, клином, убраний в коротку барвисту одежу. Потім остатній – Європеець: білий, очі сині, ніс рівний, борода руса, сам високий та стрункий; замість одежі волова шкура, на тілі татуїровка, зовсім дикий чоловік! На других малюнках, замість Жида і дикого Європейця, намальовані: Ассірієць, Перс, Мідієць і Європеець в одежі, в сандалях, з сагайдаком і тулою. З сих малюнків ми бачимо, яких народів Єгиптяне знали. Монголів, як видно, вони не знали зовсім.

Фінікійці, перші мореходці давні, мали багато городів приморських і їздили морем досить далеко. Єсть давня розповідь про те, як Фінікійцям наказав царь Єгипту, щоб вони об'їхали кругом Африку, і щоб виїхали з Червоного моря, а вернулися морем Середземним, їздили вони три роки; вернувшись, вони розповідали, що, їхавши морем Південним, на захід, бачили сонце по правому боці, але їм ніхто не повірив¹². Другий раз Фінікійці доїхали тільки до північно-західного берегу Африки і, вернувшись, розказували, що вони бачили волохатих люде і люде тії зветься Горіллами¹³. Ще третій раз їздив один Фінікієць навколо Африки, але що саме він бачив під час подорожі – невідомо. Окрім сих трьох подорожів відомо, що Фінікійці їздили по оливу, до теперішньої Британії. З того часу, як почали люде переїздити Гібралтар, почали вони трохи більше знати про чужі землі і перестали собі в'являти світ таким, як колесо. Карта

¹¹ Раса значить – порода люде, за давніх часів було відомо п'ять рас: *Арійці* (до них належали Індуси, Мідійці і Перси потім Греки, Римляне і більшість європейців), *Семіти* (Жида, Фінікійці та Ассірійці), *Єгиптяне* або *Копти*, *Кучіти* (всі чорні народи африканські) і *Монголи* (Китайці). Сей поділ на раси, описаний у давніх істориків, здебільшого признають і тепер, та тільки не всі вчені однаково ділять відомих тепер народів межі сими расами, а де-хто налічує більше рас, ніж тут сказано.

¹² Отже так власне мусіло бути, бо вони їхали по той бік екватору.

¹³ Того тепер зветь Горіллами великих африканських мавп.

світу відомого людям перемінюлася потроху і найпізніша карта давніх єгиптян уже чотирикутна, на їй визначено чимало країн і всі береги Середземного моря вималювані досить близько до правди.

Отже Єгиптяне, Ассірійці, Жиди. Фінікійці і Негри зналися трохи між собою, але всі вони знали тільки байки про Азіятів. Перси, інші Арійці та Китайці, хоч і були сусідами, однак дуже мало знали один одного. Отже про історію кожного з цих трьох народів найбільше можна довідатись з їх власної літератури, а де-що теж і з грецьких істориків. Відколи учені навчилися добре розбирати давнє письмо, вони багато дізналися про історію давніх народів. Про давні звичаї та життя можна багато довідатися з малюнків, статуй і річей для щоденного вжитку, що zostалися по давніх людях. Порівнюючи давні мови, учені побачили, який народ якому ріднійший, хто від кого навчився чого, і таким способом установлено «сем'ю» народів, або «раси». Хоч і не завжди можна вірити давній літературі, бо в ній багато байок, однак все таки, рівняючи її з історіками грецькими та з літературою сусідів, можна бачити, що в ній правда, а що неправда. За те з останків давнього хисту, ми бачимо правдиву, певну історію, історію хисту, історію цивілізації.

Історія Індусів

РОЗДІЛ I

Первістні Арійці

Коли Європейці розійшлися по цілому світі, вони пізнали багато чужих мов живих і мертвих¹⁴. Порівнюючи ті мови одну з другою, учені побачили, що багато єсть дуже похожих між собою, і ті мови, які схожі між собою, вони назвали «сем'ями людських мов».

Отже єсть на світі «сем'ї народів», так, само єсть і «сем'ї людських мов».

Сливе завжди народи одної раси мають мови одної сем'ї. Учені довідались, що всі теперешні головні народи європейські, так само як і давні Індуси, Перси, Греки та Римляне, всі вони народи одної

¹⁴ Живі мови – се ті, якими люди тепер говорять, а мертві – ті, якими колись давно люди говорили, а тепер ніхто не говорить і вони відомі тільки з книжок або давніх написів на пам'ятниках то що.

раси арійської, а мови їхні теж належать до одної сем'ї. Найдавніша зо всіх їх мова – се мова давніх Арійців, або, як її звать, мова «санскритська»¹⁵, і до неї подібні всі мови європейські, одні більше, другі менше, котрі давнійші, ті більше схожі з нею.

Тією мовою санскритською написана «Веда», збірник гімнів (святих пісень) індійських. Народ, що співав ті гімни, зветься Арійцями («Агуа»)¹⁶. Агуа по санскритськя значить славетний, благородний, і слово се порівнюють з грецькими Ares (бог війни, значить сильний, ярий), Arete (чеснота) і Aristos (найкращий) та з словом Heros (герой), так греки звали своїх прадідів славетних. Слово Агуа задержалося в слові Iran (Персія).

Ще недавно учені здебільшого вважали, що первістні Арійці жили спочатку в Азії таки, між морем Аральським і горами Белур та Гіндуку, в країні Памір, на високій полонині над річкою Оксусом, а звідти вони розійшлися помалу, одні в долину Інду, а звідти до Гангу, другі в Персію та Бактріану, на Кавказ і вже з Кавказу¹⁷ де далі розійшлися по всій Європі. В останні часи серед учених почала переважати думка, що Арійці таки зроду були європейцями, а вже з Європи через Кавказ частина їх перейшла в Азію, в Іран та в Індію і там скоріше вийшла з дикого стану, бо дісталася в кращі краї. Та ж, якась прадавня сторона «Аріанем-Ведйо», що споминається в давніх арійських легендах, звідки ніби вийшли прадіди Арійців, то, – як думають тепер, – країна понад річкою Араксом, і не єсть рідний край арійської раси, а тільки одно з пристановищ тих мандрівних Арійців, що йшли з Європи в Азію.

Ті учені, що вважають Арійців споконвічними Європейцями, доказують таку свою думку, між иншим, ще й тим, що в Азії людей арійської раси зовсім мало, рівняючи до числа інших, неарійських народів, а в Європі їх найбільше; тим часом, як людей безперечно азіатських рас (Семітів, Монголів) і тепер найбільше таки в Азії, хоча їм траплялося переселятися цілими ордами в інші сторони (в Африку, в Європу). Однак згоди в думках про сю справу між ученими ще нема.

¹⁵ Але і то не найдавніша мова Арійців, була ще давніша колись, але вона згинула і про неї можна догадуватись, тільки порівнюючи давні індо-європейські мови, бо притому трапляються слова спільні всім тим мовам, але такі, що їх нема в санскритській, значить, відумані раніше, ніж настала санскритська мова.

¹⁶ Від них вся наша Європейська раса зветься арійською, бо вони (Арійці) найстаріші з усієї нашої раси.

¹⁷ Через те Арійську расу в Європі зовуть часом Кавказькою.

Порівнюючи індо-європейські мови, учені догадуються про життя громадське первістних Арійців і про їхні звичаї, – коли яке слово єсть у всіх тих мовах, то значить воно було і в первістних Арійців, а як що було слово, то був і той звичай або та річ, яка тим словом зветься. Багато про що довідалися і з гімнів арійських, з тої «Веди». В гімнах ведичних видно картину патріархального¹⁸ життя давніх Індусів. Індуси були пастухами і не були «номадами» (бродячим народом), ані дикими. Вони вмели сіяти, ковати метали, плавати човном і ткати різні тканини. Вони жили не в наметах, як прадавні Семіти, а в сталих домівках: у всіх індоєвропейських мовах єсть похोजі між собою слова, що означають *дім* або *село*, так само, як і слова, що означають різних свійських звірів, напр., віл, кінь, сабака, свиня, вівця, коза, гуска. Арійці вмели запрягати коней та волів. У них були дороги для проїзду, вони вмели ковати золото, срібло і бронзу (спіж); невідомо напевне, чи знали вони залізо. Вони копали землю та сіяли збіжжя, але орати навчилися вже аж після того, як розійшлися по світі, бо рільничі слова хоч і єсть похोजі в грецькій та латинській мовах, але нема їх зовсім у санскритській. Арійці солили м'ясо на схов, але сіль добували не з моря, бо моря не знали; вони мали човни, плавали ними по великих річках і гребли веслами, але вітрил і щоглів не мали. Вони ділили рік по місячних змінах, лічба у них була на десятки (така, як і тепер у нас), але вони не вмели до тисячі лічити.

Ся первістна громада мала далеко вищі поняття духовні, аніж у теперішніх диких людей. Шлюб у них був освячений релігією, хоч разом з тим старшина могла мати по скілька жінок. Родичами уважалися навіть досить далекі свояки, так напр., в арійській мові є слова для шурина і діверя. Чоловік по санскритськи *pati*, себ то господарь, а жінка *patni* – господиня (пані); у Греків «*pati*» перейшло в «*posis*» (чоловік), але «*potnia*» вже не значить жінка, а значить шановна, поважна, статечна¹⁹, а для жінки єсть уже зовсім інше слово – «*gune*». Брат по санскритськи *bratat* (в різних мовах тепер – *bruder*, *Brother*, *frater*), себ то помічник, сестра по санскр. *swasra*, себ то – утішниця, о сіх слів можна трохи бачити, яке було життя родинне у давніх Арійців.

¹⁸ Патріархальний устрій життя значить такий устрій, де владас всім найстарший в роді (патріарх).

¹⁹ З сього прикладу видно, як то часом слова перейшовши в другу мову, змінюють своє первістне значення.

Громада їхня теж була подобна до великої сім'ї, та навіть «клан» (рід, племено) їхній був не що інше, як велика родина, а над родиною тією владав старший в роді, а з ним разом рада старших родичів.

Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люде про природу і про самих себе.

Природна віра всіх індо-європейських народів єсть політеїзм – віра в багатьох богів. Багато завдавали собі труду учені, щоб довідатись докладно, яка була віра в первістних Арійців, але всеж багато зосталося невиясненого. Імення богів та богинь неоднакові у всіх індоєвропейських народів, тай само слово святий, божий не у всіх однакове. Арійці індійські звать своїх богів *Dewas* – ясні, світлі. Слово се рівняють до латинського *divus* і грецького *dios*. Святе в гімнах Веди, то – світло, і перші боги наших предків були зміни дня і ночі, рання зоря. Вечірне смеркання, блискавиця та багаття. Арійська віра – чиста віра в світло. Учені даказують, що первістні Арійці здавен вірили в посмертне життя і шанували, як святих, своїх померших предків.

РОЗДІЛ II

Арійці в Індії. Веда

Що всі народи індо-європейські жили колись спільно, се видно з їхніх мов, звичаїв та віри, але жаден з тих народів не пам'ятає ні про те спільне життя, ні про те, як вони розійшлися з свого первістного рідного краю. Учені думають, що певне які монгольські орди розігнали Арійців з їхньої сторони.

Племено санскритське (воно вважається найстаршим), перейшовши кряж Гінду-Ку, розійшлося по долині Інду, потім, значно пізнійшо, дійшло до долини Гангу, а далі зайняло і весь півострів Індію. Племено Зендське пішло в Бактріану і розійшлося по Медеї та Персії.

Гімни Веди нічого не згадують про первістну сторону Арійців. Здається, що громадське життя почалося для Арійців уже в долині Пенджаб (долині Інду). Тільки західні Арійці або Іранці (Перси та Медійці) заховали пам'ять про свою давню Аріану. Є відомості, що Медійці спершу звались Арійцями, а сторона між Персією та Бактріаною звалась Арією.

Невідомо напевне, як розійшлись Арійці по Європі, коли не вважати, що вони там жили спокон віку. Розселились же вони так: Кельтійське плем'я пішло південним берегом Європи аж в теперішню Францію та Іспанію, а потім оселилось і в Британії.

Германські, Готські та Скандінавські племена, що мали віру і звичай подібніші до Іранських, ніж до Індійських, спочатку заняли середину Європи і Скандінавський півострів, а потім потроху поміщались з Кельтами. Слав'яне, рідніші індійським Арійцям, бо мова їхня близька до санскритської, оселилися на схід від Германців. Греко-Латинські народи, теж ближші до індійських Арійців, посіли Балканський та Італійський півострови, крім того Греки жили здавен на островах Архіпелагу та на східних берегах Малої Азії.

Широка долина Пенджаб лежить близько гір Гінду-Ку, в північно-західньому краю теперішнього Кабулу, отже не там, де теперішня Індія, або Індустан. Сами Арійці звали свій новий край *Sapta Sindhou*, себ то країна семи річок. На півночі сеї країни стоять снігові гори Гімалайя, найвищі гори в світі. Сім річок зливаються в одну велику ріку *Sindhou*, ту річку Греки прозвали *Indos*, через те і долину її стали звати Індія, а потім уже і долину Гангу і півострів почали так прозивати. Сами ж Арійці звали свій край *Aryawartha* – земля Арійців.

Люде, що жили в Індії перед Арійцями, зветься в гімнах Веди *Dasyou* – перші мешканці, тубольці. Потім почали їх звати *Melchta* – чужинці. Дазіу завжди одрізнялись од Арійців темною барвою тіла і Арійці вважали їх за своїх підданих. Але Арійці тільки тоді запанували над Дазіями, коли зайняли весь Індустан, та й то мусіли чимало змагатися з ними.

Арійці уважали Дазійів чарівниками (подібно до того, як наш простолюд думає про циган, а надто циганок), а часом навіть звали їхнім іменням злих духів. Де що про змагання з Дазіями говорить в Ведах, але там одрізнити правду від байки вельми трудно. Взагалі Арійці індійські ніколи не писали історії, для їхніх письменників нецікаві були земні справи, вони займалися тільки вірою своєю та мовою, що вони називали санскритською – бездоганною.

Ріг-Веда, найдавніша свята книга індійська, показує нам, і яка була віра в Індійців. До неї ж подібна віра кожного первісного мало свідомого народу. Для первісної людини все, що має рух – має життя, отже в світі все живе, все має душу. Небо, земля, віт-

ри, вода, хмари, зорі – все має життя, думку, бажання і душу. Міцні сили природи, дивні істоти, незрозумілі появи світові – все то боги. Первісна людина бачить своїх богів навколо себе, вона їх чує. Де лише обернеться, всюди бачить таємницю, всюди бачить своїх богів. Така віра кожного первісного люду, тільки в кожного народу вона має свої відміни. Люд Арійський зовсім не знав того почуття, що зветься страхом божим. Ні, він не боявся богів своїх, він щиро дивувався їм, він любив їх, він радів, утішався ними, дякував їм за їхню добрість, але не боявся їх. В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величного. Його віра й поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожну ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної поймали його душу подивом, але не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір-природу. Тепер погляньмо на ту поезію, з неї ми найкраще побачимо віру Арійців, ту просту, чисту, дитячу віру. Ось два гімни²⁰ до ранньої зорі.

I

В повіз великий богині щасливої впряжені коні.
Всі нестерельні боги посідали в той повіз.
Славна з'явилась богиня, живуча в повітрі,
з лона темноти зявилася людській оселі красити.
З цілого світа найперша встає вона й шле нам здалека
пишні дари. Народилась зоря молодая, новая,
Будить створіння, найперше приходить на поклики ранні.
В нашій оселі нестерельна зоря завітала,
нашу хвалу прийняла в високостях повітря.
Вільна, осяйна іде, щедро сипле, розкішні скарби.
Наче дівчина струнка так, богине, ідеш ти
хутко на наші поданки. Всміхаючись, ти, мололая,
линеш раніше від сонця, осяйнее доно відкривши
Наче дівча молоденьке, що мати скупала, така ти
бачим блискучу красу твого діла! О зоре щаслива!
Ясно палай! Не одна ще зоря не була така гарна!

²⁰ Вони перекладені не тим розміром, яким зложені по санскритськи, (бо се неможливо було зробити) але так, щоб усе таки нагадували поважений спів, а не звичайну розповідь.

II

Світло лагідне займається, промінням красить всю землю.
Слово і молитву провадить зоря, сипле барви блискучі
І одчиняє ворота денній. – У сні всі лежали;
Ти сповістила, що час нам повстати, життям утішатись,
Час нам принести жертви та дбати про власний достаток.
Темрява скрізь панувала, зоря ж освітила край неба
І до живих завітала. О дочко небес, ти з'явилась!
Ти молодая, серпанком блискучим укрита!
Скарбів неземних усіх ти цариця. Ідеш ти
вслід минулими зорями, ти ж і найстарша
зір всіх прийдешніх, зір вічних. Іди веселити живучих.
і оживляти умерлих!... Зоря відколи нам сіяє?
Зорі сіяли нам досі і потім сіяти нам будуть.
Сяє зори в сьою чергу сіяє для нашого щастя.
Вмерли ті люде, що бачили сяйво предвічної зорі,
бачим зорю ми сьогодні, судилась же й нам тая доля,
згинуть і наші нащадки, що зорі прийдешні побачать.
В давні віки красно пишнозоря променіла; сьогодні
щедро нам світить, і потім блищатиме ясно.
Смерті нема їй ні старощів, завжди в промінні приходить.
Повідь огнисту зоря розливає в долинах небесних.
Темряву чорну жене промениста богиня.
В повіз чудови запряжені коні червоної. Вже їде
Світ весь будити зоря. Вставайте! бо знову з'явився
нам дух життя, щоб усіх оживляти! Ось темрява гине,
день наближається! Час до роботи прийматися! Час жити!
Мати богів! ясне око землі! вістовнице поданків!
Зоре прекрасна! Світи нам і зглянься на наші поданки!
Славу нам дай, ясна зоре, ти, радоце світа!

Найчастіше в гімнах співець молить богів не тільки за себе самого, але за увесь люд свій. Він просить у богів дрібних та рясних дощів, великих статків, доброї сім'ї, гарних дітей, перемоги над ворогами. За все те він дає богам поданки. Хоч і поданки тії вважаються божим добром, але чим же інакшим, люде можуть показати свою щирість отим доброчинним богам? Спів і поданок дуже давні

релігійні звичаї, як навчились люде говорити, то й почали вони співом вимовляти свою щирую віру, як навчились вогонь добувати, то й почали палити поданки своїм богам.

Арійці казали, що бог вогню сам навчив їх, як розпалювати багаття. Вони бачили, як хмара з хмарою, тручись, добувають вогонь – блискавицю, – отже й люде робили так, вони терли тріску об тріску і видобули вогню на багаття, Матірью бога вогню вони звали тріску з сухого м'яккого дерева Azani, і другу тріску з твердого дерева – Pramantha.²¹ В гімнах ведічних часто говориться про добування вогню з трісок. Ше й тепер в Індії святий вогонь добувається для поданків тим давнім способом. На вогнище лили чисту олію, щоб краще горіло. Отже Арійцям здавалося, що бог вогню живиться тією олією, і вважали олію поданком для Агні (Agni), бога вогню.

Агні Арійці надто поважали, бо вони думали, що він передає поданки всім іншим богам (через те, що поданки для богів палено вогнем), отже він був святець (жрець), бог поданків (жертв), заступник людей перед богами. Такий погляд на вогонь видно з сих двох гімнів:

I

Батько всієї родини приносить поданки.
Агні швидко біжить по всім вітті кострища.
Вже не такий він слабкий, молоденький, як був на початку
в час як дві матері²² його на світ породили.
Хутко вій займе ті гілочки, ще не доткнуті.
Шириться, стелиться, кинувсь на гілки найвищі,
швидше, все швидче... он кинувсь на нижчії знову.
Гляньте, як раптом Агні боговитий змінив свою постать!
Вітром розмаяний, в'ється, тріщить, гоготить і вирує,
ділить свій племін, і палить, і чорні сліди полищає.
Мчить наче повіз, червоним племінням вже неба сягає.
Швидко від сяйна його никне темрява, наче ті птахи.
що поспішають схватись від сонця упалів...

²¹ Ся назва сухої тріски – Праманта пагадус ймення, що сталося славним по всіх світах здавна тая досі, ймення Прометей. Се давні греки розказували, неначе «сія землі» Прометей здобув проти волі найстаршого бога Зевса вогонь для людей, що до того часу блукали в темряві, бо їх Зевс навмисне не хотів просвітити, щоб не стали розумними як боги. Прометей витерпів за те тяжку і довгу кару від Зевса, але не кається за свій вчинок, бо люде просвітлися і вийшли з дикості, прийнявши небесний вогонь.

²² «Дві матері» – тож само ті дві тріски – «Афані» та «Праманта», що з них витирається святий вогонь.

Вчуй нас, ти, боже поданків! Ти маєш прекрасне світло,
коней прудких, пишний повіз ти маєш!
Мудрий, щасливий ти Агні! о зглянься на наші благання!
О, допровадь нас скоріше до щастя й багатства!

II

Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду,
ми його хвалимо в гімнах, поданки даємо,
він же на світі держить все створіння й богів усіх вічних.
Любо нам бога такого хвалити, що всім дає щастя,
любо дивитися, як він росте, як він сяєвом грає!
Полум'ям має на вітті, мов гривую в повозі кінь.
От, раз'явившись, дерево їсть він і жевріє сяє.
Наче вода він біжить і гуде наче повоз.
Палячи, стежку лишає він чорну. Він вабить, мов небо,
що усміхається яспо до нас із-за хмари.
Він по землі розстеляється й землю він палить,
він розбігається в ростіч, неначе без догляду стадо.
Агні, роскинувши племін, пече пожирас рослини!..
Дай нам, Агні, товариство хоробре й багатство щасливе.
Дай нам хорошу сім'ю і великі достатки!

Запаливши вогонь удосвіта, Арійці викликали богів світла Dewas (Девів). Серед темної ночі Арійці зо страхом питали себе: «Чи давній наш друг, ясна рання заря, прийде знову до нас?» Але отже Агні з'явився на оltарі, може й другі всі Деви теж придуть на гімни й поданки. Отже й приходять вони: з'являються Akwinas (Аквіяни), зоряні їзди, що являють собою ранне біле світання і вечірне смеркання, в гімнах їх завжди споминають обох разом; потім з'являється люба Рання Зоря і розбудить весь світ. Ясний блискучий Індра, бог неба, покажеться, а з ним товариші його Marutas (Марути) поранні вітри. Потім виїде Сур'я мандрівець осяйний сонце блискуче. Співи лунають навколо, а Сур'я та Індра п'ють ранню росу, п'ють воду з потоків, що туманом здіймається в небо; либонь же і наші зливання²³ й подання приймають ясний Деви, – гадали Арійці. «Втішайся напитком святым, наній своїх коней прудких!» співалося в гімнах. Напиток божий

²³ Богом, окрім поданків наїдоками (м'яса, хліба, овочів) зливали на вогонь напитки – то звалося зливання.

з'явився Сома, то був сік з одної рослини, що зветься тепер Асклепіас. Арійці видушували той сік і робили п'яний напилек, вони його самі пили і для богів зливали. Отже Сому почали вони теж богом називати, вони казали, що той бог віддає сам себе на страту, на вогонь за людей, що він дає себе мучити і гнітити за для пожирку людського, і от вони поважали його, як бога заступника, бога рахунку й поживку.

Окрім боротьби дня з ніччю, Арійців надто вражала боротьба ясного неба з темними хмарами. В гімнах Веди хмари, що затримують воду небесну, часто з'являються зміями або велитами – злочинцями, що крадуть корів небесних. Ось один гімн про перемогу Індри над Агі або Врітрою – чорною хмарою:

Маю співати про ту перемогу, що вчора одержав
Індра стрілець. Переміг він Агі, розділив усі хвилі,
визволив він з гір небесних потоки... І ринули води...
Як до обори корови біжать, так летять вони в море...
Індро! подужавши первістня хмар, ти разбив еси чари
тих чарівниць, народження дав сонцеві, місяцю й зорям!
Перед тобою твій ворог зника... Індра вдарив на Врітру,
тож найхмарніший був ворог.
Потужним смертельним перуном
він йому тіло розбив. Мов підтяте сокирою древо,
долі простягся Агі. Наче прорвана гребля лежить він,
водами вкритий, а нам тиї води утішили серце,
Врітра колись їх держав у своїх величезних обіймах,
отже Агі подоланого далять вони і стискають.
Кидають вітри турботні, буйні тіло Врітри, і води
топлять його, він тепер така річ, що і назви нема її!..
Сон, вічний сон покрива тепер ворога Індри!..

Сонце Сур'я, Савітрі або Пушан хоч і не так часто згадується в Ріг-Веді²⁴) як другі боги, але всеж і йому була велика шана, як джерелу світла і радощів. Арійці, як і інші давні народи, думали, що сонце гоїть всі слабості тіла і духа.

Тай справді соняшне світло дуже користне для людини, ним і тепер люде гоять чимало слабостів, а в давні часи, коли люде не вмiли

²⁴ Ріг-Веда давтіший збірник гімнів, а єсть іще Сама-Веда – то вже пізніших часів.

гаразд готувати собі ліків, сонце таки й було найкращім, правдивим ліком. В сьому гімні до сонця, що тут подаємо, добре висловлено почуття вдячності давніх Арійців до «святого сонця», як і досі його називає наш народ («святе сонечко», «святе сонінько»):

«Сонце святе, що все віда, встає перед поглядом світа,
коні блискучі несуть його. І перед сонцем,
оком світовим, зникають, як злодії, темрява й зорі.
Проміні, наче палкї вогні, освітили живучих.
Сурія, прудкий їздець! ти нам світло приносиш,
сясвом небо сповняєш! Перед богами ти сходиш,
перед людьми, перед небом, всі бачать тебе і дивують.
Ти очищаєш, від лиха борониш! Ти світлом вкриваєш
землю і люде, а небо й повітря ти ним заливаєш. .
Міряєш ночі і дні, споглядаєш створіння наземні.
Сім ясных коней твій повіз везуть, о, Сурія, Боже!
Боже споглядачу, маєш вінець ти з проміння над чолом.
Іде твій повоз, сім коней упріг ти у ярма окремі.
Вглядівши сяйво твоє, що блищить після темряви ночі,
падаєм ниць: ти найвищий з богів! Ти найкраще світло!
О, добротинець, зійшовши сьогодні високо на небо,
тугу з серденька мого прожени, а з лица мого блідість.
Кидаю блідість пташкам лісовим, щоб мені не марніти,
а жовтяницю на жовті квіти я кину.
Син Адіти встав потужний, – він ворога мого поборе!
Сам же не маю я сили змагатися з лихом жерущим.

Адїта, що споминається тут як мати сонцева, се натура, або первісна темрява, початок творіння. Всі небесні світила зовуться Adityas – синове Aditi. Йменням Assoure теж зветься якась первісна сила, але найчастійше лиха сила. У Ведах споминається багато йменнів богів, але нема певності, що кожне з них значить. Єсть деякі ймення безперечно відомі, як наїпр.: Indra – небо, Sourya – сонце, Agni – огонь, Vayu – повітря, Rudra – вітер і де-які інші. Але багато єсть іменнів непевного значення до того ж у кожного бога по скількі іменнів. Ясні ведічні боги постійно перемінюються, приймають різні образи. Кажний бог зветься найстаршим, найкращим всіх богів, коли гімн співається на честь йому, через те трудно звжити, чи мали Арійці найстаршого бога. Однак здається що Индра, бог неба, спочатку уважався найстаршим. Де далі найстаршими по-

чали вважати Агні та Сома. В пізніших гімнах в Сома Веді, Сома зветься творцем світа. Нарешті в пізніші часи Брама, молитва у образі бога став на місці усіх давніх ведічних богів. Близько до того часу, коли Арійці прийняли віру в Бразу, складений оцей гімн до найвисшого духа Pramatma:

Як по було ще нічого: буття й небуття ні етеру²⁵, ні неба,
що покривало усе те, чого не було ще?
Де було скрито таємне? У хвилях? В безодні? –
Смерти й безсмертя тоді не було; і ніщо не ділило
темної ночі від ясного дня, і жило тоді тільки
«Все» неподільне, а в ньому ніщо не жило.
Отже і все, що було. Його темрява крила,
мов океан, безпросвітна. І «Все» було скрите глибоко,
скрите в самому собі, і вродилось воно і зростало
під своїм власним теплом. Тож найперше кохання
«Все» пройняло, бо кохання – духовного світла первісток.
В думці міркуючи, мудрий Ріші²⁶ почули той звязок,
що то єднає буття з небуттям. Але деж був той промінь,
що то побачили Ріші? Чи був він вгорі, чи в безодні?
Впало насіння і сили зродились; внизу – народження,
сила і воля – вгорі. Але хто теє знає?
Хто ж нам повідав те, звідки взялися світа всі безкраї?
Адже пізніше, ніж тиї світа, всі боги народились.
Хто ж може відати, звідки пішло все? Хіба тільки той сам,
з кого повстали безкраї світа, чи зтворив він,
чи не зтворив їх, – він бачив усе з високости,
він певне знав усе; а може і він не відає?...

Таку саму непевність видно і в думках про посмертну долю чоловіка. Арійці вірили, що людська душа і по смерті живе, але чи буде вона на небі, чи десь в країні ночі, чи знову повернеться потім на землю – про те нема певності. В одному гімні погребовому говориться: «якого прихильного бога імення я маю звивати? Хто мене верне величній Адїт, щоб там я побачив батька і матір своїх?»

²⁵ Етер – повітря.

²⁶ Співиці, що складали святі гімни.

Однак Арійські погребові гімни не сумні в них більше видно жаждою життя тих, що zostалися на світі; ніж тугу по умерлому.

Ось чотири погребові гімни, з них можна бачити, яка була віра в посмертне життя, наскільки самі Арійці могли її висловити.

I

Все має чергу свою: по житті смерть приходить.
Хай же сей поклик, що ми до богів посилаєм тепера
буде почутий. Ми ж будьмо веселі, танцюймо,
будьмо щасливі і дбаймо, щоб довше прожити.
А від помершого долі я бороню всіх живучих,
хай в його путь жаден з люду сього не відходить,
хай всі живуть по сто літ! Міртйо²⁷ в яму закіньмо.
Жінко, іди в ту господу, де маєш свій вік доживати.
В дітях, що він полишив тобі, знайдеш небіжчика свого.
Ти була гідна дружина тому, з ким на вік заручилась.
Сей сагайдак у руках у помершого – міць наша, сила і слава.
От що з тобою²⁸ зробилось!.. А ми, на сім світі zostавшись,
будьмо одважними людьми, щоб з ворогом гордим змагатись.
Ти ж повернись до землі, до широкої, доброї неньки,
що розстелилась широко... О, земле, розкрийся!
Будь ти до нього лагіна та добра, сховай його кості!
Вкрий його, земле, як шатою мати вкриває дитину.
Землю я силплю на тебе тепера, копаю могилу,
щоб твоїм костям спокійно, вигідно лежати.
Предки глядітнуть гріб сей. Йама²⁹ тут зробить оселю.

II

Підеш, одійдеш від нас тим шляхом, що по ньому ходили
наші батьки! Ти побачиш богів двох величних
владарів Йаму й Варуну, що наші подання приймають.
З Йамою жити на небі високім ти будеш,
бо заслужив ти на теє. Покинь все лихее
потім вернись до нас знову у постаті ясній, блискучій.

²⁷ Смерть.

²⁸ З померлим.

²⁹ Йама – певне бог, що живе та тім світі, бог померлих душ.

III

О, не пали його, Агні,³⁰ не, завдавай йому болю!
Не роздирай його тіла! Як проймеш його ти, премудрий
Вічним батькам його дай! Хай до Сурії вернуться очі,
Вайу дихання хай прийме. Дай небу й землі їм належне
Водам, ростинам верни сього тіла частини.
Тільки, безсмертну частину пройми своїм племінем ясним,
боже Агні, і зогрій своїм палом ту душу,
в постаті ясній неси її в край, де правдиві люде.
Агні! нехай він полине до прадідів наших!
Хай він приходить на поклики наші й подання.
Потім нехай оживе і прийме яку постать.
О, Дйатаведає! хай знову з'єднається він з яким тілом.

IV

Хай понесе тебе звідсі Пушан,³¹ той премудрий
цілого світа пастух, що глядить своє стадо.
Хай тебе Агні віддасть до батьків та богів добродішних.
Хай захищає й глядить тебе вічний мандрівець мудрий
Пушан у обладі своїй. Хай провадить Савітрі
в туу країну тебе, де живуть праві люде і предкі.

Гімн до Йами

Всіх, що одважні були на війні, що померли слаутні,
всіх, що поданки великі давали, прийми їх до себе,
всіх, що чинили добро, що любили його й боронили,
правих, поважних батьків наших, Йама, прийми їх до себе!
Мудрих співців, що склали багато пісень в божу славу,
сонця сторожу, тих Ріші поважних і правих,
всіх їх до себе прийми ти, о Йама!

Веди не наказують людові бути цнотливими, в їх не говориться ні
про святість духовну, ні про повинності до рідного краю та громади.
Одна тільки повинність виставляється там: догода богам. Поданки,
гімни, молитви і то конечно по всіх святецьких установах – от все,
про що мусів дбати Арієць. Найстарші в роді та в племені розпалю-

³⁰ Мертвих Арійці палили на кострищі, потім кості збирали і ховали у землю.

³¹ Пушан, Північ – імення сонця.

вали святе багаття, чинили поданки та зливання, співали гімни. Святі гімни передавалися з роду в рід і заховувалися в пам'яті довго, аж потім уже як навчилися письма, Арійці записали їх зібрані усі до купи; до того ж часу, родини, що знали ті гімни, мали собі велику шану і уважалися старшими, святійшими з цілого люду.

Де далі почали уважати святим усе, що тільки приходилось до служби божої: ножі, ложки, палки і все, що потрібне було до поданку, святими уважалися молитви, слова і міра святих гімнів. Люде, що гляділи божих поданків та святого багаття сами почали зватися святими – *Devas*. Вона ж бо творили самих богів, добуваючи вогонь та Сому, викликаючи ранню зорю, день і сонце силою свого співу. І от з патріархальної громади арійської витворилася помалу і непримітно суворо святецька Браманська держава, де святці запанували міцно над усім людом і закували його у святі кайдани.

РОЗДІЛ III

Браманська громада. Закони Ману

Гімни Веди зложені між XIV і XIII ст. до Р. Х., вони зібрані всі в один збірник, що зветься *Sanhita*. Цілий сей збірник доховався до наших часів, у ньому 1017 гімнів. Гімни ті зложені в Пенджабі і в долині Інду, до переходу Арійців у долину Ганга.

Хоч в гімнах нічого не говорить про той перехід і про перемогу Арійців над Дазіу, однак ся перемога дуже змінила стрій арійської громади. Тільки перейшовши в долину Ганга, громада арійська розділилася на *касти*, себ то на стани громадські, на старших і менших, на владарів і підданих. Разом з тим перемінилась і віра, з *політеїзму* (многобожної віри) зробився *пантеїзм* (всебожна віра, така, що уважає все на світі частиною бога, божої сили). Однак сі великі переміни настали не раптом, а, помалу, поступово і непримітно. Веда зосталась і досі ще святою книгою Індусів, давніх богів не знищено, не проклято, не забуто, вони зостались і приймали шану, як і перше, тільки вважалися не самостійними богами, як перше, а тільки різними постатями одного бога, великого, всеобійманного Брама. Підчас великої зміни віри настала зміна громадського устрою. Правда і перше в арійській громаді були святці, і вояки, і простий люд, і навіть невільники, але всі оці стани громадські не були так одділені один від одного законом, як то сталося потім. Кождий чоловік міг собі

статись і вояком, і святцем, і чим хтів то міг бути. Отже в браманській часи віра і закон (а вони були завжди в купі) поділили громаду на окремі касти і ті касти трималися міцно звання і повинності святця, чи вояка, чи хлібороба, чи невільника, пере ходили – в спадок од батька до сина, від покоління до покоління, і віра забороняла кастам еднатися одна з другою.

Браманська віра була чудна і велична, як і природа індійська. Ганг, свята річка індусів, починається в горах Гімалайя, на горі Меру. Тую гору Індуси уважають осередком світу. Швидким потоком збігає Ганг з тієї гори, приймає багато потоків і спливає в Бенгальську затоку. Там при Бенгальській затоці при впадінню Ганга лежать великі багна, там гадюки і мошки отрутні лазять по між високою травою. Річка Ганг в деяких місцях має більше двох верстов завширшки, розливається що року, як розтають сніги на горах Гімалайя, і заливає велику частину долини. Серед літа страшенна спека сушить багна і палить траву і збіжжя. Велика пустеля, що йде від берега морського аж до гір, одділяє долину Гангу від долини Інду. Сі дві долини дуже одрізняються одна від одної: в долині Інду клімат лагіднійший, хоч і не така розкішна земля, в долині Гангу є всі дива тропічної натури, але і все лихо і вся небезпечність південного клімату. В тій країні є дивні пахощі та самоцвіти, але там і найстрашнійші урагани, найлютіші отрути. Там у високих бамбукових лісах бродять тигри, поміж отрутними квітами, живуть гадюки люті, в гарячих багнах сидить зараза всяка, пропасниця та холера. Перейшовши в сю дивну, величну, багату, але й згубливу країну, Арійці змінили свою дитячу ясну віру, своїх осяйних *Devas*, на величного потужного і таємничого Браму.

Тепер ми роздивимось ближче, яка стала віра і звичаї в Арійців, коли вони перейшли в нову країну.

Закони свої громадські та релігійні Арійці зібрані в один збірник, що зветься *Manava Dharma Sastra*, себ то збірник законів Ману. Закони ті були написані не одразу і не одним чоловіком, їх писали та збирали брамани (святці браманської віри) довгі роки, але потім народ, научений святцями почав уважати ті закони божим заповітом. Починається збірник з того, як Ману (теж одна з нечисленних постатей великого бога Брама) творив світ, людей і закони: «Ману сидів і направляв свою думку на єдину річ. Приступили до нього великі мудреці, вітали його з пошанованням і звернулися до нього з

такою мовою: о, вельми можний, зволи нам відкрити достатно і по порядку закони про чотири касті і про стани, що повстали від змішання тих каст. Так питали веледушні люде того, хто має владу безмірну. Повітавши їх, він одповів: Слухайте! Скрізь була темрява, непевна, незрозуміла, її не може розум збагнути, весь світ був немов у сні. Тоді той, хто живе в собі, сам невідомий, він зробив світ видимим, при помочі п'яти елементів та інших сил, з'явив свою силу і розігнав темряву. Той, кого тільки душа може почувати, хто не дається зрозуміти нашим почуттям, незрозумілий і неможливий до зрозуміння, вічний, дух всього творіння, він, кого ніхто не може відкрити, він з'ясував свою славу. Він у думці зважив, що мусить дати життя всякому створінню. Найперше воду сотворив і поклав у неї зародок. Той зародок зробився яйцем блискучим як золото, воно грало мінілось промінням і з нього відродився він сам, Брама. Проживши в тому яйці один божий рік, Владарь, самою думкою своєю розділив те яйце на двоє. З тих двох половин він створив небо і землю, в середині між ними сотворив повітря, вісім небесних країн і вічні схови для води.

З самого початку він призначив кожному створінню ймення, діло і повинність, як то розказано у Ведах. Він, найвищий владарь, дав на світ багато богів чинних (що діло могли чинити і з душею вічною, невидиму силу Духів і вічний поданок. З вогню, повітря і сонця він витворив, для закону поданків святих, три вічні Веди: Ріг, Вадійус і Сама. Він створив час і поділи часу, зоряні кола, планети, річки, моря, гори, площини, пригори, поважну набожність, слово, втіху, бажання і гнів. Отак виконав утвір свій, хочаби дати життя кожному створінню. Щоб установити різницю межі вчинками, він одрізнув праве од неправого, дав чутливим створінням втіху та прикрість та інші почуття. Коли найвищий владарь призначив якому створінню яке діло, теє створіння кожний раз, як народиться на світ, мусить само чинити теє призначене богом діло. Коли в той час, як творив світ, він (Брама) дав кому яку натуру, чи злу чи добру, цнотливу чи розпуетну, лагідну чи буйну, праву чи неправу, – така натура буде у того завжді. Так як чотири доби року мають завжді однакові признаки, що раз як вертаються на світ, так само і кожне створіння має завжді признаки своєї породи. Для порядку в людському роді він створив з своїх уст Брамана, з руки Кшаттрію (вояка), з бедра – Вайзію (простого чоловіка) і з ноги (ступні) Судру (невільника). Ство-

ривши весь світ і мене (Ману), той, чия сила незбагнута, зник і з'єднався знову з найвищою душею. Коли Бог прокидається, тоді весь світ чинить свої діла; коли Бог спить і душа його пробував у глибокому спокою, тоді весь світ гине. Отак Несмертна Істота, засинаючи і прикидаючись дає усім наземним створінням, рухомим і нерухомим, смерть і життя по черзі».

Отже значить Брамани виставляли поділ громади на касті ділом бога самого, найвишого Брама, після сього усі неправі закони, що походили від сього поділу, тож мусіли уважатися божими, святими. В пантеїстичній громаді індійській немає ні рівності ні волі, та ніхто не має права їх вимагати, бо тож Брама до віку призначив кожній річі і кожній людині певне ймення, признаку і повинність. Кожна річ і кожна людина є частиною великого Брама («Все» таємне); кожна частина людського тіла може робити тільки те, до чого вона від самого народження призначена, отже і кожний чоловік, як частина тіла великого Брама може і повинна тільки те робити, до чого призначено його при народженні. Судра не може статись Браманом так само, як нога не може статись ротом. В законі Ману стоїть: «Для певності цілого творення, владарно-славутня істота дала різні повинності тим, кого створила з своїх уст, руки, бедра й ноги. Брамани мусять учити Веди, чинити поданки, наглядати над поданками люду, мають право давати і приймати. Кшаттрії повинні боронити люду, бути добродійними, давати поданки, читати святі книги і не віддаватись без ваги утіхам. Глядіти бидла, давати на бідних, давати поданки, читати святі книги, торгувати, позичати гроші на користь собі, робити в полі, то все робота Вайзіїв. Для Судри Найвищий владарь призначив тільки одну повинність: служити всім трьом кастам і поважати їх».

Брамани поставлені вище всіх каст; в законах Ману се говоритьсь дуже виразно: «Владарь всього на світі се Браман, бо він вродився з самої найкращої частини тіла Брама, бо він створений найпершим, бо він знає Святе Письмо. Його Істота живуча сама в собі, після важної думи, створила найперше і з своїх власних уст, щоб він чинив поданки Богам і Манам³², щоб він наглядав над усім, що живе на світі. Яке створіння може бути старше від того, чіми устами Райські мешканці їдять завжді чисту олію, а Мани погребову учту?

³² Мани – підземні боги.

Між усіма створіннями найстарші ті, що мають душу; між усіма створіннями з душею найстарші ті, що мають розум; між усіма розумними створіннями найстарший чоловік, а між усіма людьми – Браман. Браман, приходячи на світ, вже найстарший над усіма; він владарь всього живого, він доглядає скарбу закону. Все, що тільки є на сім світі, все то власність Брамана, він має право до всього бо він перворідний і превелебного уродження. Браман завжди їсть власну їду, носить власну одежу, роздає свою власність. Через добродійність Брамана всі люде втішаються добром світовим. Чоловік, що по гніву навмисне вдарив Брамана хоч би навіть билинкою, буде відрожуватись двадцять і один раз в тілі нечистої звірини. Чоловік, що, не знаючи закону, проллє кров Брамана, коли той не займав його, буде терпіти по смерті найгірші муки. Скільки пилюнок змочить кров, падаючи на землю, стільки років того, хто пролив тую кров, будуть жертві хижі звірі на тім світі. Хай і царь не важиться забити Брамана, хоч би навіть той вчинив усі можливі гріхи, хай царь виселить того Брамана з царства, зоставивши йому все його добро, і не чинячи йому жадного лиха. Немає в світі більшого гріха, ніж як хто заб'є Брамана; тим то і царь не сміє навіть подумати, щоб завдати смерть Браманові. Хоч би в якій нужді був царь, нехай він не важиться гнівити Браманів, одбіраючи їм добро їхнє; бо як вони разгнівляться, вони знищать царя і все його військо та зброю силою молитов та чарівничих поданків. Хто не згине, разгнівивши тих, що створили силою своїх заклятиїв вогонь всежерущий, океан з гіркими водами і місяць, що гасне і знов запалюється по черзі? Який царь може бути щасливим, зневажаючи тих, що в гніві своєму можуть створити інші світи і владарів інших, можуть змінити богів на смертних? Який чоловік, коли він жити бажає, посміє образити тих, що дякуючи їм стоїть світ і живуть боги вічно? Хто посміє образити тих, що мають скарб святої науки? Учений й не учений Браман, він завжди святий і могутий, так як вогонь є завжди святий і могутий, хоч він свячений, хоч ні. Маючи світло чисте, вогонь, навіть там, де палять мертвих, є завжди чистий; так і Брамани, хоч би вони які лихі вчинки робили, однак їх треба завжди поважати, бо при їх завжди зостається щось вічно святе. Брамана, через його народження, мусять поважати всі, навіть боги, і його воля – закон для всього світа; святе письмо дає йому сеє право. Браман, що знає цілу Ріг Веду, не матиме жадного

гріха, хоч би він повбивав мешканців з трьох світів, хоч би приймав поживок од людини самої нечистої».

Каста Браманська поставлена далеко вище над кастою Кшаттрійів (вояків): «Десятилітній Браман старший від столітнього Кшаттрійі, так як батько старший від сина, отже Кшаттрія повинен поважати Брамана, як батька. Коли Кшаттрія зважиться зробити яку зневагу Браманові, нехай Браман покарає його прокляттям або чарівничим закляттям, бо Кшаттрія походить від Брамана. З води повстав огонь, з каміню залізо, з касти святецької – каста вояцька; їхня влада, що все проймає, не має сили проти тих, від кого повстали вони самі».

Однак не без змагання стали Кшаттрійі підвладною кастою. Спогади про сю боротьбу двох каст зосталися в двох поемах індійських: Магабгараті та Рамаїні. Однак врешті обидві каста погодилися, аби вкупі тримати в неволі простий люд.

«Кшаттрійі не можуть мати щастя без Браманів; Брамани не можуть утримати влади без Кшаттрійів; з'єднавшись, каста святецька з кастою вояцькою запанує над усім світом, і буде щаслива на тім світі. Вайзія (простий чоловік) повинен завжди глядіти своєї роботи та виховувати бидло; тож владарь всього світу створив пожиточних звірів, доручив їх Вайзії для нагляду, а цілий рід людський віддав під владу Браманові і Кшаттрійі. Судра (невільник) має за найпершу повинність сліпее послухання Браманів, бо вони знають святії книги, за теє Оудра матиме щастя на тім світі. Судра матиме краще відродження, як що буде чистий душею і тілом, слухатиме волі старших каст, буде стримливий на слові, зречеться гордих бажаннів і послухатиме найбільше Браманів».

Царі повинні були оберігати країну від ворога і належали до каст вояцької, хоч вони були нижчі від Браманів, однак всеж були святими: «Сей світ, бувши без царів, завжди був опанований страхом, для певності всіх живучих Владарь створив царя, взявши вічні частки від Індри, Аніли, Йами, Сурії, Агні, Варуни, Тшандри і Кувери. Через то, що царь створений з частин найстарших богів, він єсть найяснійший між всіма людьми. Так як сонце, він сліпить очі і палить серця, ніхто на світі не може глянути йому в очі. Ніхто не сміє гордувати царем, Хоч би навіть малим, кажучи: се простий смертний; бо великий бог живе в його постаті. Для помочі цареві Владарь створив кару (генія кари), сторожу всіх живучих, слугу справедливості, свою святу дочку. Кара то царь потужний, вона

править зручно, вона ставить мудрі закони, вона глядить і заставляє всі чотири касты глядіти законів. Кара править всім родом людським, вона його берегає, все засне, а кара не спить; кара – то справедливість, говорять мудрі. Якби царь не карав раз у раз тих, кого варто карати, то дужі попекли б усіх безсилах, як рибу на рожні, сорока розкльовала б поданок з рижу, собака злизав би чисту олію, не були б тоді права власності, чоловік низької касты став би на місце чоловіка високої касты. Кара панує над усім людським родом, чоловік з натуры цнотливий рідко бував. Тільки дякуючи страхові кари, світ може мати законну втіху. Боги святі, музики небесні, змії, всі вони глядять свого діла тільки за для страху кари. Всі касты впали б у розпусту, всі границі були б перекинуті, весь світ перевернувся б, як би не було кари».

Люде трьох старших каст (Браман, Кшатрії та Вайзі) зуться Dwidjas, себ то відроджені, двічі вроджені, бо вони релігійною постановою, через накладання святого реміня, мають право давати поданки і читати Веди, а Судри не мають права до віри. Власне таке одрізнєння учені об'ясняють тим, що певне Судри були люде іншої раси, подолані перші мешканці Індії. Однак і Dwidjas уже не були чистими Арійцями, а може де далі і зовсім би змішалися з чужою расою, як би не забороняв того закон.

Неможливо було перейти у старшу касту, але зійти до нижчої були дуже легко. За який небудь гріх, або недбалість до якого релігійного обов'язку чоловік висшої касты мусів переходити в низшу. Хоч кожний чоловік мав багато жінок, однак тільки діти від жінки висшої касты уважалися висшими, а як що жінка була низшої касты, то дитина не належала до касты батька, але вже до касты матері, та навіть уважалася ще нікчемнішою. Так само було і з дітьми жінки старшої касты та чоловіка нижчої касты. Син жінки Брамани і чоловіка Судри звався Тшандала і уважався найпоследнішим чоловіком в світі.

Жінка Арійська теж була невільна, вічно мусила вона когось послухати, а найбільше свого чоловіка. За невірність до чоловіка жінці завдавали найгірші муки і навіть смерті. Хоча жінок утримували досить розкішно, але не було їм ніколи волі. В законі Ману ось що говориться про жінок: «Замужніх жінок мусять доглядати і дари їм дарувати їхні батьки, брати чоловіки та дівері. Де шанують жінок, там і боги втішаються, а де жінкам нема шанни, там не допоможуть молитви та поданки. В якій сім'ї жінка живе в поневірні, та сім'я хутко

мусить загинути; де жінка щаслива, там сім'я буде велика та щаслива. Тим то чоловіки, коли хотять мати достатки, повинні шанувати своїх жінок, давати їм різні покраси, убрання, добру їду що свята. В тій родині де чоловік з жінкою любляться, там певне щастя. А вжеж, коли жінка не хороше наряджена, то не збудить вона втіхи в серці свого чоловіка, а через те й шлюб нещасливий буде. В день і в ночі жінка мусить бути під наглядом своїх оборонців. (Жінку мусить глядіти батько, поки вона дитина, чоловік, поки вона молода, і діти, коли вона стара). Ніколи не повинна вона поводитись по своїй волі. Жінку треба оберегати від усякого злого бажання. Як би жінки не були під наглядом, то вони б дві сім'ї зробили нещасними. Хай кожний чоловік, хоч який би він був плохий, уважає, як поводитьсь його жінка, бо то закон для чоловіків усіх каст. Ніхто не може втримати жінки в добрих звичаях примусом, але того дуже легко дійти ось якими засобами: хай чоловік призначить жінці, щоб вона дбала про видатки та зиск, щоб вона тримала все в чистоті, щоб готувала їсти та гляділа господарства домового. Не можна мати певності в жінці, хоч би її глядів і дуже дбайний чоловік, тільки в тій жінці можна мати певність, котра сама себе глядить по своїй власній волі. Коли жінка йде заміж аби мати дітей, коли вона зовсім щаслива, статечна, коли через неї вся родина щаслива, то така жінка є справжня богиня щастя. Родити дітей, виховувати їх, дбати про своє господарство – от повинності кожної жінки.

Жінка мусить бути завжди весела, повинна тямити порядок у господі, глядіти господарства свого, не мати щедрої руки на видатки. Хоч би чоловік поводився ганебно, хоч би він інших любив, хоч би мав нікчемну вдачу, однак жінка цнотлива повинна завжди шанувати його, як бога. Для жінки нема окремих молитов, ні постів, – аби жінка любила та шанувала чоловіка, то буде їй шана в небі. Коли жінка хоче бути по смерті разом з чоловіком на небі, то нехай не робить чоловікові нічого прикрого ні при житті ні по смерті його. Хай вона морить себе по волі, живучи квітками, корінням та овочами, хай втеравши свого чоловіка, не згадує навіть ймення чужого. Жінка зрадлива матиме неславу на сім світі, по смерті ж відродиться в тілі шакала, або ще й при житті буде покарана проказою або сухотами. Жінка вірна своєму чоловікові, маючи думки, слова й тіло чисті, житиме вкупі з чоловіком в небесній оселі, на сім же світів й добрі люде зватимуть її цнотливою жінкою».

Арійці дуже почитували родинне життя. Віра наказувала їм шанувати старших в роді і прадів померших. Душі померших предків, що звалися Пітріс, шанувалися як боги, їм давали поданки і співали гімни. Почитування до померших було ще за Ведічних часів, та і в законі Ліану говориться про нього багато. Однак віра про посмертне життя змінилась багато в Індійців проти Ведічних часів.

В браманські часи розпросторилося віра в перехід (переселення) душ або відродження, у Ведах про це нема речі. Віра пантеїстична вважає кожне створіння одною з нечисленних постатей найвищої душі, в кожному створінні живе частина тієї душі, отже половина створіння земних умирає, друга половина родиться, і з умерлих частина Вічної душі відходить до народжених. А перейти вона може однаково, як з чоловіка в звірину, так і з звірини в чоловіка. Однак і тут уважається, яка душа, якої осели варту, коли вона була праведна при першому житті, вона переходить в чисте створіння, а ні, то в нечисте. Де які звірі уважалися нечистими, наприклад шакал, і перехід в тіло шакала уважався карою за гріхи, де які знов звірі були чисті і навіть святобліві, у них пробували чисті безгрішні душі. З сього повстало навіть релігійне пошанування до деяких звірів, напр. корова уважається дуже святобливою в законі Ману: «коли хто віддасть життя своє, не сподіваючись нагороди за Брамана, за корову, за жінку, або за дитину, той дістанеться до неба, хоч би він буз низького уродження». Забити звірину (бо ній же теж була вічна душа), дозволялося тільки для поданку, а коли хто забивав її на свою користь, то мусив спокутувати гріх той якою небудь карою, або подарунками Браманам. Життя поважалося скрізь, в законі Ману стоїть: «Де які люде похваляють хліборобство, але праві люде ганяють ту роботу, бо гострий плуг роздирає землю і забиває звірят, що живуть в ній».

В законі Ману є дуже багато дрібних правил і на першому місці стоять усякі святенькі релігійні установи хоч би і найдрібніші. Так буває у кождих святеньких законах кожного народу. Спершу чоловік дбав тільки про звичайну чистоту тіла та їди, бо то конечно потрібно, найпаче ж у гарячих сродонах, але святці почали уважати ту чистоту божою, святою установою і довели свої закони про очищення до смішних дитячих дрібних забобонів. Правда, що тих установ мусять слухатись тільки старші касти, а найбільше Браманська. Бо вже коли Браман – старше, краще і святіше над усіх, то му-

силь він і святих законів краще, ніж хто дотримувати, а який небудь Судра, або Тшандала нещасний, на що йому установи очищення, коли він сам зроду єсть нечистий. Отже й сталося, що Брамани самі на себе пута наложили, надто багато було побожних одирав, надто легко було зробитись нечистим, надто багато було усяких покут і тому проходило життя Брамана. Браман повинен був половину життя читати святі книги і роз'яснення до них, учити їх під орудою учителя святця, другу половину життя він повинен давати поданки, служити богам, оселитися в лісі, на безлюдді, жити там в самотині, пустельником, поринути в святих думках, а за те сподіватися він, що по смерті вже не переходитиме в інше тіло, а з'єднається просто з душею вічного, безконечного Брама.

«Коли старший в роді (Браман) побачить, що на лиці з'явилися зморшки що волос, йому вже сивіє, коли він, матиме внуків, нехай іде в ліс. Нехай зречеться їди, що їдять по селах, і всього свого маєтку, нехай іде сам, полишив свою жінку синам, або нехай і жінку візьме з собою. Носити має шкуру газелі або одягу з кори; має купатися рано й вечір; мав носити довге волосся, хай не втинає бороди та нігтів, їсти має трави, квіти, коріння, овочі з чистого дерева та олій. Коли пустельник проживе так третю частину життя нехай четверту проживе зовсім по чернечому і зречеться всякого почуття. Хай буде самотний, без товариша, щоб дійти до найвищого щастя, бо самотність єдиний спосіб дійти до того щастя. Глиняний горщик, оселя під деревом, лиха одяга, самота цілковита, однакове обходіння зо всіма, от прикмети Брамана, що хутко має визволитися від земного життя. Хай не бажає він смерті, хай не бажає він життя, хай жде свого часу, як слуга жде плати. Він мусить цідити воду, що питиме, аби не завдати смерті малім звірятам, що живуть у воді. Має просити милостині раз на день і то хай не бере багато, бо жадова дарунків потягне набожного чоловіка до втіхи земної. По неволі він все таки муситиме що дня і що ночі одбирати життя дрібнесеньким створінням, для покути й очищення він мусить купатись і затримувати дихання шість разів. До найвищої мети може дійти той, хто не чинитиме зла створінням, хто стримуватиме своє тіло, сповнятиме набожні установи, що наказує Веда, послухатиме самих суворих установ віри. Тоді буде покинута сая оселя душі, збудована з кісток, зв'язана жилами, з кровію та мясом в середині, покрита шкурою, нечиста, брудна, мучена старістю, слабістю та журбою всякою, ну-

ждення, присужена до смерті. Коли Sannyasi (пустельник) пізнає все лихо в його коріні і стане нечутливим до всякої втіхи світової, тоді він матиме щастя на сім світі і вічну втіху на тім. Вільний від усякої світової приязні, нечутливий ні до якої прикраси чи втіхи, він з'єднається навіки з Брамою».

Сувору думку браманських пустельників можна бачити із сих слів закону: «віддаючися на спокусу тіла свого до земних утіх, чоловік завжді впадає в гріх, тільки стримуючи тіло своє, людина може досягнути найвищого щастя. Не можна ніколи загодити свого бажання, дістаючи собі жадану річ, – як той вогонь, що на нього льють чистий олій, так загожене бажання що раз гірше розпалюється. Порівняйте, хто вищий, чи той, хто радіє втіхою світовою, чи той, хто зрікається її зовсім? Занедбання бажаннів краще, ніж їх загоження».

Грішник може визволитись од гріхів, даючи милостиню, каючись перед усім світом, слухаючи набожних установ, читаючи молитви. Хто кається хутко після гріха, той визволений, коли він каже: я не робитиму більше сього, – то ся обіцянка очищає його. Чоловік неправий, що нажив собі статки – маєтки кривою присягою, кохається в кривді, не може мати щастя на сім світі. Хоч в якій біді буде цнотлива людина, вона не повинна, звертатися до кривди, бо часто ми бачимо зміни, які робляться з долей лихих та неправих людей. Кривда починена на сім світі не одразу дає свій овоч, так як і земля, але через який час вона зростає і перекине того, хто посіяв її. Кривда завжді віддячиться тому, хто її зробив, як не йому, то синові його, не синові, то внукові.

Треба побільшувати свою цноту що раз, як білі мурахи збільшують оселю свою, треба стерегтися, щоб не скривдити кого, щоб не бути самому на тім світі. Батько, мати, жінка й діти не будуть товаришати людині на тім світі, тільки цнота при ньому зостанеться. Чоловік родиться сам, умирає сам, сам приймає нагороду за добрі вчинки і кару за злі. Всі родичі покинуть того трупа, одвернуться і підуть собі геть, але, цнота буде товаришати душі. Отже треба дбати про цноту, аби не йти самотним на той світ, бо кого цнота провадить, той перейде через найстрашніші темнощі безпечно. Правда – се товариш чоловіка по смерті, бо всяка приязнь гине разом з тілом. Душа свій власний свідок, душа має лиш в собі захист, не погорджуй своєю душею, бо вона свідок людський. Лиходії кажуть: ніхто

мене не бачить! але їх бачать боги та дух той, що сидить в їхнім тілі. Боги сторожа неба, землі, серця людського, місяця, сонця, вогню, підземної країни, вітрів, ночі, смеркання й світання, і Правди, тиї боги знають всі людський вчинки. В країну муки піде той, хто забив Брамана, жінку або дитину, хто скривдив свого друга, хто віддає злом за добро, хто говорить неправду. Від твого народження все добро, яке ти міг зробити, о чесний чоловіче все воно зійде на собаки, як що ти не завжді правду говориш, гідний чоловіче, коли ти кажеш: ось я сам з собою! в серці твому і тоді живе той дух найвищий, пильний, мовчазний наглядч добра і зла. Той дух, що живе в твоїм серці, то суворий суд'я, то кара невтолима, то Бог. Як що ти завжді живеш із ним у згоді – не йди на прощу до Гангу святого ні в пустині Куру».

РОЗДІЛ IV

Буддизм

Найголовніші книги індійської літератури окрім Вед та закону Ману, се дві великі поеми Магабгарата і Рамааяна. В Магабгараті розповідається про Бійку двох царських родин Н (місячної династії) за обладнання Індією.

Пандоваси (синове царя Панду) були скинуті з царства Куравасами (синами Куру), потім їм знову вернув царство Крішна (постать бога Вішну). Ся велика поема складалася довгі віки, вона має 18 розділів різної довгості, а кожний розділ має багато частин, а кожна частина є сливе окрема поема, і всі вони мало зв'язані між собою. Рамааяна розповідає про славу Рами (теж постать бога Вішну), царя сонячної династії, як він завоював нібито півострів індійський, як велит украв його жінку Сішу і поніс її на острів Цейлон, як Рама, шукав її і знайшов при допомозі царя Мава, що построїв міст через море, допевнився в її вірності, а потім вернувся знов на небо. Рамааяна зложена пізніше Магабгарати, здається що вона зложена в VII віці до Р. Х.

Обидві поеми зложені в той час, коли Арійці зайняли півострів Декан, Широкий півострів, оточений океаном Індійським, а з півночі горами. На південь від Декана лежить острів Цейлон, його ж Арійці звуть Ланка. Арійці завоювали Декан і Цейлон, але всеж переважно жили в долині Гангу. Однак все таки, певне дещо з віри перших ме-

шканців завойованих країн увійшло у віру Арійців. Думають, що віра в дикого кривавого бога зла Сіву походить од тих подоланих народів. Тож у пізніші часи Арійці, окрім Брами (найвища душа, бог творець, бог добра) прийняли віру в Сіву, бога зла і руїни, та Вішну, бога що стояв між Брамою та Сивою, єднав їх і був середнім між добром і злом. Сі три боги, сполучені в єдиного бога, звалися Трімурті – Трійця. Тро сю Трійцю в законі Ману не згадується нічого.

В первісних релігіях боги – се сили природи, потім же пізніше люде починають вірити в богів, що з'являють собою різні цноти людські, у Індійців з тієї віри в цноти повсталала віра в так звані «втілення», себ то віра, що бог може прийняти на себе постать людини або звірини, зійти на землю, зробити діло, для якого прийняв ту постать, потім знов повернутися на небо і статися богом – духом.

Є легенди про те, як бог Вішну приймав постать і риби, і черепахи, і вепря, і Кришни, і Рами. В легендах Арійських (пантеїстичних), що звуться Пуранас, багато говориться про тіє стілення. В законах Ману Брама приймає тільки постаті богів, а в кожному створінні живе тільки частина вічної душі.

В Бхагават – Гіта (частина з Магабгарати) Крішна, виряжаючи на війну Аріуну, князя з родини Панду, розказує йому про себе і про своє втілення: «Я початок і кінець всього світу. Нема нічого більшого від мене; на мені тримається все, як перли на ремні. Я вільгость води, я сяйво сонця і місяця, я гук, я повітря. я людська сила. Я пахощі землі, світло вогню, мудрість мудрих, сила сильних. Я знаю все, що було, що єсть і що буде, мене ж ніхто не знає. Все залежать од мене, а ж не залежу ні від чого. Я поданок, молитва і віра, я батько й мати всього світу. Я смерть і безсмертя, о, Аргуна! Всі що служать іншим богам з твердою вірою, служать мені хоч і без відома. Я бог кожної віри, я нагорода кожної віри. Я приймаю святі поданки вірних, що приносять мені листя й воду, овочі й квіти». Аргуна падає ниць перед тим, кого досі уважав за свого товарища й друга: « О, Владарю всесвітній, неподільний, вічний, стороже закону! Ті єси вічність, тобі нема початку, середини і кінця! Ти бог первісний, ти сам знаття і тебе пізнають, ти єднаєшь світа, і тобою, о нескінчена постате, створився світ. Хвала тобі тисячу раз та ще хвала, хвала тобі, хвала перед тобою, хвала поза тобою, хвала з усіх боків, о всесвітній! Сила і влада твоя безмірна, ти все обіймаєшь собою, ти єси все!»

Віра про «втілення» потроху довела Арійців до Буддизму. Помалу віра в богів природи перейшла в чисту віру в людські цноти та людську думку і душу. Треба пам'ятати, що всі віри створилися не відразу, а дуже помалу, отже браманська віра, розвиваючи де далі свої пантеїстичні думки, дійшла до Буддизму, а потім Браманам прийшлося ворогувати з буддистами. Бо то ж тільки одна частина люду розвила так далеко свою віру, що дійшла до буддизму, а друга засталася при давнішому Браманизмі, як то завжді буває в кожній країні, де повстає яка нова віра. Буддизм, хоч і вийшов з Брахманізму, однак дуже багато відрізнявся від нього; в чому власне він був інший, ми побачимо далі, порівнюючи легенди та думки буддійські з брахманськими. Тепер же подумасмо, як Браманизм дійшов до Буддизму.

Браманська віра обіцяла вірним пустельникам Браманам, що вони стануться вище над усі темні сили, що вони матимуть вищу нагороду, з'єднавшись з вічним Брамою. Найвища душа входила в їхнє тіло (частина тієї душі), вони ж тепер зникали в тій Найвищій душі по смерті. Мислячі та міркуючи над тим, що власне таке та найвища душа, люде поставили її у своїй думці занадто високо, почали уважати її чимсь неможливим до зрозуміння, чимсь таким чистим, високим, всеобіймаючим і вічним, що вкінці, замість якогось всім зрозумілого бога природи, почали собі в'являти бога, що з'являв собою щось безпочаткове, безконечне, існуюче і неіснуюче, або краще сказати якесь велике «Ніщо». Та буддісти власне так і звали вищу надгороду і надію людської цноти; вони звали ту країну, в яку має піти душа цнотливого чоловіка по смерті: Нірванна, себ то Ніщо, Неіснування. Правду сказати, те Ніщо мало чим одрізняється від «з'єднання з душею тасного Брама». Тут однак треба ще додати, що Арійці може де щось взяли і від чужих народів, бо напр., філософ кітайський Лао, Тсеу теж уважає Ніщо початком всього живучого, а Нежиття найвищою метою людської цноти. Ся філософія і єсть основа Буддизму. Однак все ж невідомо напевне, хто від кого навчився тієї філософії, чи Арійці від Кітайців, чи навпаки.

Буддісти кажуть, що нової віри навчив їх чоловік царського роду, він звався Сіддгарта, або Сакіа Муні, або Срама-на-Гаутама, окрім того він мав святобливе ймення Будда, себ то мудрий. Про нього ходить дуже багато легенд і з них дуже трудно зложити якусь певну історію. Невідомо напевне в який вік він жив. Кітайські буддісти

кажуть, що він жив у XI в до Р. Х., а Цейлонські, що в VIII чи VI. Книжки буддійські написані всі через скілька віків по смерті Будди, написані вони мовою санскритською, інші мовою тибетською, інші знов мовою палі (Цейлонською). Всі вони не мають літературної вартості, сила там дрібних релігійних розумувань, та байок про чудеса Будди. Отже власне через ті чудеса буддійська віра так розійшлася поміж простим людом, бо та сувора філософія буддійська була для простого люду мало зрозуміла та мало цікава. Бо люд не міг покинути віри в богів природи, зрозумілих ясных богів, за для того непевного філософського «Ніщо», і зробив собі з свого пророка Будди нового бога. Люд же й собі почав складати усякі байки про Будду і через те в буддійській вірі надто їх багато.

Можна сказати, що буддизм це віра без бога, бо коли вони уважали «Ніщо» початком, кінцем, владою і метою всього живучого, то значить у них вже не було бога-творця, бога владаря світу. Світ зтворився сам, живе, змінює постаті нескінченно, не має нічого сталого, а власне був і єсть «Ніщо». Вже Брамани звали усю натуру Майя Деві, себ то Свята Мрія, Брамани не зреклись своїх давніх богів, тільки з'єднали їх з своїм Брамою. Буддисти теж не зреклись їх, але поставили їх дуже низько, хіба лиш для того, аби показувати зверхність людської думки над ними; вони не кланялись їм, не поважали їх як перше тільки признавали їх за образи Святої Мрії, і кланялися та падали ниць перед мудрим Буддою. Віра в посмертне життя теж була схожа до браманської; той же самий перехід душ, кара за гріхи переходом у нечисту звірину, а врешті життя в кожній постаті уважалось злом і карою, отже єдине добро і надгорода була Нірванна, знов таки «Ніщо», вічний сон без мрії, вічний спокій, вічна тиша. От легенда про життя Будди: Душа Будди після нечисленних переходів дійшла до стану Бодізатви, себ то вже була близько до того, щоб статися Буддою, але, щоб статися ним і дати мудрість та визволення всьому світові, треба було ще раз вродитися на сім світі. Душа Будди обрала собі за матір Майядеві³³. В монгольських легендах говориться, що вона була незамужня дівчина, але Індійці кажуть, що то була жінка царя Сакія-Суддгодана, що панував над країною Капіл при горах Непал, Нароженню дитину прийняли і обмили боги Індра та Брама; як Будду батько поніс у храм, то всі боги

³³ Так Брамани звали природу, як відомо.

підвелись на вітання до нього. Породивши його, мати його через тиждень умерла, а виховала його тітка, вона була після найвірнійшою його ученицею. В школі він хутко став мудрійшим над своїх учителів, з товаришами в забави не заходив, а любив на самоті думати та міркувати і був вельми жалісливий. Батько наказував йому одружитися, він згодився, аби покоритися батькові, але вимагав дуже цнотливої жінки і казав, що візьме собі таку жінку, не вважаючи з якої касты вона буде, хоч би навіть з Судрів. Врешті вибрав собі за жінку вродливицю Гону, вона була йому гідною дружиною і зрелася усіх марних звичаїв, так наприклад, після свого шлюбу вона покинула носити покривало, вона сказала: «Жінки, що панують над своїми думками і стримують свої почуття, коли вони вірні чоловікам і не думають про інших, вони можуть бути без покривала, як те сонце та місяць. *Piui* і всі боги знають мої звичаї, стримливість і статечність, на що ж я маю скривати обличчя?».

Життя молодого князя було щасливе й легке: батько його любив, жінка йому дитину породила, люд покладав на нього всю надію. Але боги нагадали йому, що він дав обітницю, ще будучи з ними на небі. Що він має визволити людей. Він чув божі голоси на учтах, в гаремі серед жіночого співу та музики. Одного дня, йдучи з свого дворця до саду, він зустрів старого діда сивого, похилого, тремтячого на ході, з кийком у руці, далі углядів у куточку самотнього слабого вкритого ранами. Ще далі побачив трупа, що люде несли, плачучи. І він покликнув: «А, Горе молодості, що в'яне від старості! Горе здоров'ю, що гине від слабості! Горе життю, що кінчається смертю!» Потім зустрів він святого пустельника, що сидів у набожній задумі: «От приклад до життя!» І він наважив все покинути: жінку, дитину, царство і царські розкоші та йти в самотиню і жити пустельником. Батько, довідавшись про той намір, поставив сторожу на міських брамах і наказав не випускати сина з міста, але син одурив сторожу. Він виїхав самотний у ночі на прудкому коні і коли коню хотів його затримати, він сказав конюхові: «Я давно обіцяв, що здобуду мудрість і визволю всіх живучих; цей час настав». Тоді боги заспівали хвалу і посипали дощ з квіток. Тільки бог міста засмутився і промовив: «Без тебе ця країна стратить красу і зубожіє, вона тепер для мене пуста.» Будда кинув останній погляд на рідну країну та оселю і мовив: «Я не вернуся до великого міста Капілу, доки не здобуду чистої мудрості і вічної оселі, де нема ні старості, ні смер-

ті». В ранці тільки всі довідались, що він поїхав, бо вночі на всіх жінок Будди боги наслали міцний сон. Цариця Гона заридала і сказала конюхові: «Ой не масш ти жалю! Чом ти не насмів збудити мене? Хай буде проклята розлука ти, що любляться!»

Будда обтяв своє довге волосся, змінив свої царські шати на лиху одержу мисливську і почав ходити до шкіл наймудріших Браманив, потім не вдовольнившись браманською наукою, забажав пошукати сам чого кращого, пішов у самотиню, прожив там шість літ, розмішляючи, сповняючи найсуворіші встанови, він не ховався ні від спеки, ні від дощу, і їв тільки по зернятку рижу на день. Був би вмер від такого суворого посту, але боги зіслали з неба його матір Майядеві і вона вблагала його трохи підживитися. Він згодився і прийняв трохи страв з молока та меду, що принесла йому молода селянка. Набравши знову сили, він сів під деревом Мудрості Бодіманда, там він мав одержати останню перемогу. Демон (вельми лихий) владар країни жадоби, почав спокушати його, наслав на нього своїх страшних синів перше, аби його злякати, потім наслав своїх гарних дочок перелесниць, аби його спокусити до кохання. Але Будда переміг цю подвійну спокусу і здобув собі мудрість найвищу. Потім словами та добрими прикладами навчив людей, мудрістю своєю вирятував їх від лиха та гріха і вмер маючи 80 літ.

Хоч моральні звичаї буддійські теж пішли від Браманив, але вони були ще суворіші. Бо, навіть потім Брамани мусіли з буддістами дуже змагатися, бо тож буддісти довели свої звичаї до того, що при їхній вірі святці стали зовсім непотрібними. Брамани для милосердя забороняли їсти м'ясо, але дозволяли різати звірів для поданків, та ще казали, що звірі вбиті для поданку відродяться колись у постаті кращій; поданки були конечним обов'язком для кожного вірного. Буддісти забороняли і вбивання звірів і поданки, бо, казали вони, поданки це тільки приклучка для прожерливих святців, аби їсти м'ясо. Отож при забороні поданків святецька браманська каста була зовсім не потрібна, бо єдина повинність Браманив – це поданки. Закон Ману похваляє пустельниче життя, але тільки для старих Браманив, що мають велику сім'ю, нажилися в світі і сповнили всі обов'язки святецькі. Буддизм ставить пустельниче життя спасенним життям для всіх людей, усіх каст, молодих і старих, бо сам же учитель Будда покинув жінку, дитину і царство і пішов у самотиню, сам Будда був з касты Кшаттрійв. Брамани забороняли меншим кастам

читати святі книги, буддизм промовляв до всіх однаково. Кшаттрій прийнявши нову віру хутко визволились від Браманського дозору, та напевне, що й невільники хутко приймали буддизм, що рівняв усі касты. Хоч буддісти не нападалися прямо на касты, але при буддійських звичаях та вірі касты мусіли згинуть самі собою, тим Брамани повинні були боротися з буддизмом для власного рятунку.

В буддизмі разом з суворими установами є багато лагідних слів любові до людей. Кожний буддіст (перших віків) уважав повинністю повернути як можна більше людей, аби визволити їх від гріха. Ось цікава легенда: Пурна, ученик Будди, недавно повернутий до буддизму, хоче йти навчати дикий варварський люд: Будда вказує йому небезпечність його завдання: «Ці люде лихі, немилосердні, люті, зухвалі, що як вони тебе зустрінуть прикрими словами, що як вони розлютуються на тебе, що ти тоді подумаєш?» – Я подумаю, сказав Пурна, що певне вони добрі, ці люде, що не б'ють мене ні кулаками, ні камінням. – А як вони тебе битимуть кулаками й камінням, то що ти подумаєш? – Подумаю, що вони добрі і лагідні, бо не б'ють мене ні палкою, ні мечем. – А як вони битимуть тебе і палкою і мечем, що ти скажеш? Що вони добрі і лагідні, бо не вбивають мене. – А як уб'ють? – Добрі і лагідні люде, що визволять мене так легко від цього нужденного тіла не чистого. – Добре, Пурно, ти можеш йти до них, ти визволений – визволяй, ти потішений – потішай, ти прийшов до Нірвани, приведи ж і других.

Милосердя буддісти уважали за найпершу цноту, вони казали, що треба мати милосердя над кожним створінням. В одній легенді говориться про те, як Будда віддав себе на поталу тигриці, що не мала чим годувати своїх дітей. В легенді розказується, що якоесь бог Індра дванадцять літ не давав дощу, народ гинув від без'хліб'я та від безвідд'я. Цар роздавав бідним все, що міг зібрати. Голод не переставав, хліба не стало, тут прийшов побожний чоловік і став перед царським домом, узяв вазу рішів і положив туду свій остатній шматок хліба: зараз же пішов дощ і полив землю. Потім пішов дощ із рижу, м'яса, олії та муки, потім дощ золотий срібний та самоцвітний: «як би люде знали, чого заслугоє в богів милосердя людське, то хоч би мали остатній шматок хліба, не злили б його не поділивши з іншими.» За милостинею тільки й жили пустельники Брамани, тим то вона так наказується всім в законі Ману. Але Брамани стався б нечистим як би прийняв що від людини низької касты. Буддизм скасував таку різницю і дав

усім людям цноту милосердя. Ось легенда: Якось Ананда, найлюбійший ученик Будди, втомився по довгій мандрівці і зустрівши молоду дівчину, що несла воду попросив у неї напитися. Вона відповіла, що боїться приступити до нього, бо вона з нечистої касті. «Сестро, мовив Ананда, я не питаюся ні твого роду, ні твоєї касті, я прошу води будь ласкава, дай мені напитись». Дівчина покохала Ананду за його добрість і пішла просити Будду, аби поговорив за неї з своїм учеником. Будда сказав їй, що коли вона справді любить Ананду, то нехай так живе, як він. Світло відкрилося очам дівчини, вона побачила свою помилку і почала жити побожним життям в самотині.

Буддисти промовляли однаково і до чоловіків і до жінок усіх каст. Не було у них касті святецької, але були монастирі чоловічі й жіночі, дедалі таких монастирів повстало дуже багато в Індії. Ченці в тих монастирях повинні були зріктися шлюбу, жити милостинею, одяжку носити з того шмаття, що валяється по кладовищах, та по смітниках, та по шляхах, і шити повинні були власними руками ту одяжку. Вони могли мати тільки один кухлик на воду, одну голку, якесь начиння для збирання туди того, що хто дасть. Просити нічого не повинні були ні словом, ні рухом, а мусіли ждати поки сам хто дасть. Двічі на місяць повинні були сповідати прилюдно свої гріхи. Кому ж ця установа здавалася надто суворою, той міг собі вийти з монастиря, вічних обітниць не було.

Сам Будда не написав нічого. «Сутрас, себ то слова учителя, були записані його першими учениками, що збирались в громаду по смерті його; дві другі громади учеників змагались з еретиками, записали і встановили всі релігійні закони, розділили їх на три частини і назвали «Потрійним кошиком» Де які учені знов кажуть, що буддійські книги були написані близько 80 р. до Р. Х. Не відомо напевне, звідки походить санскритське письмо; де які вчені кажуть, що воно походить з Вавилону. Думають, що письмо, те не в надто давні часи придумане. Воно дуже трудне, має багато букв і в ньому єсть такі знаки вимови, що нашими буквами зовсім би не можна було їх передати. Індійці звать своє письмо Дева-нагарі – боже письмо.

Індія має хорошу та багату поезію, глибоку і тонку філософію. Але хист будівничий та різьбярський з'явився вже далеко пізніше і то ніколи не дійшов до такої краси, як то по інших народах було. Ні в Ведах, ні в законах Ману не говориться нічого про церкви. Хоч у великих браманічних поемах часто говориться про царські препишні дворці, але з тих дворців не зосталося жадних руїн. Певне вони були поставле-

ні з дерева, бо всі міські будови та стіни тих часів були деревляні. Перші кам'яні церкви побудували буддисти. Буддійські царі ставили теж монастирі чоловічі та жіночі, шпиталі для слабих людей та звірят. Коли в буддійських книгах стоїть, що боги в церкві встали перед малим Буддою, то це певне вони звичаї своїх часів переносять в давніші часи, як це часто буває в народній поезії. Певне, що малярство та різьбярство були й за браманських часів, але вони вживались для покраси царських та городянських будов, бо відомо, що постатей божих не робили так само, як і церков. В законі Ману говориться, що ремесники та майстри, люди низького стану. Будда ж обіцяє великі надгороди тим, що роблять постаті божі, так само як і тим, що пишуть і впроважують поміж люд буддійські проповіді «Той хто, маючи снагу, зробить постать божу, або напише проповідь, той не відродиться в пеклі ніколи. Він вернеться до життя тільки на сім світі. Не буде йому матірью невільниця, він не відродиться жінкою не матиме жадної вади, владатиме великим багатством, потім житиме на небі з тисячею небесних жінок.» Царь Асока поставив 84 церкви і там поставив 84 постаті Будди, «очі всіх тих постатей були скінчені всі в одну хвилину» Хоч Будда вмер 221 рік до того часу, але всі були певні, що постаті схожі до нього, бо царь попросив царя зміїв, що жив багато років і бачив Будду, щоб він прийняв на себе постать аби майстри могли знати, як робити.

В цейлонських книгах говориться, що цейлонський цар Патісса, повернутий до буддизму місіонерами Асоки наказав поставити у своєму царстві багато церков, де були змальовані випадки з життя Будди. Острів Цейлон був до того часу під владою Діаволів, але вони повтікали перед світлом нової віри «як темрява ночі гине перед промінням сонця» Асока дав Патіссі різні святі речі, що зосталися від Будди і гіллячку з святої Бодіманди (дерева мудрості). Патісса посадив ту гіллячку і вона швидко пустила корінь. Розказують теж ніби сам Будда під час останнього свого втілення прилетів через море на Цейлон і там на одній горі видно й до цієї пори слід від його ноги. Після того, як Брамани близько VII ст. до Р. Х. прогнали буддистів з Індії, то буддисти розійшлися по сусідніх країнах, а найміцніше стали на Цейлоні. Там вони жили сливе тисячу років проруч з Браманами. Стара і нова віра погодились між собою, з Будди зробили втілення Вішну. За той час були побудовані найславніші церкви індійські. Де які з цих церков висічені з цільної скелі, деякі викопані як льохи, під землею, або видовбані мов печери. Печери це найдавніші церкви і там видно, що почиту-

вання Будди було разом з почитуванням Сіви. В других місцях знов віра в Будду змішалась з вірою в Вішну. Єсть теж церкви (пагоди) пірамідальні, але то же пізніших віків. На будовах буддійських завжди так багато оздобної різьби, що не раз, аж трудно розібрати шталт будови. Постаті богів не мають ні краси, ні зграбності, ні правди життєвої. Часто ті боги мають звірячі голови, або часом, по стілька рук, ніг та голов. Описувати церкви буддійські та долю Буддистів після виходу з Індії тут не приходиться, бо це належить по пізнійшій історії.

Брамани боролися з Буддистами не так через віру, як через причини громадські. Брамани могли прийняти Будду, як прийняли Сіву, і Нірвана мало різнилася від Брама. Але от проти міцної касті браманської стала потужня каста чернеца буддійська набрана зо всіх каст і з того повстала боротьба. Царі та простий люд більше горнулися до буддизму, однак все ж стара віра мала над ними владу. Боротьба тяглася сотні літ. В кінці стара віра взяла гору, а нова мусіла вступитися з Індії. За те вона міцно стала на Цейлоні і розійшлася геть далеко на північ та на захід. Буддизм панує тепер в Індонезії, в Тибеті, в Монголії, в Китаї та в Японії. Будду звуть в Китаї Фо, а в Сіамі Пот. Китайський вчений Ма-Туан-Лін каже: Фо слово чуже і значить цілковита мудрість. В Японії з Сакі зробився Хака або Ксакка, в Сіамі Срамана-Гаутама став Самана-Кодом. Перше в Європі думали, що то ймення якихсь інших богів, але потім через філологію довідалися, що то тільки ймення Будди. Буддійська віра найбільш має вірних святців буддійських, надто багато і владу вони мають страх. В Буддизмі багато забобонів, він вимагає суворої поборности і тримає люд в міцних релігійних путах.

Історія Медійців і Персів

РОЗДІЛ I

Іранці. Зороастр

Іранцями звуться народи арійської сім'ї, що займали велику країну між морем Каспійським, річкою Оксусом, морем Еритрейським, Тигром та Індом. Назвисько Іран єсть перекручене назвисько Аріана, де які кажуть Єран. Іран країна дуже велика, а в ній багато незаселених сторін, на полудні неродюча сторона, близько Аральського

моря Туранські степи, посередині Велика пустиня – солонець. В сторонах Персії, Медії та Бактріанії жили різні племена, мали різні звичаї, але всеж вони належали до одної родини, бо мали всі віру та мову схожу. До нас дійшла тільки одна книжка про ту віру писана тією мовою, власне Зенд-Авеста, свята книга давніх персів. Коли мусульмани завоювали Іран, то сливе всі перси прийняли магометанську віру, а ті, що zostались при давній вірі, помандрували на півостров Гузерат на західний край Індостану. Кажуть вони там і тепер живуть і доховують свою віру, мова ж у них вже дуже одмінилась проти давньої та її звичаї теж. Звуться вони Парсі або Гвебри, огнепоклонці. В XVIII в. один молодий француз Анкетіль поїхав до Індії, придивлявся там до віри й звичаїв Парсів і привіз звідти Зенд-Авесту. Розібравши мову цієї книжки, вчені довідалися, що вона близька до санскритської мови. Відкриття написів на руїнах давніх перських стін тож вияснило багато в історії перській.

Гвебри мають тільки частину Авести, уривки з неї, ціла ж Авеста не доховалась до наших часів. Мову, якою та книга писана, вчені звуть зендською (а через те і ціле племено зендським), але назва погано добрана, бо Зенд-Авеста значить роз'яснення (додаток) до закону. Мова давніх перських написів на руїнах стін схожа до мови Авести, але ж не зовеш однакова. Та й сама Авеста писана не всюди однаковою мовою єсть там п'ять гімнів, Гатас, що писані, як видно, дуже давньою мовою; три розділи Вендітад, Вісперед і Ясна (вони власне і складають Авесту, себ то закон) писані мовою трохи пізнішою, а Бундегеш (збірник гімнів) дійшов у перекладі на мову пельвійську, ще пізнішу. Тепер і пельвійська мова уже мертва а теперешні Перси говорять мовою, що повстала з пельвійської. Авеста була складена не одним чоловіком і не за один раз, а була записана нехутко. Віра іранська повстала з арійської віри, але через довгий час так одмінилась від неї, що трудно було догадатись, де в ній заховались арійські віровання. Ще ж до того на неї мали вплив віри чужих народів, семітів, кушитів і туранців.

В ведичних гімнах часто споминається про боротьбу Індри з Вріт-рою, отже ця боротьба і стала головною думкою іранської віри. Вони бачили боротьбу не тільки між ясним небом та хмарами, але і в цілій натурі всюди вони завважали боротьбу добрих, ясних сил з темними,

лихими. З того почалась віра в двох богів, двох владарів світа, бога добра – Агура-Мазда і в бога зла Ангра-Маніу³⁴. Між ними стояв бог Мітра, що єднав у собі ці обидва принципи. Ті ж боги мали собі підвладних богів силу, що помагали їм у боротьбі. Цікаво, що слово *Devas* означало в Іранців богів лихих, а слово *Asura*(лиха сила в арійців) перейшла в *Ahura* (*Mazda*) і означало добру силу, слово *Vrithra* сталося *Verethraja* або *Verethragha*, означало переможець і прикладалося до Агура-Мазди. Все лихо, прикрість, гріх все походило від Ангра-Маніу, Агура-Мазда мав у себе все добре, ясне, любе, але Агура-Мазда не був всемогучим владарем цілого світу, хоч і як був потужним, бо тож він мав під своєю владою тільки добрі створіння, він міг боротися, змагатися з лихим богом, але влади над ним не мав. Так само й Ангра-Маніу не мав влади над добрими створіннями, але вічно мав боротися з ними. Така віра в двох богів – сперечників зветься дуалізм (від слова *duo* два³⁵. «Один грецький історик розповідає, що Перси вірили, ніби Агура-Мазда вродився з найчистішого світла, а Ангра-Маніу з найчорнішої темряви. Агура-Мазда створив шість богів добрих, Ангра-Маніу створив шість богів злих Агура-Мазда побільшився втрое, полетів вище сонця, створив над сонцем зорі і поставив над ними сторожу – зірку Сіріуса. Потім зробив 24 боги і посадив їх у яйце³⁶. Ангра – Маніу зробив стільки само лихих богів, вони пробрили яйце, влізли туди і зло змішалось з добром, через те і тепер на землі лихо живе побіч добра і перемішане з ним. Колись прийде час коли Ангра Маніу, навівши на землю хворобу та голод, сам згине і зникне. На землі постане скрізь добро, люде житимуть під однією державою, говоритимуть однією мовою, матимуть однакові звичаї. Добро і зло по черзі захоплюють землю під свою владу і панують кожне по тисячі літ, але в кінці добро має перемогти і зло згине, на землі не буде темряви, люде будуть щасливі і не потребуватимуть їди³⁷.

³⁴ Назви цих богів грецькі історіки перекрутили в Ормузда, або Оромазеса (Агура Мазда) та Ариманда (Ангра-Маніу), так звісно і тепер під такими назвами.

³⁵ Дуалізм може походити від того, що людам давно могло здатися, як то бог добрий всемогучий може карати люде за такі вчинки, котрі він сам признав їм робити(признаючи віру в призначення божі). От тоді люде і допустили, що мусить бути ще якась сила незалежна від цього бога, що має свою владу на світі і своє окреме призначення. Розуміється, що тут конечно мусіла повстати віра в їх взаємну боротьбу.

³⁶ Порівняй браманську легенду про створення світа.

³⁷ Перси вірили, що голод походить від Ангра-Маніу.

Іранці поділяли всі створіння па добрих і злих, чистих і нечистих, це навіть мусіло так бути по їхній вірі. Шкодливі звірі належали до Ангра-Маніу, отже були нечисті, люде правої віри і всі свійські та лагідні звірі належали до Агура-Мазди і були чисті. Кожні служили своєму богові і помагали йому, борячись проти ворогів, чисті боролись з нечистими. Тим то хто забиває чисте створіння, робить шкоду Агура-Мазді, хто забиває нечисте, робить шкоду Ангра-Маніу. Люде правої віри не сміють вбивати чистих створіннів, але чим більше хто заб'є нечистих, тим більшу нагороду матиме від світлого бога. Як що людина для їди заб'є чисте створіння, то мусить за те вбити два нечистих. Найкраще можна спокутувати гріхи, йдучи на полювання на хижих звірів, або на війну проти безбожних людеї.

Окрім двох головних богів Агура-Мазди та Ангра-Маніу, була ще сила менших богів, небесних духів. Агура Мазда був старший над усіма богами світлими, Мітра вважався рівним Агура-Мазді, але потім почали вірити, що він був створений так як і другі боги і був підданим Агура-Мазди. Окрім богів, сил природи, було ще багато небесних духів Амшаспентів, що мали під своєю владою Ізедів – менших духів, окрім того ще було сила Феруерів, безсмертних душ людеї, звірів, та птахів. Подібно цьому були і лихі сили. Найстарший Ангра-Маніу, потім старші злі духи Дарвенди, потім менші Деви і Паїрікі або Пері (жіночі постаті злих духів).³⁸ Були теж святі звірі, напр. собака і корова; уважалось що собака своїм поглядом відганяє злих духів, і через те вона була потрібна при обходинах шлюбу, при погребі, при очищенні. Лихими уважалися хижі звірі, гади, комахи і вбивати їх радилося кожній правій людині. Люде можуть по своїй волі приставати чи до Агура-Мазди, чи до Ангра-Маніу. Після смерти прихильники Агури Мазди підуть у рай до світлих духів, а прихильники Ангра Маніу підуть до нього в пекло. Розділ мертвих і суд їх чиниться на мості Цінваті, на тім світі, там важать добрі і лихі діла людські.

В Авесті мало говориться про закони громадські, вона більше займається релігійними справами, а й те, що встановлено там про громадські закони, то встановлено недбало і не рівно, напр., тому,

³⁸ Окрім цих богів Маздейці вірили ще в долю, вона належала до світлих богів, вона не буда всевільна, мала владу тільки над народженням, одруженням, смертю, багатством і славою людською, а решта залежала від самої людини, або від інших богів.

хто заб'є чоловіка присуджується 90 ударів,³⁹ тому, хто погано годує собаку – 200, тому, хто її заб'є – 800 і т. д. Вендідад – це закони про очищення, бо по Маздейській вірі забруднитись було легко і очищатись приходилось вельми часто. Найбільшою нечистію уважались мерці, до їх було гріх приторкатися, біля них було гріх тримати вогонь або воду, люде, що несли мерця, мали руки і рота зав'язані в шматки, але все ж після ще три дні були нечисті. Однак тільки трупи чистих створінь були нечисті, через те, що їх убивав Ангра-Маніу, що на них була пляма сили нечистої, а нечисті за життя створіння уважались після смерті чистими, бо їх убивав Агура – Мазда і своїм доткненням очищав їхнє тіло. Очищення після мертвого потребували довгих молитов, частого обмивання і різних дрібних та заморочливих святих установ. Нечиста людина не сміла дивитися на воду, на огонь, на сонце та на всі чисті і ясні створіння, для того мусила сидіти скільки день у темній хаті, умисне для того збудованій, виходячи по заході сонця на дике безлюдне порожнє місце, де святиць чинив над нею одправу очищення і потім вже зовсім чистий вертався до людей. Звісно таке суворе очищення було тільки для тяжко сплямованих людей, а для звичайних випадків вистачали молитви і просте обмивання водою. Найгірше нечистістю вважалася жінка, що породила мертву дитину, вона не сміла пити води, аж поки не почне вмирати від зраги, тоді може напитися, але й то мусить потім спокутувати цей гріх проти води. Ховати мертвих в землю або палити їх не можна було; для трупів робилися особні кладовища, дакмаси, це були місця за городом, де ніщо не росте, де люде не ходять, там вимощувався камінем круг, кругом вбивалися стовпи і на них накривався дах, щоб сонце не світило на нечисте місце, мертвих клали на той дакмас нічим не вкритих, щоб їх їло птаство та звірря, коли через якийсь час зоставались тільки самі кості, то ті кості зсипали в яму, викопану по самій середині дакмасу. Близько дакмасу ніхто не ставив собі хати. Хата, де хто небудь умер, три дні була нечиста, бо там пробували злі духи. Людське дихання, слина, волосся і нігті вважались нечистими, через те не можна було дмухати на вогонь, плювати на воду, святиць мусів стерегтися, щоб волос або обтятий ніготь не впав на землю.

³⁹ Про ці «удари» не згодилась вчені, чи це удари батоном, чи це удари з лукана нечистих звірів, бо з'які об'ясняють це так, що за ліхкі вчинки не били і не карали злочинця, а тільки вони мусили вбивати за те ліхкі створіння і тим спокутувати вину.

Отже з усіх святих одправ одправа очищення була наисвятійша і найваговитійша. Кожна слабкість була теж нечисть і від неї більш запомогали молитвами очищеннями, ніж ліками. Шлюб теж був святим і мав для себе особну одправу.⁴⁰ Було ще дві одправи уводіння молодих людей у віру Маздейську і посвящення в святці. Уводили у віру хлопців і дівчат п'ятнадцяти літ через накладання святого пояса (як і у Браманив), сорочки і мішечка, що накладався уста, при тому вибірався названий батько, ніби як у нас хрещений батько. Рідних і хрещених батьків діти повинні були дуже слухатись, а непокірну дитину батько міг, як схоче, покарати і навіть забити. Вогонь був надто почитуваний у Маздейців. А в церквах була особна хата для найсвятішого вогню, до тої хати ніхто не смів вступати, окрім святців, та й вони мусили перед вступленням молитися, вмиватися водою освяченою, вішати на уста мішечок; скидати взуття і взувати церковні сандалії. Окрім того найсвятішого вогню, в церкві було ще багато олтарів і на них горів вогонь для палення поданків, для очищення нечистого вогню і т. д. Кожний маздеець не смів більше трьох разів варити страви на вогні, після трьох раз повинен був відносити свій вогонь до церкви до очищаючого багаття, а звідти приносити собі новий, чистий вогонь; розпалюючи той вогонь, треба було вважати, аби не попало між дрова що нечисте, волосся, напр., за образу чистоти вогню були різні карри і покути; вогонь був найчистіше створіння Агура-Мазди. Найбільше мусили дотримувати усіх святих установ та очищенив святці, за теж вони були найміцнішим громадським станом. В Персії святці були всі Медійці; після того, як Перси повоювали Медійців, вони, втративши громадську самостійність, захопили в свої руки святицьку владу і таким способом правили людом. Між святицями і царями перськими нераз були великі змагання, як то ми побачимо далі. Авеста була зложена на медійській мові, тільки маги (медійські святці) знали і розуміли її, для всього народу було скільки молитов на перській мові, але вся Авеста була для їх закрита (так же було і в браманів). Народ, хоч не любив магів, але мусив терпіти їх і коритись їм, бо вони знали святий закон, святі одправи, вони показували людові дорогу до раю, до того ж вони були розумні і вче-

⁴⁰ Святиць читав над молодими публіці молитви при св. вогні, потім їх на порозі зустрічали родичі і обсидали збіжжям.

ні над усіх. Маздейці вважають пророком своєї віри Заратустру (Зороастра, як писали греки). Непевно, чи він справді коли жив на світі, але як що й жив, то не так, як про нього розповідають святі маздейські книги. Де які вчені припускають, що він був першим провістником віри, що склалась між людом заловго до нього, другі думають, що він був тільки реформатором (себ то, що він поправив і переказав інакше первістну віру), але ніхто не знає нічого певного, з якого племені був Заратустра і в який вік він жив; де які говорять, що він з Медії, другі, що з Бактріани. Певнійше те, що його зовсім не було, а ті думки, які присвоюються Заратустрі, то просто думки, що склалися через довгий час між людом та між святцями. Легенда про Заратустра ось яка: Перед тим, як мав уродитися Заратустра, Агура-Мазда, боячись, що народжений пророк пристане до Ангра-Маніу, просив богині Анагіти, щоб вона привернула до нього Заратустру: «він приніс поданок Ардві Сура Анагіті, він, Творець, Агура Мазда, він приніс їй Гаому (сік з рослини, брам. Сома), Міазду (жир з посвяченої на поданок звірини), Баресму (дрова для святого вогню), святі слова і молився їй, говорячи: О, богине таємна, потужна, чиста, зроби мені сюю ласку, поможи мені приверну до себе сина Пурашасни, святого Заратустру, щоб думав по закону, говорив по закону, робив по закону!» Ардві Сура Анагіта вводи́ла волю тому, хто чинив їй зливання, поданки і молитви. Заратустра пристав до Агура-Мазди. Злі духи прийшли, щоб забити його, але втікли, перелякавшись. Заратустра кидав проти Ангра-Маніу каміння здорові, як хата, але мав він ще потужнішу зброю, святе слово Гоовер. В Авесті не один Заратустра виявляється таким сильним пророком, єсть також і Гайо Маратан, Йіма. Карпістан (святий птах), всі вони борються проти сили злої, всі вони міцні, всі вони тверді в законі, але все ж Заратустра найвищий між ними всіма. За життя він змагався з Ангра-Маніу зброєю і словом, а колись в кінці світа його син Саошіт на віки поборе Ангра-Маніу, воскресить мертвих і визволить весь світ від лиха.

Що до моральних поглядів маздейської віри, то вони найбільше зверталися на привертання людей до правди. Брехня уважалась найтяжчим гріхом, присяга допускалася тільки в дуже поважних справах, а в щоденному житті людина не повинна була вживати для заповнення більшого слова над «так» «ні». Окрім того, кожний повинен був поважати життя земних створіннів, але ся повинність не так

суворо була встановлена, як у браманів і відносилася тільки до життя чистих створіннів. Милостиня, молитва і покута признавалися так само конечними у Маздейців, як і в браманів та Буддистів. Де які погляди ми побачимо і зупинимось над ними краще тоді, як будемо говорити про звичаї Персів і Медійців, у них же звичаї хоч і дуже залежали від їхньої віри, однак все ж не так були тісно з нею звязані як у Індусів.

РОЗДІЛ II

Медійці

Іранські племена, рідні між собою по расі, по мові й вірі, не хутко з'єдналися в одну державу. Спочатку жили вони невеликими громадами, не маючи сталих міст, жили «пастухами», громадський стрій був у них патріархальний. Медійці та Перси довго були під владою Асирії. Асирійці, завоювавши жидів, переселили багато жидів у Персію та Медію, а багато Персів та Медійців переселили на їх місце в Палестину. Певне через такі переселення медейська й жидівська віра мають багато подібности між собою. Не відомо напевне, з яких часів Медійці визволилися від Асирійців. От як розказує один грецький історик (Геродот) про те визволення і про заснування Медійської держави: Асирійці панували над Азією 520 літ, коли потім проти них найперші повстали Медійці. Б'ючись довго з Асирійцями за свою волю, вони набралися великої одваги і врешті вибилися з під корми. За ними пішли і другі племена. Спочатку ті всі племена жили собі незалежно одно від другого, але от яким способом вони стали під владу єдиного царя. Між Медійцями був один дотепний чоловік, звався він Дейокес, син Фраортеса. Цей Дейокес, забажавши влади, почав ось як того доходити. Медійці жили порізнені, малими громадами, по окремих містах. Дейокес мав собі велику повагу в своїй громаді, дуже дбав о правді, знаючи, що в Медії нелад, і що така безкарність прикра для людей справедливих. Люде з його міста, бачивши його статкування, вибрали його суддею, йому то було втішно і він почав ще ліпше дбати про закони та справедливість. Тим він придбав собі велику хвалу своїх горожан, а люде з чужих громад, замучені кривдою у себе вдома, довідавшись, що тільки Дейокес судить по закону, приходили до нього, а до інших більше не хтіли вдаватися. Людей біля нього все більше, та більше збиралось. Як він

побачив, що всі покладали на нього надію, він не схотів більше сидіти там де засідав досі, і сказав, що не судитиме більше, ніби через те, що його власні справи занепадають, бо він мусить цілий день займатися громадськими справами, а на власні часу не має. Розбій та нелад ще гірше запанували по всіх громадах. Медійці зібрались і почали радитись, що мають робити. Найкращі промови говорили друзі Дейокеса: «При таких звичаях ми не можемо жити в стороні нашої. Треба, щоб був на нами царь, тоді буде й лад, ми повернемось до своєї роботі тай не буде нас турбувати безвладдя». Всі на те пристади що треба обрати царя. Почали радитись, кого мають обрати. Всі обрали Дейокеса, заспівали йому хвалу і з'єднали всі голоси за нього. Він наказав виставити собі домівку, гідну царського пробування, і зажадав собі царедворців. Медійці послухали і виставили йому, де він наказав, велику та міцну будову і попросили, щоб він сам собі вибрав з них царедворців, яких схоче. Набравши сили, він заставив Медійців збудувати місто, окопати його та оздобляти, не дбаючи про інші міста. Слухняні Медійці збудували місто Екбатану, обвели її мурами, один мур по другому, і кожний мур вище від другого лиш настільки, аби було видно зубці стін, до того ж надавалось і саме місце, бо то була гора. Всіх опасаннів було семеро і за останнім в середині був царський двір і всі царські скарби. Зубці на першій зміні були білі, на другій чорні, на третій багряні, на четвертій сині, на п'ятій червоні на шостій срібні, на сьомій остатній золоті. Збудувавши та обмурувавши свою оселю, Дейокес наказав людові жити в околиці, і перший встановив той закон, що ніхто не смів доступитися до царя, все влагожувалось через посланців, аби ніхто не міг бачити царя, бо при ньому було заборонено сміятись, або плювати. Та сей звичай заважав товаришам його, людям одважним та дужим, приходити і корити та вражати його; зробившись невидимим, він міг вславитись, ніби єсть він божого не простого походіння. Встановивши свої закони і міцно втримавши за собою владу, він знов почав вельми дбати про справедливість. Всі просьби слались до нього писані, він їх розбірав і відсилав, розсудивши. Коли він чув, що хто зробив яке злочинство, він наказував його привести і призначав йому кару по заслугі, а для нагляду над злочинцями тримав наглядачів по всій країні. Так розповідає Геродот, але певне тут більше байки, ніж правди, бо розповідь його трудно погодити з де-якими розповідями асирійськими. Геродот розказує далі, що Фраортес, син

Дейокеса, звоювавши Персів та інші племена іранські, задумав завоювати Асирійців, але вони самі без підданих племен одбили та знищили все його військо і самого його вбили. Син Фраортеса Кіаксарес задумав оддячити Асирійцям почав навчати Мідійців військової справ. Він перший розділив медійське військо на стрільців, кінних, піших і списників, бо перше вся зброя була не поділена. Завоювавши Азію до річки Галіса Кіаксарес зібрався на сили і пішов на Асірію, аби помститись за свого батька. Розбивши асирійське військо, він відступав під їхнє головне місто Ніневію, коли се надбігло велике військо Скітів, воно гнало своїх ворогів з Європи, що тікали в Азію; женучись за ними, Скіти загналися в Медію і мідійці, кинувшись їх відбивати, згубили справу з Асирійцями. Скіти прийшли не для заповоги Асирійцям, але їхній напад несподіваний оборонив Асірію. Геродот каже, що вони 28 років пљондрували Азію. Врешті Кіаксарес і Медійці запросили скітських старшин на бенкет, напоїли їх, а потім задушили. Тоді Скіти, зоставшись без старшини, розбіглись, а які зостались були вигублені. Медійці вернули собі волю і підвладні краї. Кіаксарес знову пішов на Асірію, взяв головне місто асирійське і спљондрував його цілком. Це діялось в VII в до Р. Х. (в 625 чи 606). Близько біля того часу Медійці мали війну з Лідійцями. Геродот розповідає про цю війну так: «Через чвари між собою скітське племєно одно вишло з своєї країни і помандрувало до Медійців. Кіаксарес прийняв їх спершу лагідно, навіть мав до них таку повагу, що доручав їм медійських дітей для науки скітської мови та стрільби з лука. Через який час почали Скіти ходити на полювання і приносити цареві дичину. Де-далі однак, як що вони приходили з порожніми руками, Кіаксарес дорікав їм вельми гостро за те, бо він мав дуже лиху вдачу. Скіти вельми ображені таким обходінням, наважили порізати на кавалки одного свого медійського вихованця, приготувати його так, як завжди готували дичину для царя, і подати його Кіаксареві замість упольованого звіря, а потім втікти до лідійського царя. Так вони й зробили. Кіаксарес і його товариші зїли те, що їм було подане, а Скіти, пометившись таким способом над царем, подалися до лідійського царя Аліатта і просили у нього оборони. Кіаксарес, довідавшись про все, послав, щоб Аліаттес видав Скітів, той не схотів і от почалася війна між Медійцями і Лідійцями. П'ять літ вони бились, і не могли одно другого перемогти; на шостому році посеред бою раптом день змінився в ніч: Лідійці з

Медійцями, побачивши се, покинули бійку і скоріш почали миритися. Щоб зміцнити мир клятьбою і шлюбом, Медійці посватали Арієну, дочку Аліатта за Астіага, сина Кіаксареса. (Геродот каже, ніби вони мали такий обряд клятви, що надрізували собі на руках ранки і злизували кров один другому).

Кіаксарес царював 40 літ, потім покинув на царстві свого сина Астіага в 595 р. (VI в. до Р. Х) Той царював спокійно 35 л., але потім его скинув з царства Кірос (Кір) і тоді настало перське царство замість медійського (V в.). Ся подія різно розповідається у різних істориків. Геродот розказує так: Кір був син Мандани, дочки Астіага і Камбіза, царя перського, що був тоді у підданстві у царя медійського. Астіагові одного разу приснився сон, що його внук має колись його з царства скинути. От він тоді наказав своєму міністрові Гарпагові, щоб той забив дитину, що уродиться в царевій дочки. Гарпаг віддав ту дитину на страту одному царському пастухові.

Пастух заніс хлопчика в ліс і там покинув, там його знайшли собаки і його вигодувала сучка. (Пам'ятати треба, що по вірі маздейській собака – звірь святий.) Хлопець той, що потім назвався Кір, був завжди дужчий од всіх своїх товаришів і через те вони раз, граючись, вибрали його за царя, він прийняв то за правду і наказав вибити різками одного неслухняного хлопця, а той хлопець був вельможного роду. Хлопець той поскаржився перед царем Астіагом на Кіра, той покликав до себе Кіра, але Кір гордо відповів цареві, що він сам царь і знає, що треба робити. Тут Астіаг, придивившись до обличчя Кіра, розлічивши його літа і розпитавши пастуха, що закинув Кіра в ліс, пізнав, що Кір його внук. Але маги сказали, що призначення боже вже сповнилося, бо Кір вже був царем над дітьми, і що тепер Кір вже не страшний для свого діда. Астіаг згодився подарувати життя Кірові, але задумав все таки покарати Гарпага за те, що той свого часу не послухав царського наказу; узяв його сина за різав і казав подати батькові (Гарпагові) на обід. Гарпаг пізнав свого сина, але на який час заховав свій гнів, чекаючи способу помститися над царем. Коли ж Кір, посланий до батьків в Персію, виріс, тоді Гарпаг послав йому листа, зашивши того листа зайцеві в черево. Кір роспоров зайця і прочитав лист, а там Гарпаг радив йому зробити повстання і визволити Персів з під медійського ярма. Кір пішов на Астіага. Астіаг, не знаючи зради Гарпага, доручив йому владу над військом, а той, звичайне, зрадив царя. Кір розбив Медійців, узяв

Астіага в полон, але не робив йому нічого лихого, обходився з ним добре, тільки, скинувши його, сам став царювати. (Видно зараз, що це чиста легенда).

Другий історик (Ксенофонт) каже, що Кір просто був вихований з великим старанням при дворі свого діда Астіага, потім по смерті Астіага був царем син його Кіаксар II, дядько Кіра і що Кір служив йому вірно, а по смерті його вступив на трон по праву. Але ця розповідь теж непевної вірності, можливо Ксенофонт написав свою історію про Кіра на науку і для прикладу Грекам, і напевне більшу половину видумав, щоб воно більше підходило до його ідеалу справедливого царства, третій історик (Ктезіас) розповідає зовсім інакше і, здається його розповіді можна найбільше вірити, бо він жив довго при дворі перського царя і краще міг знати царську історію. Він розказує, що Кір зовсім не був Астіаговим родичем. Коли Кір пішов війною на Екбатану проти Астіага, то Астіаг сховався у своїй дочки Амітіс, що була замужем за Спітамасом, але як їх узяли на муки, аби допитатися, де поділи Астіага, тоді Астіаг вийшов і сам віддався Кірові в руки. Кір не вчинив над ним нічого лихого, але Спітамаса убив, а Амітіс (дочку Астіага) за себе взяв і таким способом поєднався з династією медійських царів.

Ще один історик (Ніколаос Дамасский) говорить, ніби Кір був сином пастушки та розбійника; що за його одвагу царь медійської взяв його до двора на високу службу, а потім Кір скинув царя медійського і сів на його царстві. Але ся розповідь дуже мало правдоподібна.

Сам Кір в своїх написах називав себе «сином Камбіза царя могутого», себ то Камбіза царя перського з династії Ахаменідів.

Ще один історик каже, що Кір звався перше Аградат, а вже потім, сівши на царстві, назвався Кіром, себто сонцем.

Своїм повстанням Кір власне переіменив тільки перевагу влади, себ то зробив головною державою Персію, а Медія стала державою підрядною, хоч і не то щоб зовсім завойованою в неволю. Не трудно було з'єднати Медян та Персів в одну державу, бо вони були одної раси, говорили одною мовою, мали подібну віру й звичаї. Між племенами Медійськими маги були кастою святицькою, такої у Персів зовсім не було. Перси були скоріше подібні до касті вояцької⁴¹, бо живучи в горах серед ворожих племен, вони затримали суворі воя-

⁴¹ Хоч строгого поділу на касту у них не було.

цькі звичаї; Медяне були багатші і більш цивілізовані, отже звичаї в них не були такі грубі, воли більше займалися справами віри та громадськими. Потім перські родини стали ближче до уряду, бо вони були з того ж племена, що і цар, перський люд був вільний від податків, але й Мідійців не уважано за чужих або подоланих. Що ж до інших країн, підданих колись Медійцям, то їхнє положення не перемінилося при перському пануванні. Де які історіки згадують скільки повстаннів різних підвладних племен проти Персів. Напр., Бактріане пробували повстати, але були хутко подолані, окрім того, вони, довідавшись ніби, що Кір поважає Астіага, як батька, а Амітіс, як жінку покорились ніби ради Астіага⁴². Царь же Арменії Тігран сам перший пристав до Кіра, бо мав незгоду з Астіагам, і потім він помагав Кірові завойовувати племена, що жили біля Чорного моря та біля річки Галіс. За річкою Галісом була країна Лідія, отже з нею Кір мав першу війну, а потім покоров Лідію собі.

РОЗДІЛ III

Царство Перське. Кір

В Лідії був тоді царем Кройзос (Крез), син Аліатта. Геродот розповідає про нього в початку своєї історії: Кройзос був сильній та багатий, він владав золотими пісками Пактолу, всі народи по той бік р. Галіса були йому піддані, всі, окрім Лікійців та Кілікійців, він докінчив завоювання грецьких міст в Азії, почате його батьком. Влада його не була тяжка. Він поважав богів подоланих народів і навіть давав їм багаті поданки, був він царь добрий, тільки що надто гордий своїм багатством, боги ж не люблять, щоб хто пишався їхньою ласкою неначе своєю власною заслугою, і та людина, що думає, наче вона стоїть вище людського призначіння, приймає рано чи пізно тяжку науку за те. Між мудрими людьми, що прибували часто в місто Сарди, головне місто Лідії, був теж мудрий Солон Атенський. Царь прийняв його з пошаною, дав йому помешкання при своєму дворі, потім показав йому всі свої скарби, а далі спитав, хто по його думці найщасливіший над усіма людьми, яких тільки він бачив. Солон відповів: «Се Телос Атенський; він жив у хорошому місті, мав гарних та цнотливих дітей, і всі його внуки пережили його. На

⁴² Певніше ж просто через те, що Перси були дужчі, а окрім того не гірші владарі від Медійців.

останку він поліг на війні за рідний край, а його земляки постановили йому пам'ятник.» – «А після нього кого ти вважаєш найщасливішим?» спитав Кройзос. – «Клобіса та Бітона з Аргосу, одповів Солон. «Одного свята їхня мати, що була жрицею Гери, не могла поїхати в храм, бо воли не прийшли з поля. Сини її були дужі, вони мали собі скільки разів надгороду на громадських игрищах; от вони впряглися в ярмо і повезли свою матір. Всі жінки поздоровляли її; що вона має таких добрих синів. Вона, ставши під олтарем, просила богиню дати її синам таке щастя, якого не може досягти чоловік на сім світі. Богиня вчула молитву. А після поданку та бенкету, що закінчив свято, Клеобіс і Бітон заснули в храмі та більше й не прокидались. Аргосьці зробили їх статуї і послали в Дельфи».

«Мій гостю Атенський! мовив Кройзос, чи ти так мало дасш ціни моему щастю, що мене рівняєш з такими простими людьми?» – «Кройзосе! мовив Солон, ти питаєш мене про життя людське, а я знаю, що боги задрі на людське щастя і люблять губити його. На довгому житті ще стане місця і для лихих річей. Звичайне, ти маєш велике багатство, але на твоє питання я тоді зможу відповісти, коли скінчиш своє життя щасливо. Треба чекати всього до кінця, бо часто бог, показавши нам щастя, вирива його з корінням». Відповідь Солон не сподобалася цареві і він одіслав його від себе. Але по відході Солон велика недоля впала на Кройзоса, бо він уважав себе за найщасливішого з людей. Він мав два сини, менший німий зроду; старшин Атис, був кращий від усіх своїх товарищів. Цареві приснився сон, що син його Атис загине від залізної зброї. Царь знайшов йому жінку, віддалив від нього всяку зброю, здійняв усі списи та стріли, що висіли по стінах в його оселі. В той час як готувалося весілля царевича, прийшов у Сарди один нещасливий, що мав на собі нечисть: він був фрігієць шей царського роду. Нін просив царя очистити його від злочинства. Царь згодився; скінчивши обряд очищення царь спитав чужинця, звідки він і кого забив. «Царю», мовив чужинець, «я син Гордіаса і внук Мідаса; зовуєся Адрестос. Я забив свого брата не хочачи. Батько мене прогнав, все од мене одібрав, і я прийшов сюди просити притулку». Царь сказав: «Ти дружнього роду, прийшов до друзів. Ні в чому не буде тобі недостачі, поки будеш у мене».

Того ж таки часу проявився величезний дик в Лідії, що нищив поля. Люде просили царя, щоб він послав свого сина з товаришами на влови. Царь, пригадавши свій сон, не хотів було пускати сина,

кажучи, що син зайнятий весіллям і що нехай ідуть самі хлопці лідійські. Але Атис почув те і намігся йти на влови, кажучи, що йому сором буде перед усім людом і перед молодого жінкою, як що він зостанеться вдома. Царь його вмовляв і розказав йому свій сон, але син сказав, що тут нема чого боятися, бо він іде змагатися не проти залізної зброї а проти кабанячого зуба. Батько врешті згодився але, покликавши Адрестоса, мовив до нього: «Ти був нещасливий, я тебе очистив і прийняв; зроби і мені прислугу: гляди мого сина на полюванні». Адрестос обіцяв глядіти, як тільки може. Але на полюванні, як стали кидати списами в кабана, Адрестовий спис полетів поуз кабана і вдарив Атиса на смерть; так справдився царевий сон. Царь почувши те, в розпачі кликав помсти богів на невдячного чужинця, що забив його сина. Але тут принесли тіло Атиса, прийшов Адрестос, впав перед царем; просячи, щоб царь забив його, бо тепер йому вже не миле життя. Цар, дізнавшись, що Адрестос не винний, простиб його і сказав йому, що всю вину складає на заздрісних богів. Але Адрестос, зненавидівши життя, забив себе на могилі Атиса». Таку легенду розповідає Геродот. Хоч і нема причини думати, що він її видумав сам, але ж і вірити в неї не можна. Певніше, що сю легенду зложили малоазійські Греки. Далі Геродот каже, що через два роки після смерті Атиса, царь мусів забути про свог горе, втихомирюючи повстання в своєму царстві. Потім Кір скинув з царства його родича Астіага, Кройзос пішов боронити лідійського царя. Однак перед походом порадився оракула, але хотів раніше перевірити його правдивість. Він наказав послам, щоб вони, як прийдуть до оракула, спитали його, що робить в сей час Кройзос, а потім би донесли йому про се. Як послі спитали про се, оракул відповів: «Я знаю число зерен піску, я знаю міру морську, я розумію мову німого, я чую того хто не говорить. Я чую пах від черепахи, що вариться з ягням, сама лусковата, під нею мідь і над нею мідь». Послі записали сю відповідь, не розуміючи її. Почувши сю відповідь, Кройзос прийнявся повагою до оракула, бо як раз він того дня (як послі питали оракула) варив навмисно черепаху порізану на куски з ягнячим м'ясом з мідяному казані з мідяною накривкою. Потім Кройзос послав оракулові багаті дари і спитав, який буде skutok тої війни, що він має почати. Оракул відповів, що коли Кройзос почне війну з Персами, то він зруйнує велике царство. Разом з тим оракул радив йому, щоб просив до помочі яке сильне царство, Кройзос ростолкував

собі слова оракула, як йому здавалось лучче. Потім він ще запитав, чи довго він буде на царстві. Оракул відповів: «В той час, як мул стане царем медійців, тоді тікай, роспещений лідійцю, на береги р.Гермоса; стережися спинитись і не червоній за свою несмілість». Кройзос, бувши певним, що мул ніколи не буде царем Медії, подався на війну. Він запросив до помочі царів египетського та вавилонського і греків Спартіатів. Але не ждучи помішників, сам з своїм військом перейшов р. Галіс, пішов на Каппадокію і там сплюндрував цілу Птерію, а людей з неї геть порозвозив.

Кір тим часом зібрав, як тільки міг, багато війська, просив ще й Греків іонійських, але ті не пішли. Після невдалої баталії Кройзос побачив, що перське військо більше, ніж у нього, і він просив помочі у своїх союзників, а сам вернувся додому, роспустивши військо. Але Кір не дав йому діждатися помочі а сам з військом з'явився під Сардами. Лідійське військо кінне було дуже добре, але Гарнаг порадив Кірові поставити верблюдів наперед війська. Коні злякалися верблюдів і розбіглися. Тоді Лідійці пішли піша, але після такої перешкоди все вже було зіпсоване і вони мусили втікати до міста і там запертись. Перси обложили місто. Кронзос послав просити помочі як найскорійше, але поки поміч прийшла, то вже Сарди були взяті і Кронзос забраний в полон.

Легенда є, що Перси довго не могли взяті Сардів ніби через те, що Сарди були зачаровані. Росказували, ніби в першого лідійського була жінка і в тії жінки вродилося левиня, святці наказали обнести тее левиня навкруги всього міста і що тоді міста того ніхто не зможе звоювати. Левиня обнесли навколо міста, тільки з одної сторони не обносили, бо там був і так дуже міцний замок. Отож Перси довідавшись про те місце, вступили через нього в город і розруйнували його.

Про долю Кронзоса Геродот розповідає так: У Кройзоса був німий син, дуже добрий і батько його любив та все журився, що син не говорить. Колись він питав оракула, що зробити синові, щоб той говорив. Оракул сказав: «Лідійцю, царю численних народів, не бажай чути в своєму домі голосу твого сина. Краще булоб для тебе, як би він не говорив ніколи, бо він заговорить в той день, коли почнеться недоля твоя». Як були звоювані Сарди, один Перс хотів забити Кройзоса, не знаюча його. Царь бачив, що його збираються забити, але не боронився, бо не хотів він жити на світі. Але син його німий, бачивши те,

зібрався на силі і крикнув: «чоловіче, не вбивай Кройзоса!» такі були його перші слова і потім йому голос лишився на все життя.

Отак забрали Перси Кройзоса. Царював він 14 літ, витримував облогу 14 день, і розруйнував велике царство своє. Перси повели його до Кіра, той наказав його спалити. «Побачимо каже, чи врятує його який бог, кажуть бо, він був дуже милий богам». Тут один історик розповідає далі ось що: як повели царя на кострище, то зібрався лідійські люде і плакали гірко, бо царь був до них добрий, як батько. Тільки царь не плакав: він попросив тільки, щоб привели його сина, – він хотів ще раз почути синовий голос. Кір дозволив прийти синові, і батько, побачивши його, заплакав. «Ох, мій бідний батеньку, сказав царевич, невже боги не прийдуть боронити тебе? А ви, сказав він до Персів, спаліть і мене з ним, бо я теж ворог ваш!» – «Ні, сину, мовив Кройзос, я сам розпочав сю війну, сам мушу й покутувати за неї. Ти молодий, станься жити, не одбірай мені останньої надії, що мені лишили ще боги». Царь обняв свого сина, вклонився людові Лідійському і зійшов на кострище. Син кинувся за ним, його затримали, але він заволав до богів: «о, боги, не дайте загинути батькові, бо не буде тоді правди між людьми!» Як запалили кострище, Кройзос зітхнув і мовив: «О, Солоне, Солоне, Солоне!» Кір почув то і спитав, що то може значити те слово? Кройзос розповів йому свою розмову з мудрим Солоним. Кір подумав про непевність людського щастя і казав погасити вогнище. Але ніякою силою не можна було вгасити вогню. Тоді Кройзос, побачивши, як люд Лідійський кинувся гасити вогонь, помолвився до богів, щоб вони, як він їм коли чим догодив, угасили вогонь і врятували його від смерті. Зараз же на ясномому небі зібрався хмари, пішов великий дощ і вгасив вогонь.

Ся легенда була дуже розпросторена між греками, так що навіть вони малювали часто Кройзоса на кострищі.

Історик Ктезіас чув її від Персів, тільки в перській легенді нічого не споминається про вогонь, а просто говориться що з Кройзоса упали кайдани при гromі і блискавиці. Та й треба згадати, що перська віра забороняла палити людей на вогні. Але один історик (Ніколаос Дамаський) каже, що Перси власне при божому дощі пригадали, що Зороастр їм заборонив бруднити вогонь і потім відпокутували свій гріх. Ксенофонт каже, що Кір просто помилював Кройзоса, без жадної помочі божої. Юстин каже, ніби Перси боялися греків і того

не спалили Кройзоса, але ж Персам не було чого боятися Греків, а Греки в ті часи зовсім не були такі вже прихильні до Лідян. Певне єсть тільки те, що потім Кір дуже ласкаво обходився з подоланим царем, і може б навітьоставив його в Лідії, тільки що боявся, аби Кройзос не підняв повстання в Лідії. Геродот каже, що Кір взяв Кройзоса в Персію і зробив його своїм радником.

Кройзос просив у Кіра, як єдиної ласки, дозволу послати свої кайдани до того оракула, що то давав йому ради, щоб показати богам всю їх невдячність. Але оракул сказав лідійським послам: «Навіть бог не може того відвернути, що мав статись. Кройзос покутує за гріхи свого прапрадіда. Боги зробили все, що могли, аби нещастя навернути на дітей Кройзоса, а не на нього самого. Тільки ж ніхто не може одвернути Долі. А на оракула царь не мав чого скажитись. Йому було сказано, що він зруйнує велике царство, але, будиши мудрим, треба було спитати, чиє царство, чи Кірове, чи власне. А провісті про мула він теж не зрозумів, бо мул, то мало значити – Кір. Кір був уроджений з двох родів – низького і високого. Батько його персом (чоловіком підвладним), а мати Медянкою і царівною. Отже Кір був наче мул змішаного походження» Посли переказали сю відповідь Кройзосові, і тоді він пізнав що сам він винен в своїй бєді, а не боги. Кір вернувся в Екбатану і забрав з собою Креза, а в Сардах покинув Перса Табалоса, щоб той кінчав без нього покороення малоазійських Греків та інших народів. Лідійцеві ж Пактесові наказав перевозити Крезові скарби з Лідії в Персію. Але не вспів ще Кір одїхати далеко від Сардів, як Пактієс підняв там повстання. Маючи всі скарби в руках, Пактієс найняв силу війська, скликав Лідійців, прийшов до Сардів і обложив Табалоса в Сардах. Кірові дали про се знати ще на дорозі. Тоді Кір сказав Крезові «Коли ж се скінчиться, Крезе? Здається що, Лидійці завдадуть мені ще не мало клопоту». Чи не краще б мені було обернути їх у рабство? А то зробив, наче той чоловік, що забив батька, а діти полишив. Ти їм був більше, ніж батько, а я тебе взяв у полон, їм же вільне місто покинув. Не диво, що вони повстали!» Крез же, боячись щоб Кір не сплюндрував Лідії дав йому раду не руйнувати міста, а покарати тільки самото Пактієса, людам же лідійським заборонити носити зброю, дітей їхніх учити тільки музики та мирних наук, щоб вони одвикли од військових звичаїв, та стались би покїрним, смирним народом. Кір послухав тієї ради і послав Медійця Мазареса втихомирювати повстання, наказа-

вши йому, щоб конче привіз Пактіеса живого. При наближенні перського війська Пактіес втік в грецький город Кіме. Мазарес тим часом зробив в Лідії все, як хотів Кір, і лідійці хутко змінили свої військова звичаї. Потім він погребував, щоб Кімеяне видали Пактіеса. Кімеяне послали спитати в оракула, чи мають видати Пактіеса чи ні. Оракул, казав, щоб видали. Тоді один Кімеянин пішов і повиганяв геть усіх пташок, що жили в гніздах під дахом того храму, де був оракул. Тоді почувся голос з храму питаючий, навіщо виганяють птиць. Кімеянин відповів: «коли боги дозволяють і навіть наказують, щоб ми вигнали з нашої країни чоловіка, що прийшов просити оборони, то чому ж неможна вигнати пташок, що живуть під захистом богів?» Бог же сказав: «я на те кажу вам щоб ви вигнали свого гостя щоб скоріше ви всі погинули ганебною смертю, бо ви того варті за питання такі.»

Тоді Кімеяне, не хочучи видати Пактіеса і боячись його у себе тримати, передали його в інший город грецький, а тамошні люде продали його Персам за одну країну, що їм Перси подарували. Пактіеса одвезли до Кіра, а Мазарес пішов покоряти далі Малу Азію. Потроху він завоював усі малоазійські сторони і всі грецькі колонії, але деякі Греки вибралися геть з Малої Азії, не хочучи коритися Персам. Під час того покорення Мазарес умер, а його місце заступив Гарпагос. Поки Гарпагос кінчав покоряти Малу Азію, Кір пішов тим часом на схід аж до Інду і прилучив усі іранські народи до перської держави. Сузіана була ще давніше під Персами, бо ще батько та дід Кіровий звалися царями сузіанськими. В західні Азії одно тільки Вавілонське царство зоставалося незалежним. Кір наважив його звоювати. Кір пішов на Вавілонію, але дорогою прийшлося йому переходити широку річку Гіндес, приток Тігру. Переходити було дуже трудно і при переході утопився святий кінь. Кір розсердився і казав розкопати за те річку на канали. Військо стало розводити річку на малі потоки, але поки її розкопали на 360 малих каналів, то пройшло ціле літо, і Вавілоняне тим часом успіли укріпити своє місце і набрати всякої їди, так що могли витримувати безконечно довгу облогу. Кір прийшов під Вавілон і обложив його, але стояв він під Вавілоном скільки місяців і все таки нічого не міг зробити. Врешті він догадався, що треба зробити. Річка Евфрат протікала в місто через велику браму і таким способом та брама була загороджена водою. Кір казав одвести воду з Евфрату геть в озеро далеке, а сам з

військом перейшов по тій долині, що зосталась од річки. Вавілонці не сподівалися, що Кір може таким способом увійти, а через те й не ставили варти біля евфратської брами. У Вавілоні було в той час велике свято і вони собі пили, танцювали, забавлялися, коли Кір увійшов у місто і вдарив на них несподівано. Так Вавілон був звоюваний по раз перший (538р.)⁴³

Невідомо, як власне умер Кір. Ксенофонт каже, що він умер у своєму царстві спокійно, лагодячи державні справи та навчаючи дітей своїх та внуків. Ктезіас каже, що його вбито на війні з Дербіками, сусіднім народом індійським. Він умер на війні, а тим часом Аморгес, царь Саків, його помішник, звоював Дербіків і покорив їх Персії. Геродот же розповідає ось яку легенду: Кір, покоривши Вавілонців, захотів покорити ще й Массagetів. Массагети були сміливим народом і жили в їхньому краю по той бік р. Араксу. Де хто каже, що то були Скити. Царицею над ними була Томіріс, вдова остатнього царя. Кір послав до неї послів, сватати її. Але вона, знаючи, що Кір хоче опанувати разом з нею і її країну, заборонила йому приходити в массагетську країну. Тоді вже Кір пішов війною на Массagetів. Дійшов до річки Араксу, поставив міст через річку, і поставив бапти на кораблях, що ними перевозилося його військо. Томіріс так йому тоді сказала: «Царю медійський, коли хочеш помірятися силою з Массагетами, то строй далі свого моста, а ми відступимо від річки на три дні, щоб ти мав час достроїти його і перейти на наш бік, коли ж ти хочеш битись з нами на своєму боці, то відступи сам, а ми перейдемо».

Кір перейшов через Аракс, а потім, по раді Креза, казав приготувати великий бенкет і спровадити силу вина. Потім же сам підступив трохи назад, а там покинув найгіршу частину свого війська. Прийшла третя частина массагетського війська і вдарила на перський табор. Розбивши перське військо, Массагети кинулися бенкетувати, упились і послули. Тоді прийшов Кір з Персами, побили більшу частину Массagetів, а решту забрали в полон, між іншими полонянниками був і син цариці Томіріс. Цариця послала просити Кіра, щоб визволив її сина. Вона казала: «Кір, неситий кров'ю, не хвались перемогою своєю. – не ти перемиг, а вино твоє. Послухай доброї ради. Віддай мені сина мого, тоді я тебе випущу живим з країни,

⁴³ Певна річ, що і тут легенди чимало, але завоювання Вавілону є дійсний факт.

хоч ти й побив третину мого війська. Коли ж ні, то сонцем присягаю, що я тебе досита напою кров'ю, дарма, що ти ненаситний». Але Кір не злякався її погрози. Син же цариці, протверезившись, попросив здійснити з нього кайдани, а потім забив себе, бо не хотів переживати того сорому, що він взятий в полон. Томіріс збрала все військо і вдарила на Персів. Війна була страшна і немилосердна, стріли хмарами літали, як не стало стріл, то бились один проти одного списами та шаблями. Довго перемога нікому не давалась, але врешті перемогла Массагети. Більша половина Персів була знищена і Кір був забитий. Томіріс казала знайти його трупа, потім знущала над трупом, всадила голову його в міх з кров'ю і сказала: «Хоч я жива, хоч я перемогла, але ти мене згубив, стративши мого сина, але ж я напою кров'ю, як обіцяла». Сталося це в 529 р. Кір царював 29 літ.

На руїнах Пасаргаду (давнього Перського міста в долині Мургаб, стоїть пам'ятник з білого мармору, його уважають могилою Кіра. На пам'ятнику тому є барельєф він являє основателя перської монархії, фігуру з чотирма крилами, а на голові емблематична покраса, яку малювали Єгиптяне свої богам та царям. У горі напис на трьох мовах: «Я Курус, царь Ахеменід».

РОЗДІЛ IV

Камбіз

Кір Мав два сини: Камбіз, старший, сів на троні по смерті батька, молодший Бардія (по Геродоту – Смердіз) отримав під владу Бактріану та східні провінції. Боячись, щоб брат не скинув його з царства, Камбіз убив брата. По перських пам'ятниках Камбіз убив Смердіза в початку свого царства і се здається певнішим. Але Геродот розповідає трохи инакше. Він пише так: «Одного разу Камбіз посватав дочку єгипетського царя, але той, не хотючи дати дочки своєї до гарему, послав, замість дочки, служницю її, дочку першого царя, забитого підчас повстання. Камбіз, довідавшись, що його одурено, пішов війною на Єгипет. Така була ніби причина до війни, але ж то була тільки приклучка, а річ в тім, що перська монархія росла і хотіла де далі все більше землі залучити. Мала Азія, Медія, Асіро-Вавілонія, все було вже звойоване, лишився тільки Єгипет, він мусів бути забраний. От Камбіз пішов на Єгипет, дорогою він вступив у спілку з Арабами, і вони обіцяли доставити йому води в пустині.

так що дякуючи їхній допомі, Камбіз щасливо перейшов через безводну Арабську пустиню.

Перед тим, як Камбіз прийшов до Єгипту, перший царь, Амазіс, умер і на трон вступив син його Псамметік. В той час пішов великий дощ в Єгипті, а се уважали там дуже лихим знаком. За одним боєм при Пелузі⁴⁴ Єгипет був подоланий. Геродот каже, що бачив поле теє, де бились Перси з Єгиптянами, і що там було багато людських кістяків і що легко було одрізнити перські черепи від єгипетських, бо єгипетські були дуже тверді та міцні, а Перські легко пробивалися. (По думці Геродота, се через те, що Єгиптяне з малих літ ходять з голою головою, а Перси завжди в шапках). Після перської перемоги провінції, піддані Єгиптові, самі передалися до Персів. Камбіз хотів звоювати Картагену, але Фінікійці не могли дати своїх кораблів проти своєї ж колонії, а самі не були міцні на морі. Картагена зосталася вільна.

Після бою при Пелузі Псамметік втік у Мемфіс і там заховався. Камбіз послав послів, щоб Псамметік здався, але розлючені Єгиптяне забили послів. Камбіз обложив Мемфіс і взяв його дуже хутко. Камбіз дуже люто обходився з подоланим царем а над мумією помершого Амазіса дуже знущався. Потім він задумав звоювати Аммонейн та Етіонів. Він послав послів до царя меройського (ефіопського) нібі з подарунками, а власне на розвідки. Царь етіопський догадався про підступ і казав так послам: «Ви прийшли вивідувати силу мого царства. Я вам скажу, що царь ваш не по правді робить, бо не повинен він хотіти руйнувати люд, що нічого злого йому не вчинив. Понесіть своєму цареві оцей сагайдак від мене і скажіть йому, хай він тоді іде мене воювати, коли натягне мій сагайдак так легко, як я. А поки що, хай дякує богам, що вони не навiali Етіопам бажання розширювати свого царства новими перемогами». Камбіз розлютувався на таку відповідь і зараз же пішов на Етіопів, не наготовивши нічого для такого походу. Він послав 50000 людей на оазіс Аммона, щоб вони покорили і спалили його, а сам таки подався в Етіопію з рештою війська. На дорозі військові зовсім не стало чого їсти, голод їх захопив такий, що вони, поївши все, що тільки могли,

⁴⁴ Ще один історик каже, що то через зраду одного Грека Перси подолали Єгиптян і Єгиптяне потім порізали дітей зрадника. Окрім того, ніби ще Перси збрали різних святих для Єгиптян звірів і погнали їх поперед війська, а Єгиптяне, не важучись бити святих звірів, не знали, як стріляти на Персів, що не зачепити звірів і стратили всю справу. Мусить бути, що се тільки легенда.

почали їсти один одного, кидаючи жереб, на кого впаде. Камбіз, боячись, щоб його військо само себе не з'їло, мусів завернутись до Єгипту, тим і скінчився його етіопський поход. Тее ж військо, що він відрядив на оазіс Амонна десь загинуло в пустині так, що і сліду його не знайшли, кажуть, що на половині дороги нахопився вітер з полудня, нагнав хмари піску гарячого і засипав військо зовсім.

Вернувшись до Мемфісу, Камбіз застав там велике свято. В Єгипті знайшовся новий Апіс і люд радів. Камбіз же думав, що люд радіє з його невдалого походу. Зо злості він поранив кінжалом Апіса і казав вибити різками святців. Кажуть, що він був не при своєму розумі і що мав часто напади падучої. Після етіопського походу, він став такий лютий та вередливий, що Єгиптяне казали, ніби його боги покарали за нечисть. Геродот каже, що в той час Камбіз убив свого брата. Він був заздрий на брата, що той натяг на два пальці етіопський сагайдак. Він одіслав брата в Персію. Потім приснилось йому, ніби гонець приніс звістку, що брат царський сидить на троні і головою неба достав. Тоді він казав забити брата. Після брата він забив і сестру, що була разом з тим його жінкою. Кажуть. Що у магів був дозволений такий шлюб, але з Персів Камбіз був перший, що взяв такий шлюб. Хочаби взяти за себе одну свою сестру, він запитав у суддів, чи закон дозволяє на що судді сказали, що хоч і нема такого закону, щоб брат брав сестру за себе, але за те є такий закон, що дозволяв цареві робити все, що тільки йому схочеться. Тоді Камбіз взяв дві сестри за себе. Молодша поїхала з ним до Єгипту. Одного разу дивлячись, як левиня билосся з собакою і як дві собаки прибігли, на поміч і подолали левиня, вона заплакала. Камбіз спитав чого вона плаче. «Я плачу, дивлячись, як ті собаки боронять свого брата; я думаю про те, що нікому помститися за смерть Смердіза. Лютий Камбіз так її вдарив ногою, що забив на смерть».

Одного разу Камбіз питав свого найвірнішого царедворця Прекзаспа⁴⁵, що думають про нього (Камбіза) Перси. «Перси тебе хваляють, тільки кажуть, що ти надто любиш вино» відповів той. Царь побачив сина Прекзаспового, що наливав вино у другій хаті, взяв царь лука, стрілив у хлопця і забив на місці «А тепер, що ти думаєш?» спитав царь Прекзаспа «Сам бог не стрілив би краще». Відповів той. Другого знов разу Камбіз казав закопати живих в зем-

⁴⁵ Прекзасп убив Смердіза по наказу царя.

лю по шию дванадцять Персів високого роду, і то без жадної причини. Крез попробував радити цареві де в чому, він казав, що царь на лихо грає, так розправляючись. «А ти ще мені смієш давати ради?» крикнув Камбіз, – а добре ти сам собі порадив, як був царем! через чия то раду Кір, мій батько, згинув у массагетські сторони? Давно я хочу помститися на тобі, та не мав приводу» Тут царь хотів застрілити Креза, але той втік. Камбіз наказав зловити його і забити. Слуги, знаючи химерну цареву вдачу сховали Креза. Через який час царь почав жалувати за Крезом, слуги сказали, що Крез живий, царь дуже зрадив, але слуг все таки казав стратити за неслухняність. Царювання його було взагалі люте та химерне. Він знущався над вірою та звичаями подоланих народів, як може тільки божевільна людина; Камбіз виступив з Єгипту і мав як раз вступити в Сірію, коли прибіг гонець з Персії і об'явив, що вже Камбіз не царь, а на троні сидить брат його Барзія (Смердіз), син Кіра. Один маг Гаумата скористав з віддалення Камбіза, назвався Барзією (смерть Барзії була мало кому відома) і захопив царство в свої руки. Камбіз зібрався їхати зараз проганяти мага, але, сідаючи на коня, поранився мечем у тому самому місці, в яке він поранив Апіса. Він спитав назву того міста, де він був на той час, йому сказали, що то Єкбатана сірійська. Він пригадав, що колись йому оракул провістив смерть в Єкбатані, але він думав, що то буде Єкбатана Медійська, і що він умре в своєму царстві царем. Тепер же, побачивши, що тут має, вмерти, покликав своїх царедворців, розказав їм про смерть брата Барзії і закликав їх усіма богами, щоб не дали Медянам знову посісти царства перського, а щоб хитрощами чи силою скинули самозваного царя.

Швидко Камбіз умер від своєї рани, царював же він усього 7 літ і 5 місяців. Усі зважили, що все те, що він казав перед смертю, він говорив, аби помститися над своїм братом, що запанував у Персії. Прекзасп одрікся, що він не вбивав брата Камбізового. І маг Гаумата царював скільки місяців неначе по праву. Омани підтримувати було дуже легко, бо в Персії був звичай, що ніхто не смів бачити царевого обличчя, окрім дуже рідких людей. Щоб з'єднати собі повагу підданих народів, він подарував їм на три роки податі та військовою повинність. До тої ж пори тільки Перси мали тую ласку, щоб не платити податків отже їм нічого не пришло з нової ласки царя. Окрім того, царь почав більше Медійців приближати до себе, а Перси почали переходити в стан підданого

народу. Тоді Перси пригадали все, що говорив Камбіз перед смертю, і почали підозрівати нового царя і задумали допевнитися чи єсть він справді брат Камбіза. Всі Перські царі мали великий гарем, отже до Гаумати перейшов Камбізовий гарем, а в ньому була дочка одного вельможного Перса Отанеса. Батько наказав їй, щоб вона, як царь засне, здійняла з нього мітру і подивилася, чи має він вуха, бо колись Кір за якусь провину казав відтяти вуха магові Гауматі. Жінка так зробила і побачила, що в царя вух нема. Отанес розказав про це товаришам своїм, між іншими й Дарієві, синові Гістапса, з роду Ахеменідів. Всіх же було семеро і всі вони змовилися скинути мага з царства. Поки вони шукали способу, як би їм пробратися до царя, царь почав підозрівати їхні наміри і наказав Прекзаспові, щоб той сказав перед усім людом, що він не вбивав Барзії і таким би способом запевнив люд в правости царя. Прекзасп зійшов на високу башту, щоб говорити до зібраного люду, але замість того, що йому царь наказав, він розказав, як він забив Барзію по наказу царя Камбіза і як Гаумата заволодав царством, кінчивши розповідь, він кинувся з високої башти до долу і розбився. Семеро змовлених подались тим часом до царського двору, сторожа при брамі їх пропустила, але євнухи при царській кімнаті заборонили входити, тут почалася звада. Гаумата та брат його вибігли і почали оборонятися, двоє змовлених ли поранені, третій, Гобріас, ухопив Гаумату в свої руки і гукнув Дарієві: «Чому не б'єш?» «Боюся тебе зачепити», відповів той. «Дарма, бий!» Дарій вдарив мечем і забив Гаумату. Потім вони показали людові голови Гаумати і його брата. І Люд перебив усіх магів, яких тільки стрівав на вулицях. На пам'ятку сього що року справляли свято і тоді маги не сміли показуватися на вулицях, а сиділи вдома.

Потім семеро повстанців зібралися на раду, як вони мають далі правитись. Отанес стояв за демократію: «Нехай, казав, народ сам собою править, бо дати владати нами одній людині, то не єсть по правді. Ви бачили, які були в нас химерні царі Камбіз та Гаумата. Отже при безмірній владі одної людини ніколи нема ладу в країні. Навіть найкраща людина зопсеє собі вдачу, ставши владцею без огранічення: робиться заздрую на всяке чуже добро, славу та честь, хоче бути старше у всьому і над усіма, любить підлецування та хвалу безмірну, ні на що не вважає, нічого не поважає, ні

гідної країни, ні народніх законів, ні жіночої чести ні життя людського. Нехай народ сам правиться, сам пише закони, сам вибірає суддів, сам радить про всі свої справи. Я стою за демократію: — все в народі».

Мегабізес стояв за олігархію: «Правду казав Отанес про царську владу, але я не згідний, що до демократії. Юрба завжди химерна та дурна. Демократія се найтяжча тіранія. Царь, принаймі знає, що робить, а народ темний, невчений і нічого не тямить, преться без ваги, як потік без греблі. Хто бажає демократії, той не розуміє добра країни. Краще вибрати найрозумніших людей з цілого царства і їм доручити владу над людом, чесні люде правитимуть добре.»

Дарейос (Дарій) стояв за монархію (влада одного). «Мегабізес добре сказав про демократію, але про олігархію не по правді. З усіх трьох способів правлення таки монархія найкраща, один мудрий чоловік справиться наймудрійше. Голосних нарад не буде і вороги не знатимуть краєвих справ. При олігархії повстають завжди звади та чвари, а врешті мусить скінчитися на монархії. Як же буде правити народ, то вже ніякого ладу не буде, усякі нікчемні люде так заплутають громадські справи, що врешті все таки мусить знайтись один який мудрий чоловік, що положить кінець тому безладдю. Врешті, хто нас визволив з медійської неволі, як не царь Кір? По моему не слід змінити давніх звичаїв, бо то нічого не варто».

Четверо остатніх згодилися з Дарієм. Тоді Отанес сказав, що не хоче бути ні царем ні підданим, хай вибірають кого хотять, а його і родину його хай лишать вільними до віку.

Всі на те згодились, а він собі одійшов геть. І потім була в Персії єдина вільна родина — Отанесова. Всі шестеро постановили, що царь мусить брати жінок собі тільки з їхніх родин, і що вони матимуть вільний доступ до царя завжди. За царя мав бути вибраний той, чий кінь перший зарже при сході сонця. Вибраний був Дарій через хитрощі свого конюха. Дарій сам походив з царської родини Ахеменідів. Він взяв за себе двох Кірових дочок Атоссу та Артїстоне, потім Парміс, дочку Бардії, та Файдїме, дочку Отанесову, що відкрила обман Гаумати. Хутко після вступлення на трон він засудив на смерть одного з своїх шістьох товаришів, Ін-таферна, з цілою його родиною за те, що той хотів без дозволу

сторожі вступити до царських світлиць і навіть пообтинав носи та вуха сторожі.

Другим товаришам він подавав провінції для управління до віку і з правом передавати уряд той по спадку своїм синам. Врешті вони володали тими провінціями ще й раніше царювання Дарія.

Так розповідає про сю подію Геродот. Розповідь сходиться взагалі з перськими пам'ятниками, де в чому й розходиться, але Геродот запевняє, що чув усе від самих Персів.

РОЗДІЛ V

Дарій

На дорозі з Багдаду в Тегеран, на землі давньої Медії стоїть скеля 456 метрів заввишки, зветься вона Бегістун. Скеля та гостро обтесана і на ній вибито багато фігур та написів. За два місяці трудно відмалювати всі ті малюнки, а злізти на вершок тої скелі дуже важко і небезпечно. Написи Бегістунські самі важні з усіх, які відомі, і написані вони на трьох державних мовах: на перській, на медійській та на асирійській. Найперше вчені розібрали перські написи, а після них вже легше було розібрати два другі. Пам'ятник сей відноситься до Дарія сина Гістаспа. Так там написано: «Я, Даріавус, царь великий, царь багатолюдних країн, царь царів, царь сього світа незмірного і його опора, я син Гістаспа Ахеменід». Далі він називав своїх предків, перелічує піддані краї і розказує, як він вступив на царство. Але, як завжди в таких розповідях на хвалу цареві, так і тут змова семи товаришів сподана дуже темно, а тільки Дарій виступає єдиним героєм, що сам усе зробив при допомозі скількох вірних слуг, але ймення сих «вірних слуг», що виставлені в кінці напису, як раз ті самі що і в Геродота. Ось та розповідь про вбивство мага «Царь Даріавус об'являв: ось що я зробив перед тим, як став царем: Камбузія (Камбіз), син Куруса (Кіра), з нашого роду, царював тут – передо мною. Сей Камбузія мав брата, званого Барзія (Смердіз), од того самого батька і тої самої матері, що і він сам. Одного дня Камбузія забив Барзію; народ не знав про його смерть. Потім Камбузія пішов у Єгипет. Поки він буй у Єгипті, народ збунтувався, брехня розійшлася в краю, в Персії, в Медії та в інших країнах. Був один маг, званий Гаумата, він повстав у Пізіагаді (Парсаргаді); там є гора, що зветься Аркадріс; се було 24 дня місяця Ві-

якна (лютого), коли він повстав. Він одурив люд, кажучи: Я Барзія, син Куруса, брат Камбузії. І люд збунтовався, привернувся до нього і покинув Камбузію. Потім Камбузія вмер, сам себе поранивши. Те царство, що Гаумата маг заграбував у Камбузії, здавна вже належало до нашого роду. Коли Гаумата маг забрав у Камбузії Персію, Медію та інші краї, тоді він чинив свою волю, він став царем. Не було людини з нашого роду, щоб одважилася зірвати корону з Гаумати мага. Люд боявся його, бо він був лютий. Він би забив багато людей, що знали справжнього Барзію. Він би забив увесь народ, щоб тільки; ніхто не довідався, що він не Барзія, син Куруса. Ніхто не смів нічого казати проти Гаумати мага, поки я не прийшов. Тоді я помолився Агура-Мазді і Агура-Мазда мені поміг 10-го дня місяця Багаядіс (Марця) я забив, при допомозі вірних людей, Гаумату мага і головних його помічників. Єсть замок званий Сіктауватіс в Бізеї в Медії, там я його вбив, я одібрав йому царство. По волі Агура-Мазди я став царем, я відновив державу, що була заграбована в нашого роду. Я позволив олтарі, що Гаумата маг розскинув, я вирятував люд. Я повернув співи та святі обряди». Остання фраза досить непевна: трудної щоб маг (святець) розкидав святі олтарі. Се або царь хоче показати себе праведнішим від мага і тим заслонити свій гріх забивства свяця, або може той ще віра Персів одрізнялась від медійської і Гаумата справді зневажав її, чи може знов се говориться про співи та обряди чужих, підданих Персам, племен, їх же святець медійський міг і справді зневажати, а царі перські відносилися досить терпимо до чужих вір. На Бегістунській скелі виритий Дарій і різні люде, що здіймали повстання проти нього. Хоч вони там усі зв'язані на один шнур, але вони всі повставали в різні часи. Царь топче ногами Гаумату мага, а дев'ятеро інших стоять перед ним зв'язані на один шнур з руками назад заложеними. Над ними надписані їхні ймення. У горі проти царя зроблена символічна фігура, яка часто малювалася при асирійських царях, думають, що вона має з'являти царевого феруера. Ось написи над пов'язаними людьми: «1) Се Гаумата, маг, що брехав, говорячися Я Барзія, син Куруса, я царь. 2) Се Атріна, що брехав, кажучи: Я царь Сузіани. 3) Се Надітабіра, що брехав, кажучи: Набукодороссор, син Набонагіда і царь Вавілонський. 4) Се Фравартіс (Фраортес), що брехав, кажучи: я Ксаттріта з роду Кіаксара, царь Медійський. 5) Се Мартія, що брехав, кажучи: Я Уманес, царь Су-

зіани. 6) Се Цітратакма, що брехав, кажучи: Я царь, Сагартійців, з роду Кіаксара. 7) Се Вагіздата, що брехав, кажучи: Я Барзія, син Куруса, царь. 8) Се Араку, що брехав, кажучи: Я Набукодроссор, син Набонагіда, царь вавилонський. 9) Се Фрада, що брехав, кажучи: Я царь Маргіани. 10) Се Сірука, Сакієць.»

Як видно, повстаннів було чимало. Царь Гаумата, каже Геродот, підчас свого недовгого царювання так привернув до себе піддані народи, що всі, окрім Персів, жалували за ним.

Новий царь знов наложив податки, ще були подаровані на три роки, от і почалися повстання. В кожній країні знаходився такий одважний чоловік, що збірив коло себе невдоволенні і здіймав повстання, а щоб придбати собі ще більше поваги, називався яким небудь царем із стародавнього роду. Як видно з сього напису, було двох Набукодроссорів у Вавілоні, двох потомків Кіаксара в Медії, і двох Барзіїв у Персії. Перші повстання знялися в Сузіані та в Халдеї. Так пишеться далі на скелі Бегістунській: «Царь Даріавус об'являє: Коли я вбив Гаумату мага, то чоловік, званий Атріна, син Упадарми, повстав у Сузіані. Він казав людові: Я царь Сузіані. І один чоловік вавилонський, званий Надітабіра, син Анірі, повстав у Вавілопії. Він казав, брешучи, до люду: Я Набукодроссор, син Набонагіда. І люд Вавілонський увесь перейшов до сього Надітабіри. Тоді я послав військо у Сузіану, він, Атріна, був приведений перед мене скований. Я його вбив. Тоді я пішов на Вавілон проти Надітабіра, що назвався Набукодроссором. Його військо обороняло Тігр; воно трималося на кораблях.

Агура-Мазда мені поміг. Я перейшов через Тігр. Я побив багато військо Надітабіри. Тоді я пішов на Вавілон. Коли я дійшов до міста, що звалось Зазана, на Евфраті, Надітабіра наблизився з своїм військом. Ми вступили в бій. Агура-Мазда дав мені свою допомогу, я побив багато народу. Потім я взяв Вавілон і вбив Надітабіру».

Облога Вавілону розказується у Геродота з такими подробицями, що їх можна уважати за легенду, тим більше, що в написі Бегістунському про них не згадується. Геродот каже, що Вавілоняне приготувалися довго витримувати облогу, а щоб менше потребувалось їди, то кожний чоловік повбивав усіх жінок в своєму домі, окрім матері, та ще якої одної жінки, що варила їсти. Дарій уживав різних способів, щоб забрати місто, навіть Кіровий спосіб, але Вавілоняне добре стереглися і він нічого не міг вдіяти. Вавілоняне танцювали

по мурах і, насміхаючись, казали, що тоді Перси їх завоюють, коли у мулів будут ослята. А, як відомо, у мулів дуже рідко бувають діти. На двадцятому місяці в перському таборі самка мула привела осля, сама ж вона належала до Зопіра, сина Магабізового. Зопір прийняв се за знак божий і став думати, як би йому взяти Вавілон. Він обтяв собі вуха і ніс, збив себе страшенно батою і так покалічений пішов у Вавілон (раніше сказавши про свій замір цареві). Там його прийняли, бо він сказав, що то його Перси так скалічили і що він покинув перський табор. Розвідавши всі вавілонські справи і ставши довіреним людиною там, він виступив з військом проти Персів (навмисне) і Перси навмисне піддавались йому. Тоді Вавілоняне доручили йому владу над містом, а він відчинив усі брами, впустив Персів, тоді місто було зруйноване. Дарій страшенно сплюндрував місто і розп'яв силу народу. Кір не робив сього. Потім він спровадив жінок з чужих сусідніх країн замість повбиваних Вавілонських. Всіх жінок спроважено було 50,000. Зопірові дав він місто Вавілон у вічну обладу і завжди тримав його у великому почоті. Правда, що Зонірова подія була зрадлива, але ж Дарій казав, що нема чоловіка в світі гідного порівняння з Зопіром, окрім Кіра, але ж до Кіра не смів рівнятися жоден Перс. З того часу пішов звичай обманювати всякими способами різних повстанців, дарма що Перси хвалилися, ніби над усе в світі люблять і поважають правду. Для власної користі вони й правду готові були забути.

Далі в Бегістунському написі говориться про медійське повстання: «В той час, як я був у Вавілоні, повстали проти мене ось які краї: Персія, Сузіана, Медія, Асірія, Армения, Партіана, Маргіана, Саттагідія, Скітія. Один Перс на ймення Мартія, повстав у Сузіані і казав до люду: «Я Уманес, царь Сузіані.» Тоді я пішов на Сузіану і Сузіанці, боячись мене, взяли сього Мартію, що був їхнім ватагом, і вбили. Царь Даріавус об'являє: чоловік, званий Фравартіс, повстав проти мене в Медії; він так казав людові: «Я Ксатртіта, з роду Кіаксара.» І люд Медійський збунтувався проти мене і пішов за Фравартісом, він же був царем в Медії. Військо перське та медійське, що було при мені, зосталось мені вірним.. Я послав слугу свого Гідарнеса, я зробив його старшим. Я так сказав воякам: «Ідіть, бийте се військо медійське, що не слухає мене». Агура-Мазда поміг мені; військо Гідарнеса побило повстанців».

Однак все таки Фравартіс не був взятий, отже повстання ще не минуло, воно все ширшало в Медії, Армєнії та Асірії. Царь зайнятий об-

зіани. 6) Се Цітраакма, що брехав, кажучи: Я царь, Сагартійців, з роду Кіаксара. 7) Се Вагіаздата, що брехав, кажучи: Я Барзія, син Куруса, царь. 8) Се Араку, що брехав, кажучи: Я Набукодороссор, син Набонагіда, царь вавілонський. 9) Се Фрада, що брехав, кажучи: Я царь Маргіани. 10) Се Сірука, Сакієць.»

Як видно, повстаннів було чимало. Царь Гаумата, каже Геродот, підчас свого недовгого царювання так привернув до себе піддані народи, що всі, окрім Персів, жалували за ним.

Новий царь знов наложив податки, ще були подаровані на три роки, от і почалися повстання. В кожній країні знаходився такий одважний чоловік, що збирав коло себе невдоволенні і здіймав повстання, а щоб придбати собі ще більше поваги, називався яким небудь царем із стародавнього роду. Як видно з сього напису, було двох Набукодороссорів у Вавілоні, двох потомків Кіаксара в Медії, і двох Барзіїв у Персії. Перші повстання знялися в Сузіані та в Халдеї. Так пишеться далі на скелі Бегістунській: «Царь Даріавус об'являє: Коли я вбив Гаумату мага, то чоловік, званий Атріна, син Упадарми, повстав у Сузіані. Він казав людові: Я царь Сузіани. І один чоловік вавілонській, званий Надітабіра, син Анірі, повстав у Вавілонії. Він казав, брешучи, до люду: Я Набукодороссор, син Набонагіда. І люд Вавілонський увесь перейшов до сього Надітабіри. Тоді я послав військо у Сузіану, він, Атріна, був приведений перед мене скований. Я його вбив. Тоді я пішов на Вавілон проти Надітабіра, що назвався Набукодороссором. Його військо обороняло Тігр; воно трималося на кораблях.

Агура-Мазда мені поміг. Я перейшов через Тігр. Я побив багато військо Надітабіри. Тоді я пішов на Вавілон. Коли я дійшов до міста, що звалось Зазана, на Евфраті, Надітабіра наблизився з своїм військом. Ми вступили в бій. Агура-Мазда дав мені свою допомогу, я побив багато народу. Потім я взяв Вавілон і вбив Надітабіру».

Облога Вавілону розказується у Геродота з такими подробицями, що їх можна уважати за легенду, тим більше, що в написі Бегістунському про них не згадується. Геродот каже, що Вавілоняне приготувалися довго витримувати облогу, а щоб менше потребувалось їди, то кожний чоловік повбивав усіх жінок в своєму домі, окрім матері, та ще якої одної жінки, що варила їсти. Дарій уживав різних способів, щоб забрати місто, навіть Кіровий спосіб, але Вавілоняне добре стереглися і він нічого не міг вдіяти. Вавілоняне танцювали

по мурах і, насміхаючись, казали, що тоді Перси їх завоюють, коли у мулів будут ослята. А, як відомо, у мулів дуже рідко бувають діти. На двадцятому місяці в перському таборі самка мула привела ослия, сама ж вона належала до Зопіра, сина Магабізового. Зопір прийняв се за знак божий і став думати, як би йому взяти Вавілон. Він обтяв собі вуха і ніс, збив себе страшенно батоном і так покалічений пішов у Вавілон (раніше сказавши про свій замір цареві). Там його прийняли, бо він сказав, що то його Перси так скалічили і що він покинув перський табор. Розвідавши всі вавілонські справи і ставши довіреним людиною там, він виступив з військом проти Персів (навмисне) і Перси навмисне піддавались йому. Тоді Вавілоняне доручили йому владу над містом, а він відчинив усі брами, впустив Персів, тоді місто було зруйноване. Дарій страшенно сплюндрував місто і розп'яв силу народу. Кір не робив сього. Потім він спровадив жінок з чужих сусідніх країн замість повбиваних Вавілонських. Всіх жінок спроважено було 50,000. Зопірові дав він місто Вавілон у вічну обладу і завжди тримав його у великому почоті. Правда, що Зонірова подія була зрадлива, але ж Дарій казав, що нема чоловіка в світі гідного порівняння з Зопіром, окрім Кіра, але ж до Кіра не смів рівнятися жоден Перс. З того часу пішов звичай обманювати всякими способами різних повстанців, дарма що Перси хвалилися, ніби над усе в світі люблять і поважають правду. Для власної користі вони й правду готові були забути.

Далі в Бегістунському написі говориться про медійське повстання: «В той час, як я був у Вавілоні, повстали проти мене ось які краї: Персія, Сузіана, Медія, Асірія, Армения, Партіана, Маргіана, Саттагідія, Скітія. Один Перс на ймення Мартія, повстав у Сузіані і казав до люду: «Я Уманес, царь Сузіани.» Тоді я пішов на Сузіану і Сузіанці, боячись мене, взяли сього Мартію, що був їхнім ватагом, і вбили. Царь Даріавус об'являє: чоловік, званий Фравартіс, повстав проти мене в Медії; він так казав людові: «Я Ксаттрита, з роду Кіаксара.» І люд Медійський збунтувався проти мене і пішов за Фравартісом, він же був царем в Медії. Військо перське та медійське, що було при мені, зосталось мені вірним.. Я послав слугу свого Гідарнеса, я зробив його старшим. Я так сказав воякам: «Ідіть, бийте се військо медійське, що не слухає мене». Агура-Мазда поміг мені; військо Гідарнеса побило повстанців».

Однак все таки Фравартіс не був взятий, отже повстання ще не мицнуло, воно все ширшало в Медії, Армєнії та Асірії. Царь зайнятий об-

логою Вавилону, посилає в Арменію свого слугу Дадарсара, Арменця. По милості Агура Мазди він побив багато люду, але, не вважаючи на три перемоги, прийшлося послати другого слугу, Омізеса. Даремне казав йому Дарій: «Іди, знищи се бунтівниче військо, що не слухає мене». Бунтівниче військо займає Асірію і дві перемоги не знищили його. Нарешті Дарій, взявши Вавилон, пішов сам зо всею силою на повстанців: «Тоді я пішов з Вавилону і подався в Медію, щоб втишити її. Є в Медії місто зване Гундурус; там Фравартіс, що назвався царем медійським, зустрів мене з своїм військом. Ми вступили я бій. Агура-Мазда дав мені свою поміч і я побив багато люду. Сей Фравартіс утік зо своїми скількома вірними вояками вь Рагу в Медії, я послав погоню. Його зловили і привели перед мене. Я відтяв йому ніс, вуха і язик. Його тримали скованого при моїй брамі, увесь люд бачив його. Потім я казав розп'ясти його в Екбатані, його і всіх його спільників.»

По смерті Фравартіса, Цітраатакма, назвавшись царем з роду Кіаксара, повстав у Сагартії. Дарій послав на нього військо перське та арменське: «Агура Мазда допоміг мені, моє військо знищило військо бунтівниче. Цітраатакму привели перед мене. Я обтяв йому ніс і вуха. Його тримали скованого при моїм дворі і весь люд бачив його. Потім я казав його розп'ясти в Арбелах». Нартіану та Гірканию, що пристали до Фравартіса, покоров Гістаси, Дарієвий батько Бактріанський сатрап (начальник) усмирив Маргіяну. Але тут в Персії знову повстав Вагіаздата, що видавав себе за Барзію (Смердіза). Його розп'яли, як і всіх інших. Вавилон знов повстав за приводом Араку, що назвався Набукодороссором (царем вавилонським), його захищав товариш Дарія (із тих семи) Інтафрес, тим часом Габріас починав третє повстання в Сузіані. Геродот ще споминає одну подію, що не згадана в написі Бегістунському, може через те, що вона не служить на честь Дарієві: Ороїтес сатрап Фрігії, починав триматися занадто незалежно, робив, що сам хотів, забив двох знакомитих Персів, навіть ставив засади на царських гонців. Однак одкритого повстання не робив. Дарій задумав стратити його хитрощами, щоб не робити шуму в краю. Він вибрав одного Перса з найвірнійших і доручив йому згубити Ороїтеса. Той написав скілька листів, запечатав їх царськими печатями і пішов у Фрігії. Там вивідавши ума в сторожі Ороїтеса, він побачив, що та сторожа прихильна до царя, тоді він дав сторожі лист, де було написано: «Перси, царь забороняє вам служити Ороїтесовій» Вони в ту ж мить склали долі всю зброю. Тоді

він дав другий лист: «Царь Дарій наказує Персам, що в Сардах, убити Ороїтеса». Сторожа зараз витягла мечі і вбила сатрапа.

Все це діялося в кінці VI в до Р. Х. межі 520 р. й 514 в такому порядку: 520 – Дарій жене Вавілонян в місто. 519 початок облоги вавилонської й повстання Медійців та Арменців, перший поход на них. 518 кінець облоги Вавілону, покороення Медійців та Арменців, 515 – поход в Партіану, 514 – повстання Сакійського царя Саруки.

Дарій так закінчує розповідь свою: «Ось що я вчинив за допомогою Агура-Мазди: Я мав 19 боїв з бунтівничими народами я їх покоров і взяв у полон 9 царів». Тут намальований він і 9 повстанців. Далі він пише: «Хто буде читати сей напис, читай і знай, що я нічого такого не сказав, чого б я не зробив, і що я навіть зробив багато такого, про що тут не кажу. Коли ти не скриєш сього напису, хай Агура-Мазда буде тобі ласкавий, дасть тобі багато нащадків і довге життя. Коли ж ти скриєш його, хай Агура-Мазда стане тобі ворогом і хай не буде нащадків у тебе. Агура-Мазда та інші боги, які єсть, були до мене ласкаві, бо я не був ні невірою, ні брехуном, ні насильником (тіраном). Ти, що бачитимеш колись сей напис і сі образи, не роби їм ніякої шкоди. Коли ти їх доглядиш, доглядиш сам себе. Коли ж ти її знищиш, нехай Агура-Мазда стане тобі ворогом, хай тобі не буде нащадків, хай Агура-Мазда знищить всі твої надії і все, що ти вчиниш на світі».

На Бегістунській скелі нічого не згадується про поход на Індію, але Геродот розказує, ніби Дарій посилав туди своє військо, і навіть розказує де що про життя та звичаї індійських народів, але всі ті розповіді мають в собі дуже багато чудного. Він розказує, що одні народи живуть у пустині, дуже близько до сходу сонця, що вони людоїди і мають дуже дикі звичаї, що вони вбивають старих та слабих і їдять їх. Про других каже, що вони провадять бродяче життя і займаються риболовством, плаваючи річками на пучках очерету. Знов же, каже він, є й такі, що зовсім не їдять м'яса, а тільки рослини і вважають за великий гріх вбити що небудь живе; вони не живуть по хатах і не сіють збіжжя. Окрім того, ще Геродот розказує про якийсь чудний спосіб добування золота в Індії при помочі великих мурах, таких завбільшки, як лисиці. Потім він розповідає, ніби Дарій виряжав колись експедицію щоб розвідати сторони по берегах р. Інду. Але ж, як видно, р. Гангу ні Геродот, ні Перси його часів зовсім не знали.

Посилаючи військо в Індію, сам Дарій ходив тим часом в Скітію європейську. Геродот споминав ще й Скітію азійську, або Сакію, та здається, що Греки по більшій часті звали Скітами всі чужі, невідомі народи, дарма, до якого племені вони належали.

Геродот багато розповідає про звичаї тих Скітів, описує їх як політеїстів, звичаями досить диких, не маючих сталої домівки (номадів) і приносячих людські жертви. Він розказує, як вони здіймають скальпи з забитих людей і ходять в одежах з людської або звірячої шкіри і п'ють вино з людських черепів. Він розказує про їхніх святців-ворожбитів, але, як видно, великої влади ті святці не мали. Геродот описує ще багато інших диких народів сусідніх Скітам, але вони всі, як і самі Скіти, не належать до історії східних народів, отже про них будемо говорити потім в другому місці.

Дивно, що Дарій, замість іти воювати багатий край Індію, пішов на убогу та дику Скітію. Геродот каже, ніби він хотів покарати Скітів за їхній набіг за часів Кіаксара. Другий історик каже, ніби війна почалася за дочку скітського царя. Як видно все таки, поход Дарієвий був такий самий безумний та несправедливий, як і поход Камбіза на Єтіопію.

Коли Дарій збирав велике військо, щоб іти на Скітів, брат його радив йому, щоб він покинув тую війну, але Дарій не послухав ради і, зібравши як можна більше війська, пішов сам з ним на Скітів. Один Перс просив царя, щоб той лишив йому вдома одного сина з трьох, але царь сказав, що лишить йому всіх трьох, а потім казав забити всіх трьох і кинути на Перській границі.

Потім Дарій пішов у Халкедонію, де йому малоазійські Греки поставили міст через Босфор. Там же над Босфором казав Дарій поставити дві білих колонни і на них написати на одній по асирійськи, на другій по грецьки, ймення усіх народів, які з ним йшли, а йшли з ним усі піддані йому народи. Дарій вирядив малоазійських Греків морем на гирло Дунайське, а сам пішов через Тракію сухопуттям на Скітів. Дорогою він ставив пам'ятники, щоб знати було, де переходив. Перші народи перед Дунаєм (Траки, Кірміади, Міпсейці і т. д.) самі покорилися Дарієві або знов були дуже легко повоювані. Гети сперечалися, але їх хутко звоювали. На Дунаєві Греки, послані морем, вже поставили міст і Дарій перейшов на той бік, потім казав Грекам зломати за ним міст і йти за ним у Скітію, але Греки попросили Дарія, щоб він не ламав мосту, а поставив би їх на сторожі при тому мості; Дарій згодився на се. Дарій непевний був, чи він вер-

неться тим самим шляхом, отже дав Грекам ремінь, зав'язаний на 60 вузлів і казав їм розв'язувати що день по вузлі, – щоб стерегли міст поки усіх вузлів не розв'яжуть, а як розв'яжуть, то можуть собі іти до дому, не чекаючи його, коли він не прийде до того часу.

Скіти скликали тим часом сусідів собі до помочі проти Дарія, але де які не схотіли їм помогати. Тоді Скіти зібралися з своїми возами (вони, не маючи домівок, жили в возах) і втікали перед Персами, аж поки не затягли Персів на землі тих народів, що відмовили їм своєї помочі, для того, щоб ті мусіли воюватися проти Персів за свої землі. Втікаючи, Скіти завалювали за собою криниці та псували пасовиська. На Персів напав голод, а Скіти їх тільки драгували своїми невеличкими відрядами, що часом вибігали проти Персів. Тоді Дарій послав гонця до царя скітського і спитав його: «Чого ти втікаєш від мене? Коли твоя сила слаба, то піддайся, віддай мені свою землю й воду, коли ж ти дужий, то бийся». Царь скітській відповів йому: «Я не втікаю, а роблю те, що завжди роблю і в мирні часі. Ми не боїмося втратити свої городи, бо в нас їх нема, не боїмося пљондрювання наших земель, бо вони в нас не орані, і нема нам за що воюватися. Коли ж хочеш довести нас до війни, то знайди могили наших батьків, а зобачиш чи вміємо ми їх боронити. Замість землі та води, посилаю тобі дарунки, що більш тобі личать». І царь послав Дарієві миш, жабу, птицю та п'ять стріл. Дарій прийняв се за знаки підданства, ніби то Скіти віддають йому воду, землю, повітря і зброю. Але ж один Перс розтолкував йому краще значіння чудного подарунку: «Перси, сказав він, сі подарунки значать, що коли ви не літаєте, як птиці, не ховаєтесь у землю як миші, не скачете через болото, як жаби, то ніколи вам не бачити вашої рідної сторони і всі ви погинете від наших стріл». Тоді Дарій завернувся і пішов з військом назад до Дунаю. В таборі ж на тім місці покинув слабих, де яких рабів та ослів щоб Скіти думали, що він ще не виступав. Але Скіти довідалися про відступлення і напередіми пішли до Дунаю, й знаючи короткий шлях, прийшли туди раніше Дарія. Там вони радили грекам (іонійським) покинути стерегти мосту, а втікати до дому, покинувши Дарія гинути в Скітії, і таким способом визволитися від перського ярма. Але Греки, розрадивши між собою zostалися чекати Дарія і потім помогли йому переправитися через Дунай в Тракію, бо вже таки половину мосту мусіли розвалити, боячися Скітів. Скіти казали

про малоазійських Греків: «яко вільні вони найнікчемніші і най-подлійші в світі але яко раби найвірнійші!»

Дарій же переправився знову на Азіатській беріг, а в Європі покинув частину війська, щоб завоювало Тракію. Дарій застановився на який час у Сардах, подавав надгороди Грекам за їхню поміч в поході, потім подався до дому. Військо те, що zostавалось у Тракії, завоювало Тракію і всі землі від Дунаю до Тессалії. Потім Перси ще завоювали багато городів грецьких в Європі та в Азії. Сі руйнування чужих міст Перси оправдували тим, що вони хотіли покарати тих народів, що не помагали їм в поході і що на-сміхалися з війська при відступленні. Де які історіки пишуть, що Дарій попав де які міста за те, що мешканці їх пробували розвалити босфорській міст, а де які для того, щоб вони часом не допомогли Скїтам напасти на перську державу. Скїти справді збиралися зробити напад, але не могли, бо нікому було допомогти їм перебраться через море. В Грецьких пограничних містах Дарій посадив старшинами прихильних до себе людей і ті тримали мешканців, як у неволі.

Так закінчився скїтський поход Дарія. Тай не по тодішніх часах було пускатися в такі далекі та невідомі сторони з непевним різнонароднім військом проти сміливого та дикого народу.

РОЗДІЛ VI

Перська держава при Дарії

Хоча Дарієві не давалося завоювання чужих країв, так за те він умів заряджувати вже подоланими краями собі на користь. Власне він намагався видобути як можна більше собі користі з своєї великої держави. Про нього казали, що він, наче той купець, хоче зо всього зробити гроші. До часів Дарія царі перські не мали ніякого порядку в збиранні податків, податки збирались як небудь і скільки хто дасть, але Дарій зайнявся ними дуже пильно; ще там всякі справи громадські, закони людові, суди то що, він лишав самим підвладним народам, але для збору податків він настановляв над кожною країною свого таки перського начальника, або дуже покїрного хоч би й чужого чоловіка. Щоб лехче було правити, або, краще сказати, збирати податки, Дарій розділив свою державу на 20 сатрапій (провінцій) і посадив на кожду сатрапію

по одному сатрапу (управителю). От список сих сатрапій (після Геродота) і число податків, що вони платили. (При сьому треба зауважити, що в одну сатрапію входило часом скільки зовсім різних, чужих народів, а були вони злучені до купи найбільше для лехчого збирання податків).

1-ша сатрапія – малоазійські Греки, платили всі разом 400 талантів срібла.

2-га сатрапія – Лідія та Мізія – 500 т.

3-я сатрапія – Геллеспонтіда, Тракія (азіатська), Пафлагонія, Фригія та Каппадокія – 360 т.

4-а сатрапія – Кілікія – 500 т. й по білому коневі що дня.

5-а сатрапія – Сирія, Палестина та Фінікія – 350 т.

6-а сатрапія – Єгипет і сусідні сторони – 700 т., окрім того, ще збіжка 120000 мірок.

7-а сатрапія – Гандарія, Сатагідія та інші – 170 т.

8-а сатрапія – Сузіана – 300 т.

9-а сатрапія – Асіро Вавілонія 100 т. і 500 свнухів.

10-а сатрапія – Медія – 450 т.

11-а сатрапія – Прикаспійська сторона – 200 т.

12-а сатрапія – Бактріана – 360 т.

13-а сатрапія – Армения та інші – 400 т.

14-а сатрапія – Сагартія та інші – 600 т.

15-а сатрапія – Сакія та Каспія – 250 т.

16-а сатрапія – Хоразмія, Партія, Согдіана, Аріана – 300 т.

17-а сатрапія – Стіопія (азіатська) – 400 т.

18-а сатрапія – Мантіана та інші – 200 т.

19-а сатрапія – Мосхи, Тїбарени та інші – 300 т.

20-а сатрапія – Індія – 360 т. чистого золота.

Всього разом 7200 талантів (близко 140 мил. руб.).

Ще й окрім того збирались податки з островів та Європейських країв. Та ще багато збиралося натурою. Золото та срібло ховалося чистим, або перероблювалося на гроші. Гроші почали робити в Персії після завоювання Лідії, їх певно видумали або Греки, або Лідійці. Перські гроші звуться даріки (dariques), вони були золоті і срібні. На самих давніх перських грошах, що були ще за Дарія, вибитий був стрілець з одного боку, а на другім боці просто видовбаний чотирьохкутник. Пізнійше стали вибивати з обох боків фігури які небудь. На інших вибитий човен, то певне фінікійські гроші. На ин-

ших вибивали царя на повозі, або царя, що душить лева: або стрільця на морському коні, або сову.

Натурою збиралося дуже багато. Окрім грошей, Кілікія давала коні, Вавілонія євнухів, Єгипет жито, Каппадокія мусіла давати що року півтори тисячі коней, дві тисячі мулів, 50 тисяч баранів, Медія давала сього всього вдвоє стільки. Армения давала ще 20 тисяч лоша́т. Інші сторони хоч не були обложені податками, так за те вони давали що року «добровольні дари».

Персія, напр., не була обложена, але що року царь проїздив по ній і всі мешканці, навіть робітники та хлібороби, давали йому подарунки, хто чим міг. Давали воли, барани, збіжжя, вино, навіть молоко, фініки, сир і всяку садовину.

Так само Етіопи давали через три рока «добровільного дару» два міхи чистого золота, 200 стовпів чорного дерева і двадцять великих слонових зубів. Колхидяпе так само через кожних п'ять літ давали по 100 хлопців і по 100 дівчат. Араби давали на 1000 талантів ладану. Окрім того, піддані краї мусіли содержувати царське військо, напр., Вавілон содержував його чотири місяці на рік. Що ж мусіли давати коні для війська, та й люде йшли теж у військо служити. Ще ж кожна провінція повинна була утримувати сатрапа і платити йому, та годувати військо, що трималося для піддержання порядку в країні.

Царський двір звався порта (брама), як тепер у Турції. Царь жив весну в Екбатані, літо в Сузах, а зіму в Вавілоні. Пив особливе вино і воду, що перевозили за ним скрізь у срібних збанах. Одежа царська була вбрана золотом та дорогим камінням. Життя провадив царь дуже розкішне, придворні звичай вимагали великої уклінности перед царем. На малюнках перських царь завжди сидить на троні, а за ним свнух з опахалом; євнух має зав'язаного рота, щоб не псувати своїм диханням царського повітря. Чужоземні послы дуже трудно допускалися перед цареві очі і, ввходячи в царську світлицю, вони мусіли падати долі перед царем. Грецькі послы часто не хотіли слухати сього звичаю, хоч не послухати його було небезпечно. Живучи завжди серед гарему та царедворців, царі хутко стали рабами своїх жінок та свнухів, і чвари придворні наповняють всю історію нащадків Дарієвих.

Сатрапи були досить незалежні від царя, але все ж при них становлялись царські наглядачі, що доносили цареві все про життя сатрапів і що звались «царські очі й з вуха». Але ж сатрапи мали в

своєму інтересі бути покірними Цареві, бо головна їхня повинність була збирання податі для царя, а на свою власну користь вони могли дерти з підданого краю скільки хотіли. Сатрап мав свій дворець, сади, гарем, службу, і все те утримувалося на кошт країни (сатрапії); отже царь, даючи кому сатрапії, робив йому, добрий подарунок, а сам нічого не теряв, бо податки він отримував, не відкладаючи нічого на плату сатрапові. Що ж до різних громадських потреб (города, дороги, церкви, школи і т.д.) то народ мусів то все вряжувати теж на свій власний кошт, звісно, коли зоставалося ще трохи того кошту після царевих та сатрапових зборів. Ще були менші управителі (тірани) і ті мали свій двір, сторожу і т. д. і те все теж утримувалося на народні гроші. Ще було й військо для порядку, і те жило на народний кошт.

Суд провадив справи, «во імя царя», як у всіх монархіях. Дарій дуже суворо карав за хабарі, навіть розпинав.

В Персії за часів Дарія було щось подібне до пошти. На різних дорогах стояли станції, де були коні і люде – царські гонці. Царь давав першому гонцеві листа, той відвозив його до другої станції, там листа переймав другий гонець і віз до третьої станції, і т. д. Така пошта була дуже швидка (як на ті часи), але вона відрізнялася від наших пошт тим, що служила тільки для царських листів. На станціях були наглядачі над гонцями та кінями. Найбільша поштова дорога була від Сардів до Суз, там стояло 20 станцій. Один учений думає, що Перси перейняли пошту від Кітайців. Пошта утримувалася теж на народні гроші.

Перська монархія мала на меті зібрати всі краєві сили і гроші в руках однієї людини – царя. Монархичні звичай та постанови були заведені не одним царем, а цілими династіями поступово. Царі перські турбувалися тільки за тим, щоб не було повстанців у краю, для того вони тримали військо, та рівніше розкладали податі. Хоч податі лягали рівно на всіх підданих, та через те вони лехчі не були. До Дарія вони були не рівні і не суворо поведені збирання їх. Дарій запровадив міцну систему і таким способом тільки краще запряг свої народи в ярмо. Після Дарія перська держава швидко пішла на упадок. Та се й не диво, монархія доти може бути в порядку, поки над нею царює чоловік розумний, енергичний; а як вона попаде в руки неспосібному чоловікові, то в ній мусить лад загубитись; управителі перестають його слухатися, народ повстав і перше чуже завоювання

приймається народом, як визволення. Ще ж треба собі уявити всі чвари придворні, що вічно колотилися в царських перських дворах, і котрими царь не раз був більше зайнятий, ніж державними справами. Взагалі царі здавна звикли дивитись на державу, як на свій маєток, тільки що великий, а при такому погляді добра в країні не могло бути.

РОЗДІЛ VII

Звичаї

Як уже було спогадано, царі перські дбали тільки про збирання податків з підданих країв, а в звичаї і віру тих країв вони не мішалися. Отже, говорячи про перські звичаї, маємо на увазі звичаї тільки самої Персії, а не усєї перської монархії, бо навіть звичаї кожної країни тої монархії мало або й зовсім невідомі, або ж належать до окремої історії (як напр. в Асіро-Вавилонії, Палестині і т. д.) В самій Персії, як у всякій другій країні, звичаї з часом мінялися. Перед Кіром (перед злученням з Медією) вони були далеко грубійші та дичійші, потім вони стали більше подібні до медійських звичаїв, стали більш цивілізовані. Перси перестали бути дикими пастухами, номадами, потім же вони, покоровши собі краї більш освічені, самі покорилися чужій культурі і разом з добрими сторонами тої культури перейняли й лихі, напр., розпусту двірську, та п'янство, та гаремні звичайки. Тим легше було Персам перейти медійські звичаї, що вони були одного племені і віри з ними, з дуже невеликими одмінами. Про віру персько-медійську було раніше багато говорено в попередніх розділах. Тут тільки додамо, що невідомо, коли власне була прийнята у Персів та дуалістична віра, в такій власне формі, в якій вона відома в Зенд-Авесті, де які думають, що може вона була прийнята тільки в часи Дарія, але ж то тільки може бути, що вона була більше впорядкована в ті часи. Віра ж у дві сили, добру й лиху, напевне давніша Дарієвих часів, бо початки її бачимо ще в ведічних гімнах. Ще Геродот спомінає, що в Персії вірили ще в богиню Мітру, але в чому виражалася та віра і що то було за божище, – невідомо.

Геродот розповідає багато про релігійні звичаї Персів, або, краще сказати, Медійців, бо й він каже, що всі святі обряди, приношення поданків і т. д. належали до магів Медійців. Він теж каже, що маги суворо забороняли робити ідоли і що вони дуже дбали про святі

звичаї. Може віра простого перського люду і відрізнялася чим від державної медійської, але ж сього не можна тепер перевірити, бо ніяких до сього пам'ятників нема. Ось як описує Геродот приношення поданку в Персії: маг приводить поданкову звірину на «чисте» місце, сам він на голові тіару (шапку гостру) і вінок з мірту. Святець не сміє молитися за себе самого, або тільки за того, хто дає поданок, він мусить молитися за царя і за всіх Персів взагалі, він коле звірину, ріже її на шматки і варить, потім стелить на землі конюшину, розкладає на ній шматки вареного м'яса, співає над ними святі гімни (певне Гатас). Після того чоловік, що приніс поданок, забірає собі тес м'ясо і робить з ним, що хоче (певне все таки лишивши частину магові).

Отже віра була вся в руках магів, а народ не розумів навіть тих святих одправ, що співали маги. Се врешті не дивне коли собі пригадаємо, як тепер в православних церквах співають давньою славянською мовою, в католицьких латинською в жидівських давньою гебрейською, в турецьких арабською всіх тих мов теперішні люде не розуміють, однак одправу хають і святою називають.

Після пригоди з Гауматою магом релігійна влада магів була захиталась, але-ж не на довго, бо вже дуже міцний був релігійний вплив магів на народ. Окрім же того святці та цар завжди стараються бути в згоді (хоч би й в нещирій), бо дуже залежать одні від других, а річ тільки в тім, хто більші забере собі влади над людом. В Персії царі взяли гору, але всеж обійтись без магів не могли, може боячись повстанні святецького, самого підступного, фанатичного і страшного в світі. Одно тільки можна сказати на честь маздейської віри, що неї ніколи не здіймалися війни і не проливалася кров. Хоч царі завжди вживали виразу «при допомозі Агура-Мазди», розказуючи про військові перемоги, але ж се був вираз подібний теперешньому «Божією милості» і не значив, щоб війна велася за того самого Агура-Мазду. Може власне того не було в Персії релігійних війн, що царі були з іншого племені, ніж святці, і релігійний святецький фанатизм був далеко від їхньої природи. Тай не мало прийшлося би їм битися во славу Агура Мазди, маючи в своїй державі стільки різних народів різної віри.

Хліборобство дуже похваляється в Зенд-Авесті: «Владарю і очистителю видимого світа! що дарує землі найбільше радощів? – Се коли святий ходить по ній, о Заратустра, коли він ставить на ній домівки з вогнем та з бидлом, коли він має жінку, діти та добрі статки. Се

те місце, де вправлена рілля родить збіжжя, трави та садове дерево, де чоловік поливає суху землю, або осушує надто вохку, се те місце де багато бидла та гною. Хто не вправляє землі, не задовольняє її. Хто робить землю праворуч, ліворуч, правою й лівою рукою, той, о Заратустра, має землю правдиво родючу. Як друг кожному другій так вона йому дає багатство й нащадків. Хто не вправляє землі тому вона каже: чоловіче, коли ти не посвячуєш мені праці праворуч, ліворуч, правою й лівою рукою, то будеш ти завжди блукати під чужими дверьми, жебраючи хліба. Хто робить землю, той робить чисте діло, він робить по закону маздейському, все одно, як би він прочитав сто молитов, дав тисячу поданків, одправив дві тисячі одправ». Царі перські теж підтримували хліборобство, почасти для віри, почасти для власної користі, бо з хліборобів завжди збирається найбільше податків. Що до торгівлі, то царі нехтували нею, однак можна думати, що великі дороги караванні (по котрим потім ходили тіж царі з своїм військом) були протоптані купцями перськими та вавилонськими.

Як Медійці захопили в свої руки віру, так Перси військові справи. Найбільше вони поважали в людях силу. Геродот каже: «Після одважних на війні людей, Перси поважали тих, у кого багато дітей. Царь що року дає подарунки тим, в кого сім'я найбільша. Вони починають учить своїх дітей на п'ятому році, і від сього віку до двадцяти літ вони учать їх трьох річей: їздити на коні, з лука стріляти й правду казати⁴⁶. До п'яти літ дитини не показують батькові, її виховують жінки до того часу. Роблять се для того, щоб батько не журився, як часом дитина умре в малих літах». Видно по сьому звичаю, що родинне почуття в Персів не дуже то ніжно було.

Ще за що Геродот ганить Персів, то за п'янство: «Вони дуже кохаються в бенкетах і навіть на бенкетах радят про найповажніші справи державні».

Перси дуже одрізняли людей старших (вельможніших) від менших (низших). «Коли два Перса стрічаються на вулиці, каже Геродот, то лехко пізнати, чи вони рівні, чи ні. Коли рівні, то цілуються в губи, вітаючись; коли один трохи низше, то цілуються в щоки, коли ж дуже низше, то він кланяється старшому до ніг. З чужих народів вони поважають найбільше тих, що живуть найближше до Персії».

⁴⁶ Пеня річ, що наука перських дітей була це така вже мала, тут треба розуміти, що Геродот каже про виховання.

але завжди ставлять їх нижче від себе. Чим далі народ який живе, тим менше йому поваги в Персії. Се походить від того, що вони уважають себе найкращими з цілого світа і свою країну серединою світа, отже хто далі живе від тої найкращої середини, той мусить бути гіршим у всьому. Такий погляд не дивний, бо ми знаємо, що сливе всі народи уважали свою країну серединою світа, а себе найкращим народом.

РОЗДІЛ VIII

Письмо та пам'ятники

В перській державі було, як відомо, багато державних мов. В малоазійській Греції уживали грецької мови, в Сирії, Палестині та Каппадокії арамейської (сирійської), в Єгипті мови єгипетської та гієрогліфічного письма, в Фенікії Фенікійської мови та письма. В середині Азії уживано трьох мов; асирійської медійської та перської, всі три писалися цвяхоподібним (кунеїчним) письмом, а в різні способи: Асирійці та Медійці писали сіллабічним (складовим) письмом, себ то один знак показував цілий склад (як в санскриті), через те у них знаків було дуже багато; Перси ж писали способом фонетичним (таким, як ми вживаємо) і через те у них знаків було менше і вчені розібрали його скоріше, бо воно читається лехче. Хоч перське письмо повстало з медійського і повстало пізнійше про те (або власне через те) воно краще приспособлене до лехчого писання.

Розібрали ж його ось яким способом: на перських написах вчені найперше завважили один кривий цвях, що стояв окремо, вони домислилися, що то знак поділу (от як и наша точка), тоді вже починали одрізняти слова, відділені одно від другого тим цвяхом. Побачили далі, що деякі слова часто повторюються в написі без жадної одміни, тоді подумали, що то певне; ймення царів, і почали підкладати до них відомі з грецьких істориків ймення перських царів, ймення, стоячі близько їх, були напевне ймення царевих батьків⁴⁷. Візьмемо, напр., чотири царські ймення: Курус, Ахемепід, Даріавус, Гістаспес, коли ми одгадаємо напр., букву *a*, *y* та *p*, то вже далі нам лехше буде довідатися про всі остатні, провіряючи одно ймення другим. Потім же так: на пам'ятнику Дарія, Дарій зве себе сином Гістаспа, на

⁴⁷ Що таким способом могли писатися царські ймення, се догадувались, знаючи спосіб писання Єгипетських царів, напр.

пам'ятнику знов Дарієвого сина вже ймення; Гістаспа зникає а застається тільки Дарій та ймення його сина, нового царя, а знавши вже спосіб писання слова Дарій, і пізнавши його поруч з другими йменнями на другому пам'ятнику (але не при йменні Гістаспа, котре теж, припустим, нам уже відомо), ми можемо догадатися, що те друге ймення має з'являти сина Дарієвого, його ж ймення ми знаємо від грецького історика, хоч може трохи й перекручене, а все таки принаймі початкові букви мусять бути вірні, решту буков лехко перевірити при помочі вже відомих йменнів. А вже знаючи букви з сих йменнів: Курус, Камбузіа, Барзіа, Гаумата, Даріавус, Гістасп, (к, а, у, р, г, м, т, с, б, з, і, в) ми вже визнаємо сливе третю частину всієї азбуки. Потім уже лехче розібрати усякі інші слова, при тому перевіряючи їх прикладанням до слів близької перської мови – санскритської і новоперської, вона ж була вченим відома раніше. Описувати докладно ступінь за ступнем історію розбирання перського письма було б дуже довго, а для зрозуміння способу досить і сього.

Асірійське та медійське письмо розібрали вже, приміряючи до перського, хоч звісно се було дуже трудно власне через те, що способи складання слів були зовсім різні. При сьому дуже добре трапилося, що знайшли отой напис Бегістунський, де про ту саму річ написано трьома різними мовами.

Окрім царських пам'ятників, не відомо чи була в Персів ще яка література (Зенд-Авеста і т. д. належать до літератури медійської і то релігійної), але за те пам'ятників зосталося скільки і дуже цікавих для історії. Окрім відомого вже нам Бегістуну, є ще один дуже важний, зветься він Чіль-Мінар (сорок стовпів), стоїть він на землі давньої Персії там, де було місто Персеполис. Єсть то руїни царського двірця, в котрому жило, як видно, чимало царів в різні часи. Стоїть той дворець на високому горбі висіченому з великої камінної скелі, до котрої він і притикається одним боком. Отже сей горб становить собою підмурівок, на ньому вже поставлений дворець з дикого каміню та мармуру. Сам підмурівок нерівний, а поділений на скільки висших і низших терас (спадів), обведених мурами, складеними з великих камінів без глини і цементу. Мури ті високі і товсті, вони розділяють менші тераси між собою. А кругом усеї просторині іде ограда – великий та високий зубчастий мур з одною тільки брамою на заході, до брами тої входить по великих сходах. Сходи ті дуже

широкі⁴⁸. Угорі (на підмурівці) проти брами видно руїни портіка, його стіни прикрашені дивними звірьми (крилатими волами з чолов'ячими головами в рогатих шапках), але звірі ті дуже зруйновані. Потім чотири колони одділяють сей портік від другого такого ж самого. Праворуч від другого портіка є цистерна висічена з каміню, куди вода збиралась підземними водопроводами. Потім від цистерни йдеться до других сходів, що ведуть на верхню терасу. На стінках тих сходів дуже багато різних фігур (барельєфів) де які (верхні) дуже попсовані і невиразні, а деякі дуже добре заховані, бо були засипані землею і тільки недавно відкопані. Там намальовані різні народи Персії з своїми сатрапами, несучи річні податки цареві. Між сатрапами є деякі в довгій медійській одежі і шапці, деякі в короткій перській одежі і в штанях широких, деякі знов з голими руками й ногами і сі остатні, кажуть, найкраще намальовані.

Тими сходами йдеться на верхню терасу, де стоять руїни головного дворця, він власне й зветься Чіль-Мінар. Думають, що він був побудований при Ксерксі, синові Дарія, було там 72 колони, але всі вони повалені, зосталося стояти тільки 15. Колони ті внизу товщі угорі тонші, п'єдестал у них подібний до перекинutoї квітки лотосу, самий стовбур попровожений рівчаками, угорі колони зроблена покраса (горішня покраса колони зветься капітель), Закруток на капітелях інших колон дуже багато, до 16-ти. Перше над тими колонами була стріха дерев'яна колись, а окремі хати одділялися килимами замісто стін.

Трохи далі від сих руїн є ще руїни шести менших дворців. Перший з них поставлений на вищій терасі і до нього з Чіль-Мінару треба йти по сходах, теж прикрашених барельєфами, але ті сходи дуже зруйновані, на сих сходах пороблені двірські слуги, що несуть усякі найдки та поданки. Дворець сей, як видно з напису, що на ньому є, поставлений теж при Ксерксові, він зложений з величезних кам'яних плит, хати в ньому невеликі, межі малюнками коло одвірків є фігура самого, царя, за ним ідуть двоє слуг з парасолем, над головою його феруер. Як видно всі барельєфи були колись пофарбовані. Другий дворець страшенно зруйнований, так що там не можна нічого розібрати, тільки зостались цілі троє дверей.

Третій дворець був просторний при Дарієві (там є напис), він дуже просторий з дуже товстими стінами, має двоє дверей, одні більші

⁴⁸ Всіх щаблів ті сходи мають 208.

другі менші. Там коло одвірків є намальований царь на троні, а за ним свнух з опахалом. Царь убраний по-медійському, в руках має берло, перед ним стоїть щось подібне до турецького наргіле. Перед тронем стоїть чоловік в короткій одежі і щось допроважує цареві. За рамкою сього образу намальовані ще дві фігури, – царська сторожа. На другому малюнку намальований теж царь на троні, тільки трон той стоїть на двох рядах людей, що підтримують його. Всі ті люде різно убрані, і через те думають, що вони мають собою заявляти підданих народів. По обидва боки сього п'єдесталу є дві колони з лев'ячими лапами, а над царем щось ніби намет. Над царем, як завжди, феруер. Думають, що Перси перейняли від Асирійців звичай малювати сих феруерів, тільки що в Ассирійців він з'являв собою бога, а в Персів хіба вже генія, бо маздейська віра забороняла всякі ікони. Врешті напевне невідомо, що та фігура мала значити, чи феруера, чи може що инше. Отже релігійних малюнків у Персів не було, хоч і єсть якісь аллегоричні фігури людини, що б'ється з левом або однорожцем; лева, що душить однорожця або змія, але може то просто має представляти царя (або ідею царства), що б'ється з ворогами. Може ж знов Перси просто перейняли ці малюнки від Асирійців, не дбаючи про те, що мають вони з'являти собою. В руїнах Персеполісу дуже багато сих різних дивовижних звірів, але чоловік, що б'ється з ними, зветься завжди царем. Де які історіки думають, що той царь, то є Ахемен, основатель династії Ахемепідів, де-хто знов думає, що то Зороастр, але то все непевні догадки.

Четвертий дворець зовсім зруйнований, тільки п'єдестали від колон zostалися.

Далі на окремій терасі п'ятий дворець теж дуже розвалений, але все таки ціліший. В ньому одна зала велика з 36 колонами і скільки менших кімнат, що малися бути царевими покоями. Найкраще доховалися в сій будові двері, над дверима покраси в зовсім єгипетському стилі. Від сього дворця йдуть підземні водопроводи до цистерни на дворі. Від шостого дворця дуже мало що zostалося.

За огорою усіх тих будов є ще дві могили: Дарія та Кееркса.

Про ті дві могили згадують і грецькі історіки. Могили ті, (власне могильні пам'ятники) висічені з скелі, як і підмурівок Чіль Мінару. До них нема жадних сходів і добратися до них дуже трудно по стрімких та гострих каміннях. Власне через те вони й zostалися цілі, що до них трудно було достатися. По фасаді могили зроблений ніби по-

ртік з чотирма колонами, замість капіталів, ті колони мають волові голови з передніми ногами, ті голови наче підтримують зубчастий карніз. Вище над карнізом, в глибокій ніші зроблений барельєф: царь на естраді перед олтарем з вогнем, його підтримують два ряди людей і дві колони з лев'ячими головами і з орлиними лапами. По боках ніші зроблено шість якихсь фігур в медійських та перських одежах. Царь тримає в руці лук; над ним феруер. Дверима, вбраними в єгипетському стилі, входить в середину могили. Там, в середині, є низька хата з трьома нішами, де певне колись труни стояли, але тепер їх уже нема.

Учені шукали навколо Чіль-Мінару останків давнього міста Персеполісу, але знайшли дуже мало всього одну колону і ту розбиту та перекинєну. Її розвалили Курди та Араби, вириваючи з неї шматки заліза, якими вона була збита. Мешканці тамошні, кажуть, ніби розбійники ті були покарані смертю за руйнацію тої колони, кара ніби йшла від Соломона та чорта що поставили ніби сі будови. Але певно не довго вони боятимуться злих духів, бо вони певні, що під усіма давніми будовами мають конечне лежати скарби.

Ще далі від Чіль-Мінару в долині Мургаб, де, як думають, було колись місто Пасаргад, стоїть пам'ятник Кіра. Єсть то щось нашталт піраміди з білого мармуру, 16 футів заввишки, з уступами ніби сходи, уступів тих 6, на тій піраміді на найвищому уступі стоїть труна (саркофаг), навколо піраміди видно руїни мурів та колон. Там стоїть і той стовп, де є барельєф Кіра з написом: Я Курус, царь Ахеменид. Отже історіки грецькі писали, що Кір похований в Пасаргаді, і через те й думають, що то і єсть місце Пасаргаду.

Від Сузів (місто в Сузіані, де найбільше жили Ахемениди) zostалися тільки руїни мурів, на мурах тих видно ще де-не-де краску. Там же є і дуже розвалені руїни царського дворця з великою салею в 36 колон, подібного до Чіль-Мінару.

На руїнах Екбатани медійської знайдено колону подібну до тих, що в Чіль-Мінарі.

Весь перський хисть походить від чужих народів, найбільше від Асирійців, тільки що матер'ял для будов у них трохи инший. Де що (напр., колони) дуже подібне до грецького, инше знов до єгипетського. Тільки що у Персів далеко все гірше виходило, ніж у тих народів, від яких вони попереймали. Самі Перси мало що строїли, а заставляли робити забраних в полон єгипетських та асирійських майс-

трів, або наймали з чужих, напр., Фенікійців. Ходячи війнами, царі перські бачили чужі дворці, отже й собі хотіли таких самих, а як у їхній стороні ніхто такого зробити не тямив, то мусіли спроважувати чужих людей. Потім же вони грабували чужі малюнки та статуї і перевозили їх в свою сторону, як се робив, напр. Камбіз у Єгипті. Перед Кіром в Персії зовсім не було ніякого хисту, а став він розвиватися тільки тоді, коли Перси почали завойовувати чужі краї. При Дарії в Персії було багато майстрів грецьких з Малої Азії, отож вони вибивали гроші, «Дарійки», та може й помагали ставити будови. Найбільш однак було майстрів асирійських, через те перські дворці найбільш подібні до асирійських. Хоч може й чужі майстри старались приладитися до перського вподобання, однак зовсім залишити свого стилю не могли.

Літератури, як уже сказано, у Персів не було. Та, як бачимо тепер, і хист їхній не можна назвати перським, розбіраючи пам'ятники інших народів, побачимо, наскільки той хист був чужий.

Історія єгиптян

РОЗДІЛ I

Опис давнього Єгипту

В високій країні (в горах) в екваторіальній Африці є багато потоків та джерел, вони, збігаючи з гір, течуть на північ, збігаються в одно озеро, а з того вже озера витікає р. Ніл. Перейшовши через екватор, Ніл приймав до себе чимало річок, що течуть з гір Абісінських, остатній приток Астаборос (Голубий Ніл). Ніл розширюється в одному місці в озеро, що давні люде звали Мерое, потім протікав через пустинну сторону, що звалась колись Етіопія, потім тече по вузькій долині, межі червоними гранітними скелями, що тягнуться двома високими, зубчастими кряжами по обидва боки ріки. Далі долина розширюється, гори низшають, ріка ділиться на рукави і тече до Середземного моря долиною, що зветься Дельта через те, що в тій долині рукава Ніла, спускаючись до моря, розходяться і сама долина має три кутки і ніби похожа на грецьку букву дельту. Країна межі остатнім водопадом Нілу і його Дельтою зветься Єгипет. Давні Єгиптяне звали свою країну *Кемі*, що значить чорна, певне за для чорного мулу нільського, що покривав часто долину. З

одного боку єгипетську долину ограничують гори Арабські з другого Лібійські.

«Єгипет, каже Геродот, не подібний зовсім до сусідніх країн Арабії, Лібії та Сирії. В Єгипті земля чорна від мулу, що Ніл наносить з Етіопії, в Лібії земля червона та пісковата, в Арабії та Сирії вона глиняста й кам'яниста. Геродот зве Єгипет дарунком Нілу. Єгипет є справді оазис посеред пустині і певне піски засипали б його давно, колиб не щорічна повідь (розлив) Нілу, що покриває Єгипет мулом, та змиває сипучі піски нанесені вітром. Ще ж і високі гори з обох боків захищають країну від піскових вихрів. Повідь нільська походить від того, що в південній та середній Африці що року випадають великі тропічні дощі, вони сповняють водою потоки, від котрих починається Ніл, тоді повстає велика повідь і ріка виступає з берегів. В самому Єгипті дощ дуже рідко буває, та й то тільки в Дельті. Повідь зачинається в середині літа, найвищого ступня досягає в осени (12-го Сентября), потім починає вменшатись, люде починають засівати, а весною в Єгипті жнива. Нема країни, де б так легко було вправляти ріллю, «Єгиптянам, каже Геродот, не треба орати, ралити, боронити, сапати та копати землі, як то робиться по інших краях, річка сама поливає і відновляє землю, людам же зостається тільки посіяти і чекати жнив». Але все таки треба сказати, що єгиптяне теж орали, тільки не глибоко, всього раз і лехкими, дерев'яними ралами. Але в Єгипті не досить води, щоб там могли добро рости дерева, однак все таки там ростуть садові дерева та пальми, найбільше фінікова. За те там добре росте усяка ярина та кущі овочеві і виноград. Надто ж добре там росли з давна дві водяні рослини: лотос та папірус і вони надавали особливий вид стороні.

В Нілі було дуже багато різних пород риби, але теж і крокодилів та бегемотів чимало. Потім, як сторона стала більше заселена, то їх стало менше, так само як і левів, гієн та леопардів, всі вони мусіли відійти далі в пустиню, Єгиптяне з давніх дуже часів уміли присвоювати звірів; на найдавніших малюнках є вже гуси, качки, воли, осли, кози і навіть газелі свійські, пізнійше з'являються коні, верблюди, барани, кури і т. д. Диких птиць, надто болотяних, було дуже багато в Єгипті, було теж чимало гадюк отруйних та комах і кузок всяких, надто багато з'являлось їх після поводи Нілу, Єгиптяне, бачивши, як народжається нове життя після кожного розлиття Нілу, почали думати, що все живе походить з нільського мулу, і що навіть вони самі вродилися з

нього. Думали вони теж, що з їхньої країни розійшлися по світі всі люде, які є на землі. Про се вони вірили так: колись на землі добро в образі бога Гармаку боролося з лихими людьми, що були йому противні, ото добрі люде zostалися жити в Єгипті, а лихих, ворогів своїх, Гармаку розігнав по всьому світі. Одні пішли на південь і стали Кушітами (Неграми), другі пішли на північ і стали Аму (Азіатами), треті пішли на захід і стали Тамагу (біла раса), четверті пішли на схід і стали Шау (Араби та всякі бродячі народи).

Мову єгипетську де які вчені прилучають до мов семітських, як, напр., давня жидівська, халдейська, ніби до сих семітських мов єгипетська подібна дуже і корнями слів і граматичними формами, тільки вона все таки багато відрізняється від них. Другі вчені знов кажуть, що вона не має жадної подібности з семітськими мовами.

Люде, що тепер живуть в Єгипті (Феллахи або Копти), говорять мовою дуже подібною до давньої єгипетської, і та мова зветься коптською. Отже де які вчені уважають ту мову осібною і зовсім не подібною ні до яких відомих нам мов.

Теперешні Копти та Бербери дуже подібні тілом та складом лица до давніх Єгиптян і дуже одрізняються від чорних Негрів та інших африканських народів. Тіло мають червонясте, темне, губи досить товсті, ніс загорбиною, вуха дуже високо уміщені, очі довгасті, волосся чорне, плечі широкі, бедра вузькі. Надто заховався тіп сей у простого люду.

РОЗДІЛ II

Давня держава

Невідомо напевне, чи Єгиптяне були одразу першими мешканцями Єгипту, як вони самі казали, чи з Азії прийшли, коли вірити жидам. Як що й прийшли, то невідомо напевне звідки, чи з півночі Азії, чи з полудня, і чи йшли пустинею Арабською через Суецький перехід, чи може вони переправились через море Червоне. У всякім разі в Єгипті ніколи не знайдено інших давніх пам'ятників, окрім тих, що належали до єгипетської (коптської) раси.

Через те, що в Єгипті легко було вправляти землю, Єгипет здавна був дуже багатою і сильною країною. Через пустині та високі гори, що захищали Єгипет, дикі розбійницькі народи не могли часто набігати та руйнувати його. На півночі Єгипту в давніші часи Дельта

була дуже болотяна і непроходима. Долина єгипетська була досить вузька та довга і через те там не могло бути якогось одного державного осередку. Города та села тяглися двома довгими рядами по обидва боки Нілу. Часті поводи Нілу примушували мешканців жити так, щоб можна було мати захист від води в часи zalivanja і щоб можна було робити собі якийсь запас для годівлі на ту пору. Через се в Єгипті люде дуже рано покинули бродяче життя і звернулись до хліборобства та осідлого життя. Через те вони хутко навчилися строїти будови і будови ті були різних стилів в різних частинах Єгипту, се залежало від ріжнці матер'ялу будівничого. Ті різні стилі могли повстати і розвиватись одночасне і даремне було б розшукувати, котрий стиль стародавнійший від інших. В Єгипті та горному Єгипті почали найперше видобувати в скелях домітку собі, в долині ж ближче до Нілу мусили здавен навчитись робити цеглу з мулу та з глини, в Дельті ж люде б могли найперше почати ставити хати з дерева, бо там його було більше, ніж в других місцях. Пізніше по цілому Єгипті розійшовся спосіб будування з каміню, але всеж і ті кам'яні будови були різних стилів в різних місцях.

Було, б дуже цікаво прослідити історію сеї самостійної цивілізації, такої незалежної від чужих впливів, але ж перші її ступні нам невідомі, і ті пам'ятники, які знайдені, самі найдавніші, показують уже високий ступінь цивілізації народу, що міг їх зробити. За найдавніших відомих нам часів у Єгипті вже було рільництво, будівництво, малярство, різьбярство, письмо, релігійна наука в досить розвинутому стані. Звідки і як це все взялося, невідомо. Єгиптяне казали, що всього того люде навчили боги. Звідси де які вчені вивели, ніби святці здавен були найстаршими в Єгипті, але ж такі розповіді про божу науку єсть у кожного народу, бо кожний народ звик все таємне виводити від богів. Що ж до давнього строю громадського в Єгипті, то певне він був спочатку патріархальний, як і у всіх країнах (як напр., було у первістних Арійців), а потім перейшов у стрій монархічний. Відколи Єгипет з'являється в історії, він завжди є країною монархічною.

Єгиптяне не знали такої хронології як новітні народи, вони лічили роки від вступлення на царство нового царя. Вчені грецькі знайшли великий список царських династій (родів), де написано, скільки царів було з кожної династії, скільки кожний з них царював і скільки літ панувала кожна династія, при ньому була історія

тих царських династій, аж до Олександра Македонського. Історію сю писав Монетон, єгипетський історик, він же сам жив в пізнійші часи єгипетської монархії. До нас дійшли тільки уривки тої історії та списку і то в перекладі християнських вже вчених. Окрім того ще знайдено скільки пам'ятників єгипетських, теж досить порізаних, та непевних, а з усіх їх можна вже було скласти досить повну хронологію єгипетську. Але все таки в найдавніших часах та хронологія зостається непевна, бо в давні часи царювання над верхнім і нижнім Єгиптом часто належало до двох різних династій, що царювали одночасно і незалежно одна від другої, через те часто бувало трудно розбирати, чи єгипетські історіки говорять про дві одночасні династії, чи про дві чергові. Часи царювання пізніших династій установлені певніше. 20-та династія єгипетських царів панувала за 1300 літ до Р. Х., це було вилічено таким способом: на одному пам'ятнику було написано про схід зірки Сотіс, астрономи теперішні вирахували, що схід зірки тої в таку-то годину міг бути тільки в 1300 р. до Р. Х. Від того часу вже легше було провадити далі хронологію.

Єгипетська монархія була дуже довго на світі, одні кажуть 5000 літ, другі 4000 літ. Жадна монархія на світі не стояла так довго. Учені розділяють історію Єгипту на 5 періодів (розділів): 1-ий зветь «давньою державою», і так зветь царювання перших 10-ти династій; 2-й період – «середня держава», 6 династій, в сей період був напад на Єгипет диких бродячих народів – Гіксів; 3-й період – «нова держава», тоді були вигнані Гікси, сей період продовжується аж до перського завоювання; 4-й період, під сей час Єгиптяне скільки раз губили і знов вергали свою незалежність, під час цього періоду панувало 5 єгипетських династій; 5-й період, завоювання Єгипту Олександром Македонським і панування македонської династії Птолемеїв, хоч ся династія була й чужа, але вона так прийняла звичаї і віру єгипетську, що її можна теж уважати національною, 5-й період закінчується римським завоюванням і тоді вже скінчилося незалежне життя державне Єгипту. Тут ми будемо описувати тільки перші три періоди, бо вони становлять собою історію чисто єгипетську, а при других двох так часто приходиться споминати історію чужих народів (напр., Греків), що не знаючи її, трудно було б розуміти як слід всі історичні події.

Перший відомий царь єгипетський звався Мена. Вчені признали його за особу історичну, а не легендарну. Невідомо, чи він був виб-

раний народом, чи сам захопив силою владу. Царство єгипетське було поділене на невеликі округи, що Греки звали «номи», сам Мена був з номи Тені, що була на границі горішнього та середнього Єгипту. В ті часи місто Тені було осередком державного єгипетського життя, але потім його значіння перейшло до міста Абідосу, де була ніби то могила бога Озіріса. Геродот пише, що сей царь Мена заснував місто Мемфіс трохи вище Дельти і зробив греблю Кошейш, де були шлюзи, що управляли Нільським розливом. Нове місто було присвячене богові Пта (Phtah), отже свята його назва була Га-Ка-Пта (Ha-Ka-Phtah), звідки Греки взяли Aegyptos (Єгипет по нашому) і перенесли сю назву на цілу країну, тоді як самі єгиптяне звали свою країну Кемі. Другий історик каже, що Мена заложив Місто Крокодилів (Крокодилополіс) і збудував великий Лабіринт. Про се єсть ось яка легенда: одного разу на Мену напали на полюванні його власні собаки, він утік від них в озеро Меріс, там його прийняв крокодил і потім переніс його на своїй спині на той бік. За дячності для сеї звірини, царь казав збудувати місто, назвав його Містом Крокодилів і заборонив мешканцям забивати крокодилів і навіть озеро було присвячене їм, як богам. Там же стоїть і могила сього царя – велика піраміда, там єсть і великий Лабіринт.

Перша династія царювала 253 р. Від неї не зосталось ніякого пам'ятника. Друга династія походила теж з міста Тені, вона царювала 302 р. За сеї династії почалося поважання святих звірів, принаймні найважніших: вола Апіса, що вважався постаттю бога Пта, йому поклонялися в Мемфісі найбільше; вола Мневіса, що був у місті Он (Геліополіс по грецьки); святого цапа в окрузі Мендзійському. Від другої династії зосталась піраміда на п'ять уступів, могила царя, отже вона єсть найдавніший пам'ятник з цілого світа; вона збудована трохи иначе, ніж всі інші піраміди: ті всі мають підмурівок рівносторонній, а ся має довгастий, вона має низькі вузькі двері, ними йдеться до хати в середині піраміди, де колись стояла труна царева, але труну ту забрано до Берлінського музею. Піраміда ся зветься Саккара.

Третя династія царювала 214 р., вона походила з Мемфісу. Від неї зостався цікавий пам'ятник: великий барельєф, що з'являє царя Снесру. Царь той заложив єгипетське місто на Сінайському півострові, щоб там здобувати мідь. Царь стоїть і тримає за волосся якогось ворога подоланого, що впав перед ним на коліна, другою рукою царь здійсмає над головою ворога зброю. Над царем напис: «Царь

обох Єгиптів, Горус переможець, Сневу, великий бог». Барельєф сей дуже грубої роботи. Три статуї трохи кращої роботи, що тепер стоять в Парижському музеї, були зроблені певне близько того часу, що й барельєф. Єсть то статуї якогось Сени, урядовця, родича царського та ще святця білого вола з жінкою Назою, що теж названа царською родичкою.

Від четвертої династії zostалися найзнакомітійші пам'ятники: дві піраміди царів з сеї династії, Хуфу і Шафрі. Геродот зве сих царів Хеопс і Хефрен. Найдавніша піраміда Хеопсова (Хуфу), вона ж є і найбільша, при землі має 248 метрів кожний бік її. Заввишки вона має 133 метра.

Піраміди будувалися терасами з каміню вапняного, середина тих терас набивалася землею, а вся піраміда зверху накладалася рівними каміннями полірованими.

Але на Хеопсовій піраміді нема сього лицювання (на інших воно єсть), вона має 206 уступів (сходів) кожний заввишки в 2 або 3 локті. Велика піраміда має двері з північного боку, що провадять у вузьку галерею, галереєю можна зайти до кімнат, в одній з них стояла царська труна. Над тією кімнатою є ще п'ять інших, зовсім порожніх, вони зроблені для того, щоб верх піраміди не був дуже тяжкий над царським склепом. Всі ті кімнати вироблені посередині цілої піраміди. В другій піраміді кімната зроблена низче при землі, вирубана в цілій скелі, і над нею нема порожніх хат. Над дверима Хеопсової піраміди один німецький мандрівець видовбав величезними гієрогліфами імення короля Прусії і тим, звичайно, показав увесь свій вандалізм.

Обчислено, що на одну піраміду велику пішло стільки каменю скільки треба було б на обведення муром цілої Франції, як би той мур був у 2 метра заввишки. Хто знає, скільки життя і сили людської пішло на будівлю сих камінних гір, поки то вони були поставлені. Ще ж тоді не знали як слід ні механіки, ні архітектури⁴⁹. Геродотові казали єгипетські святці, що на будовання великої піраміди пішло 30 років. Геродот розповідає так про те будовання: «Хеопс почав з того, що зачинив усі церкви, заборонив поданки і заставив усіх Єгиптян робити на себе; одні мусіли лупати гори Арабські та возити камінь до Нілу, а потім переправляти його через Ніл; другі приймали його та тягли аж

⁴⁹ Видно в ті часи не вміли зводити склепіння, бо його нема ніде в хатах пірамідних.

до Лівійських гір. З місяці 100.000 людей були при сій роботі. Десять літ робили мощену дорогу, щоб нею возити се каміння, не лічучи сюди ще часу того, коли робили над тею горою, де мала стояти піраміда, та над підземною хатою, де мав бути колись похований царь. На саму ж піраміду пішло 20 літ. Потім Хеопс умер, процарювавши 50 років, і настав брат його (по других історіках син) Хефрен, той теж почав будувати піраміду і мучити над нею людей. Він царював 56 років. Отак то єгиптяне будували 106 років, а увесь час церкви були позамикані».

Не все справедливо в сій розповіді, бо сії царі не тільки не замикали церков, а ще й нові будували, (єгипетські історіки кажуть, ніби Хеопс на старість, покаявшись, навіть святі книги писав. Він же казав відновити церкву богині Атор. Хефрен же збудував церкву з білого алебастру перед великим сфінксом.

Довго спорилися новітні історіки, для чого власне ставилися піраміди, але на останку археологи дізнали, що то таки піраміди були царські могили, як то говорить у Геродота та в інших давніх істориків. Могили простіших людей теж були подібні до пірамід, тільки що були маленькі.

Так мучили царі народ над пірамідами, народ же, хоч не смів повстати, однак часом оддячував царям після їх смерті тим, що не давав їх ховати в тих пірамідах. Так сталося з двома царями, народ розлютився і казав, що коли ті царі будуть поховані в пірамідах, то він витягне і роздере їх на шмаття. Тоді родичі поховали їх так, що ніхто ніколи не довідався, де були вони поховані.

Одного разу учені знайшли побиті статуї царів, покидані в глибокий кам'яний колодязь, певне то були статуї тих царів, по смерті яких повстав народ. На одній такій статуйі написано, що то Шафра (Хефрен), той що поставив другу піраміду. Статуя та мало попсована, вона зроблена з твердого каміню діоріту. Постаць і поза царя така, як завжди в єгипетських статуях: царь сидить на троні випростаний, руки покладені на коліна, в одній руці ніби звитий папірус. На поруччях трону лев'ячі голови. На боках трону зроблені рельєфом дві рослини, лотос і папірус, емблеми горішнього і долишнього Єгипту. Вираз цілої фігури спокійний і величний. Робота досить гарна, особливо, коли пригадати страшенну твердість матер'ялу, з якого зроблена статуя. Недалеко від піраміди Хефрена є великий сфінкс. Він витесаний з цілої скелі і тільки там, де не вистачало скелі, докладено привезеного каміню. Тіло сфінкса має

57 метрів наздовш, воно сливе ціле засипане піском (остатнього часу його розкопали з піску). З піску виринає тільки голова що має 9 метрів заввишки, видно, що колись вона була помальована на червоне. Де-не-де вона пооббивана. На ній написано гієрогліфами, що вона з'являє Гармаку, бога зіходячого сонця. Перед ним стоїть колона царя Тутмеса I-го, 18 династії, але він сам (сфінкс) був поставлений далеко раніше, бо єсть храм поставлений при царі IV-ї династії, Шафрі, і присвячений тому самому сфінксові. Постать сфінкса часто стрівається в пам'ятниках єгипетських. Посидання тіла звірячого (лев'ячого найчастіше) з людською головою єсть емблема сили з'єднаної з розумом і тільки богам та царям надавалася така постать. Сфінкси в жіночій постаті трапляються дуже рідко.

Після Шафри настав Менкера (по Геродоту Мікерінос). «Він, розказує Геродот, був трохи правдивіший від своїх предків. Казав повідчиняти церкви й позволив поданки. І людей своїх розсужував краще, ніж попередні царі. Коли хто був невдоволений з якого царського вироку, то царь того загожував дарунком яким. Він теж збудував піраміду, але меншу од перших, тільки краще оздоблену. Колись вона була наложена зверху гранітом, тепер той граніт обвалився. Як і всі інші, вона в середині зруйнована дуже, видно там побували Араби. В ній однак було знайдено великий базальтовий саркофаг⁵⁰ дуже просто оздоблений і труну дерев'яну. Саркофаг погинув у морі разом з кораблем, що перевозив його в Англію. Труна ж і тепер в Британському музеї. На труні надпис гієрогліфічний, в ньому царь названий богом Озірізом: «О, Озірісе, царю Єгипту, Менкера в вічності живучий, небом уроджений з лона Нут (богині неба), нащадку Себа! Твоя мати Нут нахилилася над тобою, вона ж є небесна безодня. Для твоєї боговитості вона знищить всіх ворогів твоїх, о, царю Менкера, в вічності живучий».

На тому полі, де стоїть піраміда, був колись так званий город мертвих (некрополіс), кладовище давнє Єгипетське. Було воно дуже велике, бо на ньому ховали людей з Мемфісу, що стояв по той бік Нілу, і мертвих перевозили човнами на кладовище. Там і тепер багато є могил, звичайно дуже розруйнованих. Єсть могили, подібні до пірамід, тільки менші, єсть просто зати, у них у середині пороблені ями, наче

⁵⁰ Саркофагом зветься велика скриня з камішю, куди ставилися труна дерев'яна або папірусна.

колодязі, від тих ям ідуть хати попід землею до льоху підземного, де вже стоїть труна. Стіни тих могильних хат укріті малюнками, але все то малюнки зовсім не релігійного змісту. Богів та різні святості почали Єгиптяне малювати при «середньому царстві», а в давніші часи, про які власне зараз ми говоримо, вони малювали тільки людей та звичайних світових істот. На могилах намальовані завжди покійник зі своєю сімєю, при який небудь роботі, якою він завжди при житті займався. Намальовані різні сценки з його життя: от він на полюванні несе козу на плечах, а собак веде на шнурі, або знов полює на болотах та в очереті на диких болотяних птиць. То він стоїть на полі наглядаючи над жінцями, та лічить мірки збіжжя, або часом він малюється даючим поданки Богам, але боги ті не намальовані. Межи надписами молитов сливе нема, єсть тільки дуже коротенькі молитви до Анубіса, бога-шакала, сторожа могил та проводаря мертвих на той світ. В хатах намогильних були тільки посередині столи для щорічних поданків, що приносили родичі покійного, в підземній же ямі стояла труна з мумією. Такі самі могили робилися для різних святих звірів: волів, баранів, гадюк, а надто для Ібрисів.

Єсть дуже цікаві руїни двох пірамід старого царства, що мали бути могилами якогось царя та цариці; поставлені ті піраміди серед озера Мері; на тих пірамідах стояли колись і статуї царя і цариці, але тепер їх нема. Само тєє озеро, невідомо, коли власне було викопане, інші знов історики кажуть що воно собі озеро натуральне, а тільки його царі єгипетські розширювали, гатили та проводили від нього канали, і се скорійше, що так воно і було.

Під кінець шостої династії відоме єсть царювання цариці Нітокріс, але про неї більше самі байки дійшли. Вона стала царювати по смерті свого брата і разом чоловіка. Звичай брати сестер за себе тримався у царів, увесь час, поки трималася монархія єгипетська. Се було через те, що ніяка друга людина не вважалася гідною стати дружиною царевою, бо сам царь уважався особою святою, і навіть чужі царі не могли йому дорівнятись, отже треба було брати таку жінку, як сам а такою могла бути тільки сестра, або яка близька родичка: таким тільки способом могла дотриматися в чистоті висока царська порода.

Брат Нітокріс був забитий і вона знала, хто його забив і задумала помститися над злочинцями. Вона казала зробити велику хату підземну і запросила на бенкет у ту хату усіх тих, що забили царя, коли

ж вони були всі за столом вона пустила воду з окритого каналу і за-топила їх усіх в тій хаті водою. Потім же, знаючи, що сама не втече помсти, вскочила в яму повну гарячого приску і там згоріла. Ціла ся історія єсть певне легенда, яких так багато у Геродота. В піраміді Менкери в тій хаті, що зроблена вище покою з його труною знайшли саркофага синього базальту і там було написано, що то цариця Нітокріс. Се часто случалося, що царі, не хочачи ставити окремої піраміди, казали ховати себе в пірамідах своїх предків, прикрасивши та оздобивши ті піраміди на свій кошт. В написі на саркофагу Нітокріс названа «вродливою обличчям рожевим». Сю назву Греки переклали відповідним словом грецьким «Родопіс», а потім видумали легенду, що ніби колись в Єгипті царювала Грекиня Родопіс і що вона збудувала піраміду.

Тут ми бачимо, що від історії політичної (себ то царської давньої держави) zostалися тільки самі обривки тай то по більшій часті легендарні. Але за те історія культури та хисту єгипетського найкраще відбилася в пам'ятниках сього давнього Єгипту і її можна ясно вчитати, дивлячися на ті нечисленні малюнки, барельєфи, статуї, ремісничі та всякі інші знаряди, які zostалися нам від тих стародавніх віків. А се може власне і єсть найцінніше в людській історії – історія культури. Шкода тільки, що багато тих дорогих пам'ятників було знищено та попсовано раніше, ніж учені могли їх відмалювати, зіпсував їх час, дикі бродячі народи, а ще гірше Європейські невігласи мандрівці виписуваням своїх йменнів та різних дурниць.

З малюнків сих видно, що Єгиптяне вже й в ті часи були народом культурним, тямущим в господарстві, ремеслах, різних промислах і навіть в хисті (як на ті часи). І дивна річ! в ті давніші часи малюнки та статуї були кращі, ніж в пізніші часи «нового періоду», постаті були натуральніші, не такі тонкі, довгі та безжилі, як у пізніших фігур, рухи були живіші, цікавіші, не такі вимучені та одноманітні. Самі теми малюнків були цікавіші: були то сцени з щоденного життя, мало було в них величності та ідеї, але в них відбивалося ціле життя людське. Ми бачимо на них, як ті люде ріллю вправляли, бидло годували, полювали, рибу ловили, хати ставили, статуї робили, малювали, пряли, ткали і всяку роботу робили; ми бачимо забави тих людей, танці, гімнастику, музичні інструменти, убори, одержу, покраси, оздоби zostалися навіть не тільки в малюнках, а й в натурі, бо при мумії в труну часто клали різні перстні, намиста та різні інші прикраси, надто багато сього

було при жіночих муміях. Ремесленикам клали в труну їхні ремісничі знаряддя. Що любив чоловік при житті, або чим займався, те йшло за ним у труну, тільки живі істоти не ховалися з мертвими в землю, як то бувало часом у інших давніх народів. Різних святостей в той давній період не вживали при погребі, однак мумії вже бальзамували. Тоді видно віра єгипетська була подібна до браманської, поки ще там не було образів жадних, а богам поклонялися тільки під постаттю святих звірів або сил природи.

Писати єгиптяне вміли теж з найдавніших часів, бо вже на самих найдавніших пам'ятниках є написи гієрогліфічні.

Власне у них письмо мало відрізнялося від малювання і може і той і другий хист постали і розвивалися одночасно. Лічба теж була їм давно відома, бо на малюнках давнього періоду часто з'являється писарь, що записує і лічить бидло та всякі статкі господарські. Хоч у єгиптян не було такої гарної і цікавої літератури, як напр. у Греків, однак писали вони багато, у них був цілий великий гурт урядовців – писарів, що писали різні державні записи та накази царські, інші знов провадили написи астрономічні та медичні. Звичайно писарство не було ще так розвинуто в давній період, але й тоді вже були так звані «царські писарі» і навіть наглядачі над книжними домами, як це видно з могильних написів над тими урядовцями. Учені відкрили, що вже при щостій династії були «книжні доми» себ то бібліотеки. А коли пригадати, що тоді всі книжки писалися руками, то певна річ в такій стороні, де вже були бібліотеки мусило бути багато писарів. Єгипетська література, як видно не з поезії почалася, як то було в інших народів. Найдавніша єгипетська книга єсть щось на кшталт моральної розправи. Зветься вона «Наука Нтаготепа», вона подібна трохи до жидівських заповідів, найголовнішою заповіддю ставиться покірність дитяча: «Слухняний син буде щасливий за свою слухняність, дочекає старощів і матиме царську ласку. Я сам (автор писаний) дожил до старощів на цім світі. Сто десять літ прожив я, царь до мене ласкавий і старі люде мене похваляють, бо я завжди був слухняний».

Другі книги подібні до медичних збірників з рецептами та з заговорами від слабостів. Єсть іще уривок з якоїсь фантастичної розповіді, подібної до казок «Тисячу і одної ночі» Але все таки в той давній період література і теоретична наука мало були розвинуті, надто коли порівняти з розвитком ремесел та будівництва. Історії своєї країни Єгиптяне давніх віків зовсім не писали, а з написів на царсь-

ких могилах теж мало що можна було довідатися. Ні одна з бібліотек давнього періоду до нас не дійшла.

Треба спогадати знаому статую царя давнього періоду Ра-Ем-Ке: фігура та з дерева, а очі її зроблені з скла і підбиті фарбованими цвяхами, так що зовсім видається, ніби статуя дивиться. Статуя має дуже натуральний вигляд, надто коли порівняти її з іншими статуями єгипетськими.

РОЗДІЛ III

Середня держава. Напад Пастухів

Від VII, VIII, IX і X династій не залишилося жодного пам'ятника. Відомо тільки, що вони були не з Мемфісу, а з міста Гнес, в середньому Єгипті. XI-та династія була з Теб, і з неї починається середня держава, і царі починають жити в Тебах. Вона теж мало відома. Від неї залишилося тільки дві дерев'яні труни зроблені, як мумії; там лежали колись мумії двох царів що звалися обоє Антев. Одна дуже проста, друга оздоблена, вся позолочена і очі її зроблені з емалю, на ній зроблена покраса наче два крила, що вкривають усю постать. На ній написана молитва до бога Анубіса. Потім ще написано, що сю труну зробив царь Антев молодший для свого брата Антева старшого. Династія Антевів є перша династія Тебанська і одинадцята, коли лічити від початку єгипетської держави. XII-та династія теж із Теб, царювала 213 років і то був час влади і сили військової для Єгипту, тоді ж і громадське життя було дуже розвинуте. Всі царі цієї династії звалися Аменема (Amenhema) або Узортезен (Usortesen) Царі ті часті воювалися і прилучили багато нових країв до своєї держави; вони запанували над північно-західною Арабією та над Нубією або нижньою Єтіопією.

Про тих царів ходило потім багато легенд поміж людьми, і до їхнього царювання відносили часом такі війни та перемоги, що були зовсім за інших царів; люди казали навіть, ніби війська тих царів знайомих заходили до Індії та Бактріани, але вже то ніяк не могло бути в ті часи, і відомо напевне, що тоді Єгиптяне дальше Арабії в Азію не заходили. З тих легенд єгипетських Греки зложили казки про Мемнона та Сестоїсу і ті казки довго приймалися на віру істориками пізніших часів, але потім було доказано, що тих Мемнонів та Сестоїсів не було зовсім, а тільки до їх іменів приточені діла зовсім інших людей.

Та не так слава XII-та династія своїми війнами, як своїм управлінням Єгипту та своїми роботами над каналізацією Єгипту, та управлінням поводи нільської. Від Нілу залежало все життя і добробут Єгипетського народу, а сама повідь нільська багато залежала від державця, який панував над Єгиптом. Від царя бо залежало зарядження роботами громадськими і всіма коштами державними. Царь настановляв начальників над шлюзами та греблями нільськими, сам наглядав за добрим направленням поводи, щоб ніхто для власної користі не пустив на свою землю більше води і тим би не одібрав від другого округу потрібної для життя води. Оце направлення нільської сили, того божого дару, надто надавало цареві боговитості та святості в очах народу. Отже, коли царь був розумний, дбав про добро народу, настановляв тямущих урядовців і дивився, щоб вони по совісті справляли свої обов'язки, то і земля краще родила і голоду не було, бо Ніл був належито направлений, канали утримувалися в порядку, греблі не розвалювалися, шлюзи не захарашувалися. Коли ж царь був недбалий, неспосібний, то в країні все йшло аби як і Ніл був занедбаний і люде голодні.

Є в Римі хороша статуя Нілу, роботи греко-римської. Ніл зроблений в постаті діда величного у вінку з колосків; він лежить, спершись на сфінкса та на ріг достатку. На нього повлазили 16 дітей, кожне в локоть заввишки, вони мають з'являти 16 локтів потрібних для доброї поводи, себ то, щоб урожай був добрий, то треба було щоб Ніл під час поводи здійнявся на шістнадцять локтів вище своєї звичайної рівні. Повідь Нілу міряли особними «нілометрами», була то довга палка з зарубинами і нею мірялась вода в Нільських криницях при спокійному стані води і при поводи. Коли вода не доходила до потрібної міри, то одчиняли шлюзи усіх малих притоків та озер і пускали воду з озера Меріс; коли ж води було надто багато, то одчиняли шлюзи на Дельті та інші канали до озера Меріс, що були вище, того озера, і таким способом вода скоріше зливалася в море та в Меріс і повідь ущукала. Звичайно, що тут мусів бути дуже бачний нагляд, треба було часто міряти воду, і день і ніч мати сторожу та урядовців при шлюзах. Для Єгипту однаково погано було коли повідь була за мала чи за велика, так: коли вода здіймалася тільки до 12 локтів то значило, що буде страшний голод, бо сливе цілий Єгипет зостанеться непополитим; коли вода сягає тільки до 13 локтів, то буде недорід все таки великий, коли ж до 14 ти, то вже можна про-

жити; коли до 15-ти то вже й зовсім добре, коли ж 16, то великий достаток, багатство і щастя для всеї країни. Алеж знов, коли вода здійметься до 17 або до 18 локтів, тоді біда, бо повідь затопить села та міста, земля намокне занадто, вода не хутко усухне, сівба почнеться пізно, жнива підійдуть під початок другої поводи трава повимокає, почнуться болотяні повітря і край занепащений років на два. Тепер можна зрозуміти, чого Єгиптяне поклонялися Нілові, як богові, і чого кожний царь найбільше хвалився своїм управлінням Нілу, чого святці запевняли народ, що вони владають нільською силою і мають найбільшу ласку у нільських богів. Царь і святці тримали Ніл у своїх руках, отже тримали і люд. Не дивно, що тепер Єгипет такий запущений та вбогий, бо Ніл тепер в занедбанні. Чужий уряд чи то римський, чи турецький не дбає за Ніл, озеро Меріс запущене і висихає, канали давні завалилися, греблі знесені, шлюзів і знаку нема, і там, де колись був край багатий, родючий, там тепер пустиня мертва, суха. Відомо напевне, що середня високость нільської води тепер на 7 метрів менша ніж була за давніх часів.

Близько озера Меріс був великий дворець, що звався Лопе-ро гунт (Lore-ro-hout), що значить – дворець над озером, а з тої назви Греки зробила Лабірінтос (Labyrinthos). Цей Лабірінт був дуже знакомитий здавен по всіх країнах. Був він поставлений певно при XII-й династії бо на стінних написах часто стривається ймення царя Аменема, а як відомо, те ймення мало багато царів XII династії. Геродот каже, ніби він був збудований за пізніших часів. От як описує Геродот сей Лабірінт «Я бачив його і зважив, що він вартий своєї слави. В ньому є 12 дворів обведених мурами, і стільки само брам: шість брам виходять на північ, шість на південь. В самій будові 100 кімнат, а ще стільки само під землею. Я був тільки в верхніх кімнатах і розказую тільки про те, що сам бачив; що ж до підземних кімнат, то я знаю про них з чужих слів, бо Єгиптяне сторожі не хтіли мене туди допустити, через те що там лежать поховані святі крокодили та царі, що збудували Лабірінт. Отже, про підземну частину я знаю тільки по слуху. Що ж до верхньої, то я сам її бачив, і вважаю її за найвеличнійшу будову в світі. Не можна не дивуватися на ті закручені та химерні переходи та суточки, що ведуть з двора в двір, з кімнати в кімнату. Всі ті будови з каміню і дахи на них камінні; на стінах скрізь малюнки та покраси. Кожний двір оточений колонадою з білого каменю. На кінці Лабірінту є височенна піраміда і на

ній вироблені різьбою великі звірі (барельєфи)». Невідомо навіщо був збудований той Лабірінт. Одні кажуть, що то просто був царський дворець; другі кажуть, що то був надгробний пам'ятник царя Меріса; інші знов думають, що то була церква, сонцеві присвячена; інші догадуються, що може то була радна палата, куди збирав царь начальників Єгипетських ном (округів) на раду і де розражали над краєвими справами. Все то може бути, але ніщо не певне.

Єсть біля давніх Теб руїни могил князів XII династії. Там знайдено найдавніші Єгипетські колони. Мають вони дуже просту форму: просто обтесаний стовп з квадратними накладками вгорі і внизу, видно, що сі колони хоч і зроблені з каміню, але зроблені на подобу дерев'яних стовпів. Де які історіки почали догадуватися, що може Єгиптяне перейняли сі колони від Греків, або що може Греки перейняли від них форму своїх дорійських колон. Але ж тут певне нема чого шукати якогось переймання, бо поставити простий стовп, та обтесати його рівенько з різних боків можна легко і без чужої науки.

Ті руїни княжих могил, де єсть оті колони, з'являють собою просто печери вибиті в скелі і тільки вхід до тих печер прикрашений колонами, та ще в кожній печері в середині є по чотири колони. В середині стіни печер помальовані, хоч там так темно, що малюнків тих без світла навіть невидко, але ж Єгиптяне не дбали, чи хто бачитиме їх роботу, коли прикрашували свої могили. Малюнки ті подібні до тих, що в могилах «давньої держави», все то сцени з життя щоденного і нема між ними жадного малюнку релігійного змісту. На тих малюнках намальовано багато людей різних чужих племен; видно, що Єгиптяне в ті часи вже пізнали багато чужих африканських та азіатських племен, торгуючи та воюючи з ними. Між иншим там єсть цікавий малюнок, що представляє переселення чужого племена в Єгипет. Племено те названо в написі Аам, було воно племено семітське з Палестини. Намальований великий гурт людей, попереду йде старшина і веде цапа за роги, видно на дарунок красовому цареві; за старшиною – його товариші озброєні списами та луками, далі діти їдуть на ослі, за ними гурт жінок (жінки нагадують жидівський тип), позаду чоловік граючий на лірі і ще один з луком. Ні коней, ні верблюдів нема на сьому малюнку, тільки осли. Взагалі кінь з'являється тільки на малюнках «нової держави», а верблюда нема нігде на жадному малюнку єгипетському.

Власне сі могильні печери не єть могили царів, але князів начальників над номою Мег. Єгипет в ті часи був поділений на округи номі, і в кожній номі був князь; князівство переходило від батька до сина з роду в рід, а часами воно переходило і до інших родин через шлюб або яке инше споріднення. Разом з тим кожний князь мусів бути утвержений царем Єгипту і царь міг, коли хотів, скидати князів і настановляти нових. Але все ж се не були такі урядовці, як сатрапи перські, що були настановлені від царя і не могли зоставляти сатрапії в спадок своїм дітям. Як сатрапи, так і начальники ном, мали за головний обов'язок збирання податків для царя і помагання йому своїм військом при війнах, але вони не мали такої незалежності та волі, як сатрапи. Се залежало від того, що вони були не так далеко від свого царя, як сатрапи від перського, і що в Єгипті не було стілько чужих народів подоланих, над котрими усяке збиткування допускалось би. Все таки царь свій рідний народ для власної користі не повинен був давати на поталу князям, хоч сам немало морив той народ на роботах та на війнах. Але певна річ, що народові не лехко приходилося відтих князів та царів. Князі повинні були правити суд у своїй стороні і дбати за громадське добро в краю. Ось як один такий князь номі Мег, на ймення Амоні, хвалиться своєю справедливою службою цареві: «Я служив своєму владареві коли він ходив бити ворогів у чужій стороні. Коли ж його величність повернувся в мирі, побивши ворога в поганій Куші, я прийшов служити йому. Ні один з моїх вояків не втік, коли я випроважував золото до найсвятішого царя Узортензена І-го, живучого навіки вічні». Далі він хвалиться правлінням краю: «Я завжди був добрим, лагідним владарем. Ніколи не образив дитини, не зневажив удовиці, не скривдив рибалки, не зайняв пастуха. При мені ніколи не було голоду, ніколи не лишав я без помочі бідної людини після лихих жнив. В околиці Мег земля була управлена від півночі до полудня. Однаково було в мене і вдові і замужній жінці; ніколи я не судив гірше убогого ніж багатого.»

Але ось картина життя простих робочих людей. Зосталась одна рукопись якогось письменця старого, де він радить своєму синові, чим той має займатись, яку роботу має вибрати, і при сьому описує кожне ремесло з лихого боку, щоб син тямив, що вибірає: Я бачив, пише він, коваля при горні. Руки в нього порепані, як шкура крокодилова, ри�ячою икрою тхне від нього. В ночі, коли всім належить бути вільними, він ще робить про світлі. Кіміяр

мусить тесати тверді каміння, він зранку до вечора гнеться над тяжкою роботою, і коліна та спина йому, як перебиті. Голяр голить до пізньої ночі; він ходить від хати до хати, шукаючи роботи; він мучить собі руки, щоб догодити животові. Мисливий (що полює на болотах) пливе аж до Нато (місто в Дельті), щоб мати виробіток: коли ж він скінчить роботу, по роботі набьє диких гусей та фламінго; не встигне він повернутися додому, до свого багаття, як знов мусить ітти мандрувати. Я розкажу тобі, як муляр в лиху негоду мучиться, будуючи колони з капітелями, подібними до квіток лотоса; руки йому болять від роботи, одержана пошарпана, він сам себе їсть, бо руки його, то хліб його, він тільки раз на день вмивається: він приходить додому і бьє свої діти, заробивши їм хліба. Ткач, що робить в кого в дома, єть нещасливіший від жінки, коліна йому аж до серця пригнуті, він немає часу вільно дихнути. Коли ж якого дня він не зробить умовленої роботи до кінця, то його в'яжуть мов той лотос болотний. Тільки тоді він має простіток, коли підкупить сторожу придворну». Далі автор описує ще багато інших ремесел, а потім радить синові стати письменцем (або писарем), обіцяючи йому, що тоді матиме і честь, і славу, і користь не так великим коштом.

В початку середньої держави Єгипет досяг великого багатства та влади над чужими народами, але межі чотирнадцятою та сімнадцятою династіями, учені не можуть напевне встановити коли, — спала на Єгипет несподівана біда, набігли бродячі азійські народи і завоювали Єгипет. Народи ті звались Гіксоси.

Ось як Манетон про то розповідає « Був тоді царь Аменема, при ньому не знаю як то сталося, тільки бог повіяв напроти нас, і люде никчемного роду від східного краю, несподівано напали на нашу сторону і без війни заволодали нею. Вони наложили руку на наших старших, попалили міста і сплюндрували церкви божі. Вони дуже знущалися над нами, одних вбивали, других завдавали в неволю з жінками та дітьми, На останку вони вибрали свого царя, що звався Салатіс. Він оселився в Мемфісі, наложив податей на верхній та нижній Єгипет і поставив своє військо в найвидатніших містах. Надто узброїв він східні краї, боячися, що Асирійці, набравшись сили, нападуть на Єгипет. Вважаючи ному Саїську добрим місцем, — вона лежить при ріці Бубастіті — він поставив сильного війська 40 тисяч. Він приходив туди що року на жнива і там оплачував своє військо, що було

дуже добре вивчене на страх ворогам». Далі Манетон згадує ще п'ятьох царів, що були після Салатиса, і каже, що чуже панування тривало 200 літ; «за той час чуженці силкувалися викоренити Єгипет. Сі чужі люде звались Гіксоси, бо Гік на святій йові значить царь, а Сос на простій люні значить пастух. Де хто каже, що то були Араби».

Новітні досліді вчених показали, що не такі вже дикі та люті були ті Гіксоси, якими їх представляє Манетон. Знайдено було, напр., чотири сфінкси та скілька царських статуй, що були зроблені на Гіксосів, і всі ті статуї, хоч і як одмінні від єгипетських, однак не гірші, а може ще крапці від тих, що були роблені в той самий час в Тебах, де ще царювали єгипетські царі. Сфінкси ті були з круглим лицем, широким носом, на устах немов вираз призириства. а лев'яча грива ще додавала більше величності тому обличчю. На сфінксах написи єгипетські і сам царь називає себе так, як і єгипетські царі, «богом благодатним і сонцевим сином», і теж пишеться по єгипетському; отже видно, що не так вже силкувалися Гіксоси «викоренити рід єгипетській». Гіксоси не тільки не знищили статуй єгипетських царів, а ще й понаписували на них, на честь їм, свої ймення гієрогліфами. Переможці прийняли у великій мірі віру, мову й звичай подоланих. Але, звичайно, завоювання не могло обійтися без насилля і руйнований, а єгиптяне все ж були народ гордий і не могли того вибачити чужинцям що пригналися непрошені в їхню сторону.

Дивно, як могли Гіксоси так легко звоювати сильну єгипетську державу, може хіба, що тоді, Дельта була найслабійшою частиною держави, бо дуже далеко лежала від осередка царства, Теб. Може знов люд, змучений своїми царями, не дуже енергично боронив свої землі.

Довго царювали Гіксоси. Помалу вони почали переймати віру єгипетську, але все таки багато змінiali в тій вірі; деякіх богів не так поважали, де яких нових своїх настановили. От тоді почалися релігійні сперечки межі царями тебськими, що тепер вже поробилися князями підвладними мемфіським Гіксосам, і самими Гіксосами царями. Може тут не так була справа за віру, як за царську владу, але ж инакше трудно було довести простий люд до повстання, не розпаливши його релігійним фанатизмом. Царі Гіксоси надто поважали свого бога Сутека (Єгиптяне приймали його за свого Сета), але, може намисне, нехтували богом Аммоном, давнім державним царським богом. Ось як говорить в одному давньому папірусі про початок війни проти Гіксосів: «Сталося, що Єгипет впав у руки ворогам, і від того часу ніхто вже не

був царем. Тільки царь Тіаакен став князем у верхньому Єгипті. Вороги були в Геліополісі і старшиною над нами був Аваріс. А царь їхній Анепі вибрав собі бога Сутека за владаря і не служив більш ні одному богові в цілому краю. Він постарив йому церкву гарної роботи, дуже міцну. Тіаакен хотів поклонятися Аммонові, Аммон же був богом Теб. Анепі за се розсердився, почав робити утиски. Тіаакен, надіючись на інших князів та на народ, назвався царем і почав війну».

Гікси царювали 500 літ, а щоб їх вигнати зовсім з країни, треба було ще 150 літ. Війна проти них велася довго і кінчив її царь Амосіс або Амес, захопивши табір Аваріса в Геліополісі. Один вояк, що брав участь в тій війні і був начальником над кораблями, описав сю війну: «Коли я вродився в замку Ейлейтії, мій батько був військовим старшиною при царі Тіаакені. Я ж сам був потім старшиною на кораблі «Теля» при покійному цареві Амесові. Я поплив на північ, щоб воюватися. Там ми обложили Таніс і я воювався перед царем. Потім я перейшов на корабель «Перемога Мемфіська». Була війна на воді на Танісьському озері. Царь волив мене похвалити і подарував мені золотий нашийник за одвагу. Ми напали на ворожий табір з полудня. Табір був звоюваний і там я взяв одного чоловіка і дві жінки, і їх царь дав мені в неволю». Потім повойовані Гіксоси просили помилування і відступили в Сірійську пустиню. Було їхнього війська сто сорок тисяч; хотіли вони йти далеко в Азію, але зупинилися в Палестині і не йшли далі боячись Асирійців.

РОЗДІЛ IV

Нова держава

Після вигнання Гіксосів, почала царювати вісімнадцята династія єгипетських царів. І від сього часу вже починається нова держава. Вона одрізняється від попередніх держав надто великою владою святців і великим розвитком релігії. Се ж так і мусіло статися, бо коли війна проти Гіксосів мала характер релігійної війни, то потім та релігія, котра перемогла, мусіла добре запанувати в країні. Військо теж заняло поважніше становище. Тільки що прогнавши Гіксосів. Єгиптяне кинулися до нових воін, Царь Амес (той, що скінчив війну проти Гіксосів) оженився з етіоплянкою і прилучив етіопську країну до Єгипту ще міцнійше. При його нацадках Аменотепах та Тутмесах єгипетські перемоги пішли ще далі. Кушітські сторони

покорились їм, Сирія була повойована, Фенікія тож. Було зроблено скільки щасливих походів в Асірію та Месопотамію. Єгиптянам відкрили широкий шлях утікачі Гіксоси. По єгипетських містах раз-у-раз ходили дивні процесії, то вертались війська єгипетські з далеких країв, вели полон чужих людей, дивних звірів, азіатські скарби. Сила народу бігла за тими чудними процесіям, святці, співаючи святі гімни з бубнами, сістрами, флейтами, йшли назустріч переможцям. Довго пам'ятав люд єгипетський той славний для себе час і вихваляв тих Аменотенів та Тутмосів, що посилали його погибати в азіатських та лібійських пустинях. П'ять віків провадив Єгипет свої нескінченні війни.

Під той час в краю запанувала віра святців. Скрізь будувались церкви, а надто в тих величезних «стоворотих» Тебах. Церкви будувались при дворцях царських, в церквах малювалися часом царські походи та перемоги, в дворцях скрізь на стінах були боги, так що церква і дворець сливе не одрізнялися між собою. Скрізь видно царів, що при помочі бога топчуть ворогів під ноги⁵¹ Скрізь дивні релігійні емблеми, невидані до тої пори, де далі вони робляться все дивніші, все фантастичніші.

Від нової держави багато лишилося руїн, а ще більше підземних могильних переходів, там сила малюнків та барельєфів, хоч туди ніколи не западає соняшне світло. Царські могили, звичайно, найкраще оздоблені, в тих могилах знайдено чимало дорогого каміння, надто в могилах цариць. Багато тих могил є в горах лібійських.

Теби були збудовані по обидва боки Нілу. Будувалися вони довго, кілька віків: не одна династія царів поставила там свої дворці. То було найкраще, найбагатіше місто в цілому Єгипті. Відколи ж зруйнували їх Перси, прийшли Теби в упадок і вже за римських часів були вони сливе тим, чим тепер, величезними сумними руїнами, та де не де між ними стояли селянські хатки. При початку нашого XIX-го століття, ще б можна було відбудувати багато тебанських пам'ятників, але ніхто про теє не дбав, Турки та Араби разносили каміння з тих пам'ятників для своїх будівель. Однак ще й тепер залишилися великі руїни при терепішньому містечку Карнаку. Треба знати, що на руїнах Теб поміщаються чотири містечка: Карнак, Луксор, Курнаг та Медінег-Табу.

⁵¹ При новій державі вперше почали малювати коней та вози.

Східна частина Карнакських руїн зветься Тутмозейон, бо вона з'являє собою дворець початий Тутмесом і достроений його нащадками, теж Тутмесами. Сей Тутмезейон одділяється від іншого дворця, збудованого при царях XIX-ї, XX-ї та XXI-ї династії, великим двором, де стоять два обеліски, один цілий, другий вже розбитий. Обеліск, єсть то великий стовп, у горі гостро затесаний. Ті два обеліски⁵² поставила цариця Гатасу з роду Тутмесів. По смерті Тутмеса I-го вона стала царювати замість своїх двох братів. Вона часто казала робити свої статуї в мужеській постаті з бородою. Вона поставила в Тебах по другий бік Нілу велику церкву, на стінах тієї церкви намальований великий похід в сторону Пунт (Фенікію), намальовані люде, що несуть різну здобич, взятую на війні, і цілі дерева для пересажування в Єгипет. Далі намальовані човни, там теж переможне військо, що сурмить у сурми і тримає корогви цілий написом ймення цариці Гатасу.

Третій двір в Тутмозейоні прикрашений колонами з постатями бога Озіріса, виробленими високим рельєфом. Далі йдеться двірця Тутмеса III-го, найславнішого царя XVIII династії. В тому дворці є, так звана, «кімната предків», вона була дуже розмальована і там були виписані ймення 60-ти Тутмесових предків, яких він вибрав, щоб їм честь давати. Тепер та саля дворця дуже зруйнований.

Перед дворцем Тутмоса III-го є руїни церкви поставленої ще при Узортезенах (XII династія), там же багато кімнат, збудованих в різні часи при різних царях. Видно, що єгипетські царі, як і перські, любили будувати свої дворці при давніших предківських; і таким способом поставало ціле царське місто. В Тутмозейоні багато малюнків та написів про походи Тутмесів, але про краєву власне єгипетську історію з них дуже мало можна довідатися, хіба тільки що можна дослідити розвиток хисту будівничого та малярського та деяких нових звичаїв релігійних. Дивна річ, на деяких малюнках чогось то старанно позбивані голови у тих фігур, що мали заявляти царського бога Аммона, так само і ймення сього бога теж скрізь повидовбувані. Що то мало значити, чи який протест народу проти віри, чи проти царя, невідомо.

Аммон в Тутмозейоні зветься царь богів і владарь небесний, а цар – добрий бог, владарь обох країн (верхнього і нижнього Єгипту,

⁵² На тих обелісках написано, що на роботу їх пішло 7 місяців часу.

владарь корон. За ним змальована богиня з луком, стрілами і боевою сокирою. Вона має з'являти собою Тебоїду.

В Тутмозейоні знайдена одна поема, де прославляються походи царя Тутмоса III-го. Так говорить бог Аммон Ра: «Моя воля в тім, щоб твій крик войовничий лунав скрізь по чужих сторонах і щоб царі всіх племен з'єдналися під твоєю рукою. Моя воля, щоб ти стоптав під сандаліями твоїми всіх ворогів і щоб ти побив, як я тобі наказав, усіх старшин нечистих народів. Увесь світ, як довгий, як широкий, від Сходу до Заходу, мусить тебе послухати. Ти досягнеш до кожного народу, серце твоє звеселиться, твоєї ж царської землі ніхто не стопче під ноги, я ж буду тебе скрізь провадити. Ти великий переможець, ти перейшов велику річку в Месопотамії, так я тобі приказав. Вороги в своїх сховах чують твій військовий крик, я ж одіймаю їм дихання життя. – Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на князів Тагі, я кидаю їх і їхні краї тобі під ноги. Нехай вони бачать твою величність, тебе, владаря світла, ти засяєш над ними, як мій образ. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив чужинців азійських, щоб заповнив старшин їхніх, хай вони бачать твою величність в військовому уборі, при зброї на боєвому возі. – Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на східню країну, щоб пройшов по всіх містах святої землі, щоб всі бачили твою величність, наче ту зірку Сехет, що кидає проміння і росу. – Ось я; моя воля, щоб ти вдарив західню країну; Кефа та Азі жажом поїнялися; нехай бачать вони твою величність, як молодого вола з одважним серцем, він оздоблений міцними рогами, ніхто не встоїть перед ним. – Ось я; моя воля, щоб та знищив усіх, що сидять при морі. Країна Матен тремтить перед тобою, нехай бачить вона твою величність, наче бегемота, страшного владаря вод, ніхто не сміє до нього наблизитись. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив тих, що живуть на островах, ті що живуть серед моря, нехай чують твій голос, нехай бачать вони твою величність, як переможця, що топче подоланого. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив Тагенну. Острови Тана під владою твого розуму. Нехай бачать вони твою величність, наче того лева, що лежить на трупах посеред долини. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив приморські краї, все морське околом під твоєю рукою; хай всі бачать твою царську величність, наче того яструба, що сягає поглядом, де йому подобається.»

Трудно довідатися, про які власне сторони говориться в сій поемі. Видно все таки, що походи Тутмоса III-го сягали досить далеко, – як на

ті часи, але все ж не були вони такі вже надзвичайні, як говориться в хвалебних написах. Щороку Єгиптяне ходили в похід. Покоривши яку країну, вони залишали там такий уряд, який був раніше, тільки залишали платити собі податки, не лічачи того, що забиралося на війні.

В Азії царство єгипетське доходило до Тігру, а в Африці десь аж до Алжиру теперішнього, бо там знайдено одну колону Тутмоса III-го. Єгиптяне теж завоювали південні береги Малої Азії та скільки островів Архіпелагу. Певне що морські війни помагали Єгиптянам вести Фенікійці, бо самі Єгиптяне ніколи не були моряками. Але всі ті перемоги були дуже не сталі: як легко покорялися ті різні народи, так легко і знов визволялися від єгипетської влади. Одна тільки Єтіопія міцно трималася з Єгиптом; вона мала однакову з Єгиптом мову, письмо, віру, і був навіть такий час, коли єтіопська династія царювала в Єгипті. Окрім того єтіопія була прилучена не самими тільки воїнами, а й царськими шлюбами, торгівлею і взагалі культурою, котра була у Єгипті вища.

Після Тутмоса III-го найголовнішим царем XVIII династії був Аменготеп III. Він поставив Луксорську церкву і сполучив її з Тутмозейоном довгою вулицею, обставленою по обидва боки сфінксами та баранами, було їх усіх до 600, але тепер залишилося дуже мало, тай то пооббивані. На лівому березі Нілу близько могильних печер теж була Аменготепова церква, але тепер з неї тільки невиразні залишки залишились, отож коло її церкви стояли дві величезні статуї, що Греки звали колоссами Мемнона. Се дві сидячі фігури 20 метрів заввишки (такі як дім на чотирі поверхи). На них написано ймення Аменготепа III. Одна статуя перебіта на двоє і перекинута. Одні історики кажуть, що її розвалив Камбіз, а другі кажуть, що землетрясення. В давні часи з тих статуй що дня при сході сонця йшов якийсь гук, подібний до гуку ліри. Через те Греки вдумали, що то статуї Мемнона, сина ранньої зорі, і що то він вітає свою матір що ранку. На п'єдесталах статуй багато грецьких та римських написів, де говориться про той надзвичайний спів статуй. Один римський імператор казав поправити ті статуї і замазати на них всі щілини, після того статуї перестали співати. Певне, що то роса, спадаючи через ті щілини в середину статуй, лунала гуком подібним до гуку струн на лірі, а може повітря, пробиваючися через щілини так гуло.

При кінці XVIII-ї династії зайшла зміна в єгипетській релігії. Тоді були скрізь позбавлені написи ймення бога Аммона і всі його образи

сплюндровані. Замість того з'явився бог Атен-Ра, Малювався він наче сонце з промінням, а кожний промінь кінчався рукою. Над ним завжди писалося: «Атен-Ре (Ра) на горі небесній, Атен-Ре владарь неба, владарь набожної хвали Атен-Ра на соняшній горі.» Здається, що поклонення цьому богові мало витіснити собою віру в інших богів і таким способом перейти в монотеїзм. Думають, що та віра розвивалася під впливом матері Аменготеп IV-го, цариці Таї. Вона не була єгиптянкою; на могильному малюнку вона змальована з білим лицем і може що вона була Сіріянка або Жидівка. Слово Атен трохи нагадує Адоная жидівського бога. Але то все тільки догадки. Може просто Аменготеп хотів повернути колишню простішу єгипетську віру і для того вибрав головним богом сонце, його ж Єгиптяне здавна шанували.

Як би там не було, тільки ся нова віра не втрималася в Єгипті; хутко віра в Аммона перемогла, а Атен-Ра згинув завжди; ті нащадки Аменготепи, що хотіли таки затримати Атен-Ра, нічого не осягли, їхні ймення були скрізь позбавлені, як колись ймення бога Аммона. Однак віра все таки трохи одмінилась: XIX-та династія була з роду Гіксотів і при ній надто ввійшло в силу поклонення Сетові (Сутек, Гіксосів), для того навіть царі де які мали ймення Сеті. Найголовніший з них був Сеті I він знов прилучив до Єгипту азійські племена, що вже було відділились від нього. Загалі ті азійські племена ніколи не трималися міцно Єгипту. А власне на той час племена азійські вступили межі собою в спілку, і не хотіли платити податків Єгипту; старшими у тій спілці були Хеги. Сеті напав на них в країні Амореїській, взяв їхнє велике місто Кадеш, потім лишив залоги міцні в містах Газі, Аскалоні та Магеддо. Потроху Сеті знову запанував над тими краями, що були завойовані при Тутмесі III. Багато зосталося малюнків, заявляючих ті походи та перемоги.

В Карнакському дворці єсть одна зала збудована при Сеті I, се дуже величний пам'ятник єгипетського хисту будівничого. Вона має 100 метрів завширшки, 50 метрів завдовжки і 23 метри заввишки; в ній є 12 колон 10 метрів завтовшки кожна, колони ті мають капітель подібну до квітів лотосу; де які знов простішої форми, такі колони найчастіше зустрічаються в Єгипетських будовах. Вікна в тій салі були не дуже великі і заграбовані, так що в салі світло було не дуже ясне і через те стрілючі барви на малюнках не так різали погляд. Малюнків тих дуже багато скрізь по стінах та на колонах, але більшість

їх була пороблена не при Сеті I, а при синові його Рамзесі Мейамуні. Той же Рамзес казав вималювати всі походи свого батька.

XIX династія, як уже сказано, була чужого племена, але Сеті перший ще при житті свого батька Рамзеса I оженився з дочкою Аменготепи III-го і таким способом поріднився з тебанськими царями. Сина їхнього Рамзеса другого Єгиптяне вже вважали правдивим єгипетським царем і Сеті I коронував його при житті свосму. Пізніше Рамзес II прибрав ще ймення Рамзеса-Мейамуна, що значить друг Аммона. Але народ назвав його Сезу. Може бути, що де що з його царювання дало повод до утворення легенди про «Великого Сезостріса», але ж то певне, що власне такого царя Сезостріса і таких походів, які йому Греки надавали, ніколи не було.

Рамзес ще при житті свого батька ходив на повсталі народи Куші та Шарі в Етіопії. В Нубії в одній давній церкві єгипетській намальовані на стінах ті походи, потім триумфальний поворот до дому Рамзеса, що веде до свого батька подоланого князя етіопського і двох його синів, а за ним військо несе багату здобич та веде полонених і дивних звірів середньої Африки.

У великій підземній церкві Абу-Сімбельській намальовані великі походи Рамзеса II проти Кушитів та Негрів в Африці та в Азії проти Хетів, що збунтувались і зірвали договір, зроблений з Сеті I.

Ті Хети, по думці де яких істориків, були Скити, а по думці інших, то були Хеттейці, одно палестинське плем'я. Про сей поход дійшла до нас одна поема. Поеми тої велика частина єсть написана на одному давньому папірусі, що тепер у Британському музеї, а багато уступів з неї понаписувано по стінах різних дворців та церков в Абу-Сімбелі, в Рамзессейоні Тебському, в Карнаку, в Луксорі. Видно, що та поема була у великій славі. Поема та досить довга, – як одна пісня Іліади, а зложив її поет званий Пентаур. Ось деякі уривки з неї, з того місця, де то описується царь покинутий сам один серед нечисленного ворожого війська: Тоді його величність сильний, живий і потужний, став як той бог Мут, здійняв свою зброю військову. Так узброєний він був подібний до Баала в-час його потужности... Розігнавши свій повоз, він кинувся в середину війська нікчемних Хетів, сам він був і при ньому нікого. Його оточили дві тисячі п'ятсот повозів, зустріч йому кинулися найпрудчіші вояки нікчемного Хети і всі нечисленні народи, що були з ним, а царь не мав при собі ні князів, ні начальників, ні старшин над стрільцями та повозами. «Мої стрільці та

їзці мене покинули (так каже царь до Аммона), нема жадного з них, щоб воюватися при мені. Що замислив батько мій Аммон? Невже батько забува свого сина? Чи не йшов я по слову твоєму? Чи не святкував я для твоєї слави свят препишних, чи не сповнив я твого дому скарбами своїми? Я заколов для тебе тридцять тисяч волів. Я побудував церкви з кам'яних скель, я поставив для тебе вічні дерева. Я спровадив обеліски з Елефантини, я казав привезти вічні каміння. До тебе волаю, батьку мій! Я сам посеред товпища невідомих народів, і нікого нема при мені: – Мої стрільці та їзці кинули мене, коли я кликав їх. Але кращий для мене Аммон! від мільярдів стрільців, від мільйонів їзців. Людські заходи не варті нічого, Аммон їх всі перевершить.

«Ось я при тобі (каже Аммон), я батько твій, сонце. Моя рука над тобою, я більше вартий для тебе ніж мільйони людей. Я владарь всіх сил, я люблю одвагу. Я побачив, що серце твоє без страху, і моє серце знесилилось і моя воля сповниться!»

«Подібний до Мута (каже царь) я кидаю стріли праворуч, ліворуч, я жену ворогів. Дві тисячі п'ятсот повозів, що навколо мене, розбиті в дразки перед моїми кіньми. Жадному не стало руки для бою, серце тремтить їм у грудях і страх підкосив їхні тіла. Вони вже не тямлять кидати стріл, сили не знаходять, щоб тримати списи. Я жену їх у воду, як крокодилів; вони лежать ницьма, один на другому, я побиваю їх.»

«Се не людина серед нас (кажуть Хети). Се Сутек, вояк величний, се Баал сам. Се не людські діла, що він робить; сам, самісінький, він одбиває сотні тисяч, сам без вояків, без старшин. Спішімося, втікаймо від цього!»

«Коли мій конюх побачив, (каже царь), що я zostався оточений численними возами, він обімлів, серце йому затремтіло, великий жак пройняв його тіло. І він сказав своєму цареві: Добрий мій владарю, царю веледушний, єдиний заступнику Єгипта в день війни, ми лишилися самі серед ворогів, зупинися, рятуймо дихання життя свого!»

«О, вояки мої (каже царь), ви бачите мою перемогу, а я був сам. Аммон дав мені силу, його рука була при мені. Що скаже весь світ, коли почує, що ви покинули мене без помочі? що жаден князь, жаден начальник над повозами, чи над стрільцями не прилучив своєї руки до мого? Я воювався, я одбив безліч люду сам один! Мої коні великі були: Перемога Тебська, та Нура Загожена їх тільки знайшла моя рука, коли був я сам серед ворогів. Я накажу годувати їх при мені, коли я буду в

своєму дворці, бо вони тільки не покинули мене серед ворогів... Великий лев, що біг біля коней, воював при цареві, лютість розпалила його тіло, хто наближався до нього, падав до долу. Посічені в шмаття лежали перед кіньми трупи їхні купою кривавих останків».

«Сонцевий сину! (каже царь Хетів). Хай цілий Єгипет і народ Хетів буде невольником у тебе під ногами! Ра доручив тобі владу. Ти можеш знищити своїх рабів, вони в твоїй волі, ніхто з них не повстане. Вчора ти прийшов і побив безліч їх. Приходиш сьогодні, не провадь далі кари... Ми всі долі лежимо, готові слухати волі твоєї. О, царю одважний, славо усіх вояків, даруй нам дихання життя!».

«Слава тобі, милий наш сину Рамзесе! (кажуть боги). Ми «даруємо тобі життя на літа нечисленні. Зоставайся вічно на троні батька твого Аммона, і топчи всіх чужинців під свої сандалії».

Сю перемогу над Хетами поет оцінив надто високо. Через-який час війна знов почалась і скінчилась тільки через 14 літ. По скінченню була закінчена умовою, що нагадує трохи теперішні умови дипломатичні. Та умова написана на мурах в Карнаку. З неї видно, що обидва племена, Єгиптяне і Хети, вступили в спілку військову проти інших ворогів, і повіддавали один другому всіх полонених і злочинців. На знак приязні Рамзес узяв до двору дочку хетського князя.

Рамзес II царював 68 літ. Він мав час добудувати багато предківських будов і ще й нових настановити. Скрізь по цілому Єгипті стоять пам'ятники його царювання. В одній церкві в Абідосі знайшли багато написів давніх царів, що казав виписати Рамзес II; ті написи багато помогли при розбиранні гієорогліфів. При давніших церквах та дворцях в Карнаку та в Луксорі є теж колони, статуї та обеліски Рамзеса. Скрізь повиписувано ймення Рамзеса з різними хвалебними виразами, як то було в звичаї у царів єгипетських.

На західному березі Нілу, в долині Курпаг є руїни Рамзесового дворця. Дворець той подібний до Карнатського: довгі ряди сфінксів, колони, подвійні колонади навколо дворів, стовпи зо статуями і салі з колонами в середині. Там сила малюнків та барельєфів, єсть і велична статуя Рамзеса. На місці давнього Мемфісу теж знайдена друга така статуя.

Єсть один малюнок єгипетський, де представлено як, перевозили такі статуї.

Абу-Сімбельська підземна церква теж збудована при Рамзесі. Там є колосси висічені в цілій скелі. Там же в церкві богині Атор є

статуї царя, цариці і їхніх дітей, при церкві тій багато є колон з головою богині Атор. В церкві бога Фре єсть чотирі колосса Рамзеса II, що тримає сина на колінах. В сій церкві є ще статуя Рамзеса, що стоїть перед єгипетською соняшною трійцею: Ра, Горусом і Фта. Окрім того ще сила малюнків походів Рамзесових.

Хоча й Рамзес побудував багато різних будов, однак люд не заховав злої пам'яті по ньому, як по інших будівничих. Рамзес бо мало заставляв єгиптян робити, все те було побудовано невольниками бранцями з чужих народів. Може навіть деякі його походи мали єдину мету здобування невольників для роботи. Через те в Єгипті дедалі зібралось дуже багато чужого невольного люду, що погибав на тяжких роботах. Між тим людом були і Жиди (Гebreї). Знайдений є на руїнах Теб малюнок, що представляє Жидів на роботі під доглядом єгиптян. Власне Жидів часто заставляли ходити на будівничі роботи. Здається що Жидам найтяжче було при Рамзесові II, вийшли ж вони з Єгипту при його синові Менефта, або при внуков його Сеті II; так думають де-які історіки, але ж се невідомо напевне. Жидівські ж книги зовуть усіх царів єгипетських Фараонами.

Могила Рамзеса II стоїть на Царській долині в Лівійських горах на захід від Теб. Місце те дуже сумне і пустинне. В горах повибивані підземні ходники, їх звуть сїрінгі або гіпогеї (підземелля) Там поховано багато царів. Могили всіх царів подібні між собою, тільки що одні краще, другі ж гірше прикрашені. Когрий цар довше царював, того й могила оздобнійша. Бо кожний цар починав прикрашувати свою могилу від дня вступлення на царство. Коли ж він помер, то його клали в могилу, а двері до неї замурували на віки. Найкраща могила Рамзесова, там сила малюнків, богів, царів, там є кімнати і колонадами. В найкращій кімнаті стояв саркофаг з білого алебастру, там мала бути мумія Рамзеса, але саркофаг знайдено порожнім. Саркофаг той тепер у Британському музею.

При цареві Менефта, синові Рамзеса II, на Єгипет напали Лівійці та ще різні бродячі народи. Вони ще при Рамзесі I мали заміри напасти на Єгипет, але Рамзес утримував їх то страхом, то війною, то марними умовами. Після його смерті вони всі зібралися під владою лівійського царя Мармайу і набігли на Єгипет. Вони захопили Мемфіс і збиралися йти на Теби. Се було подібне до набігу Пастухів. Народи ті йшли, цілими племенами з жінками та дітьми. Сила їх була велика! Але все таки їх побили в середньому єгипті і вони мусіли ве-

рнутися назад. Царь Менефта, не був таким одважним, як його батьки, отже він сам не виходив проти ворога, послав тільки військо велике, сам же втік геть далеко і в Тебах заперся, – боги йому звістили у сні, щоб він не йшов сам на війну. Однак все таки двірські поети склали йому хвалу за «перемогу над ворогом». Вороже військо зоставило після себе деякі зостанки і вони вже оселилися в Єгипті під умовою платити податкі цареві.

При тому ж таки Менефта вийшли і Жиди з Єгипту, як думають де-які історіки. Жиди в своїх святих книгах описують різні чуда, що ніби творилися перед їхнім виходом з Єгипту і під-час погоні єгипетської. Про ті дива буде спогадано в історії жидівській; в єгипетських історіків та в пам'ятниках нічого не згадується про них. Манетон подає одну народну легенду про вихід Жидів. Там говориться, що один царь єгипетський забажав раз побачити богів на власні очі, як бачили їх давні царі єгипетські. Тоді один святець йому сказав, що він тоді побачить богів, коли вижене з єгипту всіх нечистих та прокажених. Тоді царь зібрав 8000 тих нечистих і вислав їх далеко на тяжкі роботи. Між тими нечистими були де які учені святці. Тоді той святець, що наказав цареві те зробити, побоявся божої карі за образу святців, але боявся теж сказати цареві, бо жу провість, яку сам знав, а написав її на папірусі; потім же сам себе забив. В тій провісті говорилося, що нечисті нападуть на Єгипет і будуть ним володати 13 літ. Царь тоді дав нечистим місто Абаріс, що було безлюдне ще від часів нападу Гіксосів. Нечисті, зібравшись там, вибрали собі за старшого одного святця з Геліополісу, він звався Озарсіф, і присягли йому на вірність. Він тоді наказав їм не поважати святих звірів і знатися тільки з такими людьми, що теж звірів не поважають. Потім він обгородив міцно Абаріс і зібрався війною на царя. Окрім того він покликав на поміч собі Гіксосів, прогнаних з Єгипту при Тутмесі III. Прийшло їх 200.000. Царь злякався і втік до царя етіопського, що був його підданим, забрав з собою Апіса, та ще багато святих звірів, а в Єгипті лишив сина свого Сетоса, – його звали теж Рамзесом, так як дід його звався, з ним зосталося військо велике боронити Єгипет. Нечисті руйнували Єгипет і робили там усяку нечисть, плондрували церкви, розбивали божі статуї, заставляли святців різати святих звірів, а самих святців потім виганяли голими геть. Озарсіф, що старшинував над ними, зрікся свого імення, що походило від Озіріса, і назвався Мойсеєм. Нечисті який

час владали Єгиптом, але потім надійшов царь з сином та з військом, вдарив на нечистих, побив їх дуже багато, а тих що zostалися прогнав геть аж до Сирії.

Після цього другого набігу Пастухів Єгипет знов почав свої походи та перемоги. Рамзес III, царь XX-ї династії, був царем-воєнком, як Тутмес III, Сети I та Рамзес II. Він повоював Лівійців та Таккарів, потім народів з Малої Азії і з островів, що були напали на Єгипет з моря та з Арабської пустині. На пам'ятнику Рамзеса III описана тая війна на воді: «Устя ріки було наче море човнів різного шталту, човни ті від демена до стерня були засажені воєнками озброєними» На суходолі ж: «Піхотинці були мов леви на горах рикаючі. Коні тремтять і прагнуть топтати ворогів під ноги». Царь Рамзес каже: «Я був паче бог Мут, я став проти ворогів і вони бачили силу рук моїх. Тії, що переступили мої границі не дочекають більше жнив.» Рамзес оселив подоланий народ Філістимлян в південній Сирії, Одному лівійському племені дав землю на захід від Дельти. Хутко після того послав морське військо на Фенікію і знов заставив її платити собі данину.

Походи Рамзеса III змальовані на мурах церкви і дворця що стоять біля колоссів Мемнона. Місце, де вони стоять, зветься Медіне Табу, так звалися давні Теби. Там є велика церква Аммона з великими пілонами, колонами зо статуями і великими круглими колонами; перший двір сеї церкви дуже зруйнований але другий добре ще поховався. Там зосталася велика колонада покрита стелею, помальованою блакитною барвою з білими зорями. На колонах та на стінах сила малюнків. За тим другим двором було ще багато будов, але вони всі в страшних руїнах. Скрізь по тих розвалених мурах видко малюнки: все військові справи царя Рамзеса III, та хвала йому за блискучі, перемоги. Далі є церква поставлена ще за Тутмесів і прикрашена за різних царів єгипетських. Біля тії церкви знов дворець Рамзеса III. Там теж багато малюнків: у середині дворця по стінах намальовані різні сцени двірського життя: царь серед гарему, царь граючий в шахмати і т. д. На надвірній стороні знов військові сцени.

За Рамзеса III (інші кажуть, що за Рамзеса II) була змова у дворці на життя царя. «Двірські вельможі та жінки гаремні задумали скинути царя і посадити на місце його брата. Вони уживали до того чарбридких для богів і богинь. Царь казав їх судити і їх присуджено до темниці. Але цареві той вирок здався надто лагідним і він скарвав на

горло злочинців, суддів теж покарав за милосердя і казав їм зрубати голови». Так говорить в одному єгипетському пам'ятнику; Геродот же і Манетон розповідають про се инакше. У Манетона царь зветься Сетозіс, у Геродота ж Сезостріс. Манетон так розповідає: Сетозіс воював з Кіпром, Фенікією, Асірією та Медією. Ідучи на війну, він доручив царство братові своєму Армаїсові, не дозволив йому тільки носити корони і зневажати цариці та гаремних жінок. Армаїс не слухав наказів царя. Тоді найстарший святець доніс про те цареві, царь несподівано вернувся в Єгипет і одібрав царство у брата. Геродот каже, що царь, вернувшись у Єгипет, був запрошений до дворця на обід потім же брат його казав підпалити той дворець, де сидів царь з жінкою та дітьми. Сезостріс радився з жінкою, що йому робити, і жінка порадила взяти двох дітей, покласти їх через огонь і по них перейти до дверей як по мості. Цар її послухав і зробив так. Двоє тих дітей згоріли, але царь з жінкою та з іншими дітьми вирятувались.

У Луврському музеї стоїть саркофаг Рамзеса III. Саркофаг той з рожевого граніту, на ньому намальоване сонце переходяче підземні країни. Могила Рамзеса III велика, має скільки хат, багато прикрашена цікавими малюнками різного змісту побутового і релігійного. Там змальовані всі доби року в Єгипті, по одному малюнку на кожний місяць. Там є і два знакові «арфісти», що то їх кожний мандрівець змальовує. Тільки всі ті малюнки дуже поповані димом від факелів мандрівців вчених і невчених, та написами різних іменів споглядачів; інші споглядачі навіть повідлюмували собі чимало шматків «на спомин» либонь. Як будуть панове мандрівці так далі справлятися, то може хутко від давніх малюнків і сліду не стане.

Нащадки Рамзеса III всі звалися Рамзесами. але про них мало що відомо. Інші вчені відносять до XX-ї династії байку, що розповідає Геродот, але вона більше цікава яко байка, з котрої пішло дуже багато варіантів у різних народів, ніж яко історичний факт. Геродот розповідає, що був колись в Єгипті царь на імення Рамісініт Царь той мав великі скарби. Щоб краще їх заховати, царь казав збудувати велику каменицю, одна стіна тії камениці виходила по за ограду дворця. Але будівничий, що мав лихі заміри, приладив каміння таким способом, що два чоловіка лехко могли їх вииняти. Як була скінчена камениця. Рамісініт казав перенести туди свої скарби. Через який час будівничий, чуючи смерть, покликвав своїх двох синів і ска-

зав їм, що будуючи каменицю, він ужив способу, щоб зробити своїх синів багатими, щоб вони жили в достатку. Він розказав їм докладно, який то камінь, де він, як його виймати, і сказав, що коли вони зроблять все так, як він їм казав, то вони будуть господарювати над царськими скарбами. Будівничий вмер, а сини взялися до роботи. Вони пішли в ночі до дворця, знайшли той камінь, лехко його вийняли і забрали дуже багато грошей. Одного дня царь, прийшовши оглядати свої скарби був дуже здивований, побачивши, що посудини, в які він ховав гроші, були порожні. Він не знав, хто б міг те зробити, тим більше що всі печаті, які він сам поробив на дверях, були цілі. Він приходив ще два чи три рази і кожний раз бачив, що скарби вменшались і злодії не переставали красти. Тоді царь казав поробити пастки і порозставляти їх поміж посудом з грішми. Злодії знов прийшли, один пішов просто до грошей і попався в пастку. Попавши в такий лихий стан, він кличе свого брата, наказує йому, щоб той як найшвидше одрубав йому голову, аби ніхто його не пізнав і щоб не сталося потім якого лиха родині. Признавши, що брат каже по правді, другий брат так зробив, потім вийшов геть, заложив знову камінь і пішов до дому, забравши голову братову. Другого дня царь знов пішов до свого скарбу. Увійшовши, він дуже здивувався, побачивши тіло без голови, зовлене в пастку, а в будові не видно було жадної дірки, жадного виходу. Серед такої непевності він от що придумав: казав почепити трупа на мурі, поставив при цьому сторожу і наказав приводити до дворця кожного, хто буде плакати над трупом, або виявить який небудь признак жалю.

Мати злодія, довідавшись, що роблять з її мертвим сином, наказала другому синові, щоб він яким хоче способом одв'язав трупа од муру і приніс би їй. Вона казала, що коли се не буде зроблено, то вона сама піде і про все розкаже цареві. Хлопець, не вмовивши матері і боячись її погрози, добрав способу. Він обладував ослив міхами з вином і погнав ослив поперед себе. Коли ж над'їхав близько сторожі, що стерегла його брата, він розв'язав скілька міхів. Вино потекло, а хлопець вхопився за голову і почав несамовито кричати, і неначе не знав, до котрого осла йому кинути. Сторожа кинулася збирати вино, що бігло потоком, силкуючися захопити його як найбільше, надіючися на даремщину. Хлопець удав розлюченого і почав їх лягти, але вони почали його просити і він нібито помирився з ними, з'їхав з дороги і почав зав'язувати міхи. Потро-

ху він розговорився з сторожею, вони підлещувались йому та жартували, а він ніби з добрости подарував їм міх вина. Вони сіли, почали пити і запросили й хлопця пити з собою. Він пристав до них і дав їм ще міх. Сторожа попилась і поснула. Як настала ніч, він «оголив кожному сторожеві по пів бороди на сміх, потілі одв'язав брата, положив його на ослив і, сповнивши отак наказ матері, повернув до дому. Потім царь казав своїй дочці не дуже то чесним способом довідатися таки про цілу справу. І довідавшись врешті, взяв його в свою ласку і дав за нього свою дочку, кажучи, що сей чоловік наймудрійший з усіх Єгиптян, а Єгиптяне наймудрійші з усіх народів.

Потім Геродот розповідає, як той самий Рампсініт, спустився на той світ, як грав там в шахи з богинею Деметер і то вигравав, то програвав, а потім вернувся на сей світ і богиня подарувала йому золотий обруч. І ніби в памятку сього, що року один жрець їздив до церкви Деметер (Ізиди?) з зав'язаними очима і на возі запряженому двома вовками. Подібних історичних байок чимало є у Геродота.

Політичний упадок

XX династія помалу почала приходити до упадку, як то часто бувало, з єгипетськими династіями. Не тільки в царській династії, але й в звичаях народу самого, в народній вірі зайшло чимало змін. Часті походи в чужі краї і набіги чужих племен принесли багато чужого в Єгипет. Багато царів єгипетських брали собі жінок часом з Єгипції та Сирії та з інших країв. Невільники з чужих країв як Жиди та інші і помішники як, напр., Фенікійці занесли в Єгипет своїх богів і свої звичаї, єгиптяне прийняли до своїх нечисленних богів шей чужих Астартів та Баалів. Правда, що за те і чужі народи переймали від Єгиптян багато, може навіть більше, ніж Єгиптяне від них.

Значіння богів, своїх і чужих, в Єгипті часто мінялося. Так колись бог Сет став нарівні з богом Аммоном, а при пануванні Гіксосів навіть переважив його, потім Агей Ра заслонило не на довго сих обох богів. Потім бог Аммон знов зайняв своє місце, але вже Сет навіки зостався проклятим і почав з'являти собою бога зла, подібного до перського Ангра Маніу. Культ Аммона запанував міцно і великі святці Аммона набралися великої влади під кінець XX династії, а

після сеї династії святець Гер-Гор став царем Єгипту. Сей святець, для більшої законності (як то завжди робили такі царі) взяв за себе жінку царської крові і надав їй дивний титул «Дружина Аммона Ра». Може се ймення мало означати, що вона служила в церкві Аммона. Після вступлення святецької династії Єгипет розділювався на двоє і в північному нижньому Єгипті в місті Танісі запанувала окрема династія і перший царь сеї династії був Смендес. Після сього поділу Єгипет знов втратив владу над народами азійськими і тоді в Палестині міцно запанувала монархія жидівська.

Потім Танісска династія вигнала святецьку з Теб і запанувала цілим Єгиптом, але святецька втікла в Єтіопію і там заснувала окрему монархію, незалежну від Єгипту.

Після танісскої (XXI династії, бо святецьку більшість істориків не признає за праву династію) запанувала XXII династія, що походила з Дельти з міста Бубастіса і певне була азійського роду, бо ймення всіх царів її асирійські. Від сеї династії зосталась велика будова пристроєна до Карибської церкви, і через се можна думати, що династія мешкала в Тебах. Будова ся дуже велика і построєна навколо церкви Рамзеса третього, так що та церква стоїть в будові як в хаті, а коли сама та церква дуже велика, то можна собі здумати, яка мусить бути будова, що скриває її в собі. Перед будовою величезний пілон, дві колоссальні статуї і багато сфінксів.

Один царь XXII династії завоював жидівське царство, але не утримав його на довго.

У Манстона дуже непевно списана історія сих часів постійних розділів та колотнечі, – він спогадує тільки ті династії, які вважає за справедливі. Але з різних написів можна було де що довідатись. Отже відомо, що один царь з святецької династії, на ймення Піанкі, прийшов з Єтіопії, завоював Єгипет і зробив його підданим Єтіопії. Ся колотнеча межі верхнім і нижнім Єгиптами не повинна так здаватись дивною, бо зв'язок між сими країнами був завжди дуже слабкий. Окрім того в нижньому (північному) Єгипті набралось багато Азіатів, а в верхньому Єтіопії, і сі племена, яко чужі, межі собою ворогували. Де які вчені навіть доказують, ніби зроду Єгиптяне верхнього і нижнього Єгиптів не були одного племена, а що верхні походили з Єтіопії, а нижні з Азії. Однак се ще непевна теорія.

По смерті царя Піанкі, князь Саїсський Бокенрауф захопив царство в свої руки, але він панував недовго, бо внук Піанкі Шабак (Ге-

родот зве його Сабакос) узяв його в полон і спалив живцем, яко бунтівника.

Єтіопську династію зве Манетон XXV-ю.

Геродот розказує, що Сабакос панував 50 літ, що за його царювання нікого не карали на смерть, а тільки за великі провини присуджували на тяжкі роботи. Через те скрізь міста Єгипетські були в добром порядку, так само як і Нільські канали.

При Сабакосі на Єгипет напали Асирійці, і хоч асирійські історики хваляться своєю тодішню перемогою, але історики грецькі, єгипетські й жидівські говорять, що діло було зовсім навпаки і що Асирійці з соромом повернулися до дому. Єгиптяне казали, що їх вирятував бог Пта, наславши на асирійській табор силу мишей, котрі погризли всі щити і луки асирійські і тим знищили всю їхню зброю.

Під час Єтіопсько єгипетської держави, різні номи часто відпадали від монархії. Надто часто відділялися Таніс та Саїс і нераз навіть пробували князі саїсські і таніссські заволодати цілим Єгиптом. Один тільки Єтіопський царь Тарака злучив на який час під своєю владою Єгипет і навіть відновив єгипетську владу в Лібії, забірався в Європу і побив раз Асирійців. Але те не довго тревало. Часи Тутмесів та Рамзесів минули, Єгипет був ослаблений усобицями, а се довело до того, що хутко над єгиптом почали панувати, то «нікчемні Куші», то «нікчемні Хети». Двічі Асирійці захоплювали Єгипет. Але по єгипетських пам'ятниках про ті нещасливі часи мало що можна довідатись, бо єгиптяне любили записувати тільки перемоги.

Азійські переможці настановляли князями над Єгиптом князів з Дельти. Двічі одвойовував Єгипет царь Тарака і його нащадок Рут Амен, але вже не надовго. Єгипет раз-у-раз розбивався та роздирився і в ньому не вгавала колотнеча князів та царів. Ще князі південні як небудь признавали владу Єтіопії. Але князі Дельти, їх було всіх 12, одділилися зовсім і вступили між собою в союз 12-ти. Але хутко князя саїсського Псаметіка почали підозрівати його товариші, ніби він на царство важить.

Геродот розповідає історію чи легенду, ніби оракул сказав князям, що той з них стане царем всього Єгипту, хто буде зливати вино в церкві Гефеста (Фга) з мідяної чаші. Одного разу, коли всі князі зливали вино богам в тій церкві, Псаметікові не стало чарки, через помилку святця, і він мусив злити з свого мідяного шолома. Тоді князі перелякались, але все таки вважали нечесною забити Псаметіка

без вини, отже вони одняли від нього князівство, а самого заслали в болота, заборонивши йому всякі зносини з Єгиптом.

Ображений Псаметік питав оракула, як може він помститися над товарищами. Оракул сказав, що за нього помстяться мідяні люде, що вийдуть з моря. Він не дуже то вірив тому. Але через який час грецькі пірати, втікаючи морем, прибули до Єгипту і вийшли на берег узброєні мідію з голови до п'ят, і почали грабувати країну. Один єгиптянин сказав про се Псаметікові і назвав Греків «мідними людьми», бо він ніколи не бачив так узброєних людей. Тоді Псаметік поєднався з Греками, пішов і звоював своїх колишніх товаришів, а сам став царем цілого Єгипту.

Імення етіопських царів були позбивані. Однак всеж Псаметік взяв собі жінку з етіопської династії. Він надгородив своїх помічників Греків, давши їм землю в Єгипті і зробивши їх почесною сторожею при собі, се не було новиною, бо наймитів вояків давно вже було в Єгипті багато, та й в красвому війську було чимало Етіопів та Лібійців. Однак військо розсердилося на царя за ласку до чужинців і 200000 вояків помандрувало геть в Етіопію з Єгипту. Псаметік хотів їх затримати, нагадував про рідний край, але, вони грюкнули списами й щитами і сказали, що поки вони мають зброю, то матимуть і рідний край, де їм сподобається.

З того виходу вояків з Єгипту не було ніякої біди для країни. Війська, було і так надто багато і свого і нанятого, воно потребувало багато коштів і клопотів, бо де далі робилося все гірше вередливим та неслухняним, привикши до здобичі військової та грабунків по чужих краях. Псаметік, ставши міцно на царстві, взявся до работ. Міста, що були зруйновані підчас війни, були відбудовані, нові церкви поставлені, в країні процвіли знову хист, ремесла і торг. З чужими племенами Псаметік став підтримувати мирні зносини, він одкрив їм вільний доступ до торгу в Єгипті і до плавання по морі і по Нілові. Надто ж добре він приймав Греків, так що вони могли заснувати чимало колоній в Єгипті, Псаметік дозволив Грекам учити дітей єгипетських грецької мови і через те потім повстало багато перекладачів (драгоманів) у Єгипті, котрі навіть населяли цілі квартали в містах. Від того часу почалися часті зносини Греків з Єгиптянами і стала більше відома історія Єгипту.

Псаметік став царем в 656 р. до Р. Х. і від сього часу хронологія історії Єгипту може вважатися певною. Хронологія XXVI і династії

(Псаметікової або Саїської) вся записана на пам'ятниках того часу. Вона дуже одрізняється від Манетонної, після того отже як були знайдені ці пам'ятники, вчені почали критичніше дивитися на Манетона, ніж як було до того часу.

Псаметік лічив роки свого царювання від смерті Тараки (666) і через те виходить, ніби він царював 54 роки, але в дійсності він царював тільки 44 роки. Він збудував у Мемфісі пілон до церкви Фта і дворець для Аписа, в тій будові було багато малюнків і великі статуї замість колон, але вже тих будов зовсім нема тепер. Зостались же до наших часів тільки дванадцять Псаметікових колон при церкві в Карнаку. Хоча Псаметік і його нащадки по мешкали в Тебах, однак там багато зосталося будов після них, взагалі за саїської династії хист процвітав у Єгипті.

За царя Псаметіка Скити хотіли напасти на Єгипет, біжучи з Європи через Азію, та женучи Кіммерійців поперед себе. Але Псаметік відкупився від них грішми і вони повернули назад на північ. Але після того, хочачи міцнішим бути в Азії, Псаметік сам напав на Палестину, але не довів облоги до кінця і вже син його Неко повоював Жидів та Сирійців і настановив там по своїй волі царя; однак він затримав свою владу не надовго, бо хутко прийшли Асіро-Вавілоняне і вигнали Єгиптян з Палестини і завладали нею самі. Отже Неко згубив знов своє становище в Азії.

Царь Неко задумав було відновити один нільський канал, що був викопаний ще за Сеті I та Рамзеса II, але потім був занесений пісками. Починався той канал трохи вище міста Бубастису і доходив до Нілу на границі Дельти. Отже на каналі тому згнуло 20,000 робітників і Неко запитав оракула, чи має скінчити роботу, але оракул відповів, що все одно та робота здасться чужинцям, тоді царь залишив канал. Правду казав оракул, бо Перси докінчили канал. При Некові ото відбулося подоріжжя Фенікійців навколо Африки, про яке говорилося у нас в початку історії.

Неко царював 16 літ, а по ньому настав син його Псаметік II, що царював 6 літ і згинув під час походу в Етіопію. Потому настав Угобра і той задумав звоювати грецьку колонію Кірену (на півночі Африки на захід від Єгипту), але боячись посилати єгипетських Греків, він послав таки єгипетське військо, але те військо збунтувалося в дорозі, думаючи, що царь посилає їх в таку непевну війну, аби збутися їх, а може таки й давно те військо ремствувало на царя такого ласкавого з чужинцями. Тоді Угабра послав старшину війсь-

кового Амеса, щоб той утишив бунт, бо Амеса любили вояки. Поки Амес говорив до вояків, один вояк зайшов і надів йому шолома на голову, а всі інші гукнули, що хочуть собі Амеса за царя. Амес тоді став сам на чолі бунтівничого війська. Угабра послав тоді одного вірного слугу і наказав привести перед себе Амеса живого чи мертвого, але слуга вернувся з нічим, та ще й з відповідею від Амеса дуже зухвалою. Тоді Угабра відтяв слuzі ніс і вуха. Розлючений народ єгипетський повстав і перейшов до Амеса. Знати що народ не любив саїсської династії, що так підтримувала чужинців, а може тут і недавні роботи на каналі пригадалися. Угабра зібрав своїх наймитів Греків і пішов чужим військом свій народ воювати, царство від Амеса одбивати. Його побили, в полон забрали і посадили бранцем у його ж власнім дворці. Амес обходився з ним лагідно, але ж Єгиптяне видобули його собі і задавили. То був 20-й рік його царювання. Амес поховав його в предківській могилі і за себе взяв дочку Псаметіка II.

Амес хоча й став царем через нарід єгипетський і ненависть його до чужинців, однак Грекам при йому стало ще краще. Він дозволив грекам сидіти ще й в місті Невкратісі в Дельті, дозволив їм будувати свої церкви, і Греки побудували їх скільки на кошт своїх багатих земляків. Амес подарував свої статуї різним містам і дав навіть гроші на відбудування церкви в Дельфах, коли вона згоріла. Він взяв собі за жінку Грекиню і поєднався з Самоським тіраном (князем) Полікратом та з Крезом лідійським. Тільки з Кіпром мав він війну і наложив податок на Кіпр. Він, як і Псаметік, дуже дбав за торгівлю та хист, але від його пам'ятників зосталася одна капелла з цілої скелі рожевого граніту, та ще підземелля біля Курнагу теж, здається, належать до його часів.

Амес, яко давній вояк, не любив царської пихи і поводився в своїй господі далеко простійше, зовсім не по царському після того як одправляв що дня суд і всі громадські свої повинности, він собі зосідав до столу і бенкетував з товаришами по просту. Вельможі казали йому, що його простота не подобає цареві, але він їм одмовляв, що сагайдак не може завжди бути натягненим. Коли спочатку царювання де хто закидав, що царь простого роду, то Амес, довідавшись про те, казав зробити статую бога з того шаплика золотого, де сам ноги мив, і всі люде молилися тому богові. Царь сказав тоді: «От так і я, перше був простим, а тепер я цар, теж мусите мене поважати й

шанувати». Тай справді став його люд шанувати, може власне того, що він був простійшим царем ніж інші. Геродот розповідає про його закон проти лінощів: усякий Єгиптянин мусів доносити своєму князеві, з чого він живе, а коли ж князь довідувався, що той чоловік не чесною роботою живе, а лихими справами, то такого чоловіка на смерть карано, взагалі ж, після слів Геродота, ніколи ще в Єгипті не було такого доброго ладу, як за царя Амеса.

Але той добрий лад загинув так раптом несподівано. Отож власне тоді Персія росла і лишилось їй ще Єгипет зажерти, вона ж його й зажерла. 525 р. до Р. Х. був повойований Єгипет. Під час єгипетсько-перської війни умер Амес, незабаром згинув і син його Псаметік III у перській неволі. Про полон сього нещасливого царя є дуже драматична розповідь у Геродота: «Камбіз дуже гостро обходився з царем, він казав посадити його і вельможних єгиптян біля міської брами. Царівна та дочки вельмож, убрані як невольниці, йшли з кухлями по воду⁵³. Плачучи переходили вони перед батьками-бранцями, а ті стогнали, дивлячися на їхню недолю. Псаметік те побачив і спустив погляд до долу. Потім Камбіз казав привести царевича і вельможних хлопців на стричку і з вудилами в зубах, їх вели на смерть, щоб помститися за побитих зрадників грецьких. Царські судді наказали забити десять найвельможніших Єгиптян. Псаметік поглянув на них і пізнав свого сина, всі єгиптяне навколо нього плакали й лементували, але царь поводився однаково, як тоді коли вглядів дочку свою.

Коли хлопці перейшли, царь завважив діда, що перше обідав при царському столі, тепер же сей бідний ограбований чоловік, колись багач, ходив і жебрав у вояків і навіть у Псаметіка та бранців. Псаметік не міг стримати сліз, вдарив себе в голову і покликвав свого нещасного друга. Сторожа донесла про се Камбізові. Той здивувався і послав спитати Псаметіка. «Камбіз, твій пан, питає тебе, чому ти не плакав, не стогнав, бачивши свою дочку невольницею і сина йдучого на смерть, а тепер журишся отим дідом, він же, як відомо, тобі не родич і не свояк?» Царь відповів: «Сину Кіровий, недоля моя надто велика, щоб можна було її оплакати, але зла доля друга, колись щасливого, а тепер на старість доведеного до жебрацтва, здається мені вартою сліз». Ся відповідь здалась

⁵³ Ношення води уважалось у всіх давніх народів дуже низькою роботою, ісвіданняською власно.

правдивою. Як кажуть Єгиптяне, Крез, що прийшов при Камбізі в Єгипет, заплакав, і Перси, що були при тому, плакали. Навіть сам Камбіз був порушений, він помилював царевича, але вже було пізно, – царевича стратили найперше всіх. Може б царь Камбіз доручив управління Єгиптом Псаметікові, але ж боявся зради. Псаметік же спробував здійснити повстання, але то йому не вдалось і він загинув.

Як поведився Камбіз в Єгипті, як скінчився його поход в Єтіопію та на оазіс Аммона, ми знаємо. Тут же тільки скажемо, що з самого початку Камбіз ще стримливо відносився до віри єгипетської, обороняв церкви од знущання свого війська і сам показував повагу до віри подоланих. Але все те було нещиро і не довго тревало, бо віра єгипетська, а надто її обряди були дуже противні для Персів, що не поважали ніяких образів ні навіть церков не мали. Отже хутко почалися ті знущання та лютування Камбізові, про які вже говорено свого часу. Взагалі панування Камбізове було люте і вередливе, бо то був справжній деспот азіатський, до того ще й божевільний напевне. Може б Перси довше й міцнійше затримали панування своє в Єгипті, коли б не такий початок, але врешті віра і звичаї єгипетські так одрізнялися від перських, цивілізація єгипетська була настільки вища від перської, що згоди між сими двома народами бути не могло, отже відносини переможців і подоланих завжди зоставалися між Персами та Єгиптянами.

Дарій повів було справу зручнійше. Він навіть скарав на смерть лютого сатрапа, що гнітив єгиптян. Коли вмер Апіс, то царь надів жалобу і пообіцяв сто золотих талантів тому, хто знайде нового Апіса. Дарій хотів поставити свою статую в церкви Фта поруч статуї Сезостріса (Рамзеса II). Святці сказали йому, що він ще не дорівнюється славою до Сезостріса, бо не звоював Скітів. Дарій тим не образився, а тільки сказав, що коли він проживе так довго, як Сезостріс, то постарасться йому дорівнятися. Він казав збудувати церкву Аммонові в Тебах, він же докінчив і канал царя Неко. Однак нічим не міг він погодити Єгиптян, з Персами, бо все таки царі перські ніколи не прийняли віри, звичаїв і мови єгипетських і зоставалися чужими в краю. Єгипет скільки разів повставав і при тому йому завжди Греки допомагали. Через сто двадцять літ Єгипет знову став незалежним і мав три своїх династії XXVIII, XXIX й XXX⁵⁴. Але потім знов напав

⁵⁴ Перська династія зветься XXVII.

ли Перси і царь єгипетський втік без бою в Єтіопію, як колись Мефета від «нечистих», Єгипет вдруге підпав під Персів і царь перський Охос лютував і знущався над Єгиптом не менше від Камбіза. Єгипет був забраний вдруге 345 р. до Р. Х.

Отже як прийшов Олександр Македонський, то був він прийнятий, як несучий рятунок, і названий сином Аммоновим, себто справжнім царем єгипетським. Дотепний Птолемайос Лагід, один з начальників війська Олександра Македонського, став потім царем у Єгипті і заснував династію Птоломеїв або Лагідів, і хоч та династія була чужого коріню, однак вона так прийнялася в краю, що її можна вважати національною. Лагіди прийняли мову, віру і звичаї Єгипту. Потім надійшли Римляне і зробили Єгипет своєю провінцією, але ще й за Римлян Єгипет не втерав своєї сили і Олександрія (царське місто Лагідів) була першим містом в цілому світі після Риму. Хист єгипетський заховав ще свій стіль і, не знаючи гієрогліфів, нічого не можна було б відчитати на пам'ятниках Лагідів та й римських Цезарів. Олександрія стала осередком греко-єгипетської філософії, і та філософія одбилася в більшій частині християнської філософії. Але ж коли християнство розійшлося по світі і захопило Рим, тоді прийшов кінець Єгиптові, римські імператори християне казали руйнувати «поганські» єгипетські церкви і нищити «поганських ідолів». Та й сам люд зрікся потім свого «поганства» а разом з тим і свого хисту, своєї культури. Що ж не було знищене, те було обернуте на користь християнству, але ж церкви Аммона, втративши «поганську» відправу, не стали як слід християнськими, так було і з народом єгипетським, Потім надійшло мусульманське завоювання, то вже до кінця добило Єгипет, мусульмане нищили однаково і християнство і те, що зосталося від поганства.

Новітній Європейський протекторат теж не багато поміг давній руїні: коли віце-король будує казарму, то бере каміння з пірамід та церков – для економії!..

Так сповнилася прорічка смутная єгипетського філософа Гермеса Трімегіста: «О, Єгипте, Єгипте, від релігій твоїх не лишиться нічого, крім непевних байок, але їм не повірять нащадки; окрім слів на каміннях, що промовлятимуть про набожність твою. Скіт, чи Індієць, чи який инший чужинець Єгипет заселить. Святе все повернеться в небо, країна ж єгипетська лишиться самотною вдовою по людях і богах!»

РОЗДІЛ V

Пам'ятники

Од єгипетської цивілізації лишилося дуже багато пам'ятників, не вважаючи на вікове плундрування. Од неї все таки залишилося більше пам'ятників, ніж од якої іншої давньої цивілізації; залишилось їх багато і в Єгипті, чимало теж перевезено було в європейські музеї, а найбільше в Британський музей. Багато теж є їх в одному єгипетському музеї, що заснував один француз (Марієт) в передмісті міста Каїру – в Булаху, музей той має не менше цікавих речей, як музей лондонський та парижський.

Від будівничого хисту залишилися будови для вжитку громадського і релігійного, себто дворці та церкви, окрім того великі кладовища, піраміда та некрополі. Окрім сього залишилося багато різних малюнків, статуй та менших речей для всякого вжитку, з них то й приходиться добачати історію культури єгипетської. Історію хисту однак все таки трудно прослідити, хоч і як багато залишилося від того хисту. Бо хоч і можна, відчитавши гієрогліфи, довідатись, до якого політичного періоду належить яка річ, але ж з того ще не виходить великої науки, бо хист єгипетський так мало одмінювався, що пам'ятники давнього періоду і періоду Птолемеїв мало одні від других одрізняються і треба бути знавцем, щоб їх розпізнати без напису, до якого власне періоду належать. Правда у єгипетського хисту були свої часи процвітання і упадку, і невеликі одміни в способах роботи, періоди чужоземного впливу, але все таки «стіль» єгипетський від початку до кінця залишався той самий.

Початки єгипетського хисту невідомі, про них де що можна догадуватися по малюнках пізнішого часу, де змальовані хати то що. Найдавніші пам'ятники, які залишилися належать до часу IV-ї династії, але вже по них видно, що в ті часи хист єгипетський стояв дуже високо. Великі обтесані каміння, ходники в пірамідах видно потребувала багато зручності й знаття. Церкви сього давнього періоду, як видно по малюнках того часу, були дуже правого і простого стилю, покрас у них сливе не було, стовпи і стіни були прості, рівні, високі. Від того часу либонь мало залишилося пам'ятників, бо при нападі Гіксосів Єгипет був дуже сплундрований. Однак після вигнання Гіксосів хист єгипетський знов відродився, початок того відродження однак невідомий, коли і як власне воно почалося. Взагалі в Єгипті при

чужих пануваннях упадав хист, після ж політичного відродження наступало завжди і народження хисту. Се було либонь через те, що в Єгипті всі громадські будови залежали від царів, отже який цар, або, краще сказати, держава, такий і хист був, і при чужому пануванню краєвий хист ішов в занедбання, коли ж наступала знов національна династія, то вона знов бралася відбудовувати та нові будувати церкви, дворці і т. д.

Церкви Єгипетські не були громадськими будовами, як наші, їх скоріше можна порівняти до наших монастирів; люде не збиралися молитися в церкви, процесії відбувалися на міських вулицях, а поданки подавалися через святців, у церквах же тільки святці жили, та святі звірі виховувалися, та стояли статуї богів і всяке начиння для святих одправ. Трудно, сливо неможливо, одрізнити єгипетську церкву від царського дому, та воно й не дивно, бо царь же вважався за бога, а царедворці були разом з тим і святці (коли не вояки). План будівничий, всі покраси були однакові як в церкві, так в дворці, в дворці малювався Аммон та інші боги, в церквах часто малювалися царські походи і стояли царські статуї. Дворці ж і церкви одрізнялися від, звичайних домів тільки великістю та багатством покрас, план же їх був однаковий: один, або скільки дворів квадратних з портіками, потім зала з колонами, потім остатній двір, оточений кімнатами, і серед цього власне й була святиня – олтарь. Вхідна брама завжди мала два пілони по обидва боки, взагалі ціла така брама з двома такими баштами зветься пілон. Перед пілоном іде вулиця обставлена сфінксами. Буває часом по дві таких брами одна за другою. Такий план домівки ще й тепер затримався скрізь на сході по багатших домах. Тільки що замість кам'яних колон уживаються звязки лотосу, або стовбури пальм, замість кам'яних стін дерев'яні. Та й кам'яні колони єгипетські уявляють собою наслідування тих стовбурів пальмових та лотосових стеблів. Мури, що оточують будови, зроблені знадвору одлогі, в середині прості. Надвірних колонад в Єгипті не було, простий мур оточував усі будови, тільки за часів Птолемеїв почали робити колонади надвірні (під впливом Греків) але й там колони були сполучені високою балюстрадаю, що доходила до трьох четвертів високости отже ся колонада була більш похожа на ограду. Склепів та арок теж не було в Єгипті, хоч в руїнах Абідосу і є стелі подібні до склепіння, але то склепіння не кругле, а зроблене виступами, взагалі ж покрівлі в Єгипті були рівні, як і тепер скрізь на осе-

лях східних. Може пілони власне для того робилися, щоб чимсь оживити одноставність мурів та плесковатих дахів. До пілонів приставлялися дерев'яні тонкі шогли, а на них чіплялися барвисті покраси, стрічки то що. По боках пілонів ставилися колосальні статуї та обеліски. Єгипетські пам'ятники збудовані з пісковатого каміню з великих плит, де які частини зроблені з граніту, а часом з алебастру. Вони мало оздоблені зовні, а більше з середини. За те в середині були прикрашені з великою розкішю, окрім величезного розміру колон і мурів, простоти ліній і товщі колон врожують око як барви малюнків. Малюнки ті покривають колони, мури, стелі. Всухому, теплому кліматі Єгипту барви заховуються добре і досі ще дивують своєю ярістю. В залах вони ще не так разять око, бо там світло прислонено вузькими вікнами, але в середині дворів світло і барви сліплять очі. Колони в залах стоять дуже густо, бо інакше не стримали б ваги стель, але через ту щільність не можна проглянути з одного кутка залу на другий, а видно тільки якийсь нескінченний ліс колон. Вражіння правда, величне, тільки вже над міру величне.

Окрім колон Єгипетські будівничі вживали ще й стовпи різної форми. Стовпи або простінки пішли певне від того що при копанню великих печер, робітники лишають часто простінки, аби печера не завалилася. Стовпи оті zostалися і потім в «стовпах Озіріса, були то широкі стовпи чи простінки, а до них була прислонена статуя Озіріса, сама статуя не впіралася головою в стелю, а служила тільки для покраси. Такі простінки, тільки вужчі, були подібні вже до стовпів, стовпи були обтесані з чотирьох боків, часом же були гранясті, як напр. в Бені-Гассанських гротах, тоді вже вони були подібні до колон, та навіть вже мали щось подібне до каптелі, однак ці колони гранясті належать до давнього періоду, в середньому ж і в новому вони не трапляються ніде. Таке либон було походіння стовпів і колон в сторонах, де більше будувалося з каміню, а сторонах, де вживалося до того дерево, колони кам'яні вийшли просто з наслідування дерев'яних, як ми вже говорили. Та худко сей дерев'яний тип зовсім витіснив кам'яний, отже Бені-Гассанські гранясті колони зникли, а колони наслідуючі стеблі лотосу й папірусу панували скрізь по Єгипті. Спочатку робилися колони наче чотирі зв'язані стеблі лотосу, потім наче скільки таких стебел і по цілій колоні через те йшли нерівні рівчаки, потім рівчаки зникли, а зостався рівний стовбур з одною квіткою лотосу за-

мість каптелі, або з бутонем сієї квітки. Взагалі в сіх колонах, не вважаючи на їхню масівність, видно старання майстра наслідувати дуже точно рослину.

Підземні печери може вийшли просто з копалень та каменоломень, досить було в таких натуральних (або, краще сказати, випадково зроблених) печерах вигладити стіни і простінки, помалювати їх та порізьбити, зробити ширше й прикрасити вхід, щоб вийшла хороша церква підземна, або склеп могильний. Потім же, звичайне, такі гроти робилися й навмисне, але може бути, що початок їх був такий.

На стовпах на одній Абу Сімбельській церкві пороблені обличчя Атор (Athor), первісної ночі, матері сходячого сонця. Ймення її (Athor) значить хата Гора, в написах зветься вона «царською оселею дитини», і через то малюється завжди з пілоном на голові.

За часів Птоломеїв почали робити колони з головою Атор (може їх робили й раніше, але з давніших часів їх не зосталося). Замість каптелі на колонах з чотирьох боків зроблені обличчя Атор з пілоном на голові. За Римлян, се обличчя Атор робилося вже поверх лотосової квітки. Ще були колони з головою Беса, потворного демонічного бога. Потім за часів Птоломеїв та Цезарів почали робити розмаїті колони з каптелям; з різних квітів та листя, але то вже був грецький вплив, правдиво ж єгипетськими можна вважати каптелі лотосу, папірусу та з головою Атор і Беса.

Малювання й різьба в Єгипті йшли завжди поруч із будівництвом, всі пам'ятники вкриті малюнками й різьбою, окрім невеликої давньої церкви сфінкса в Гізегу, єдиної церкви давнього періоду. Написи, пояснючі малюнки, сами вирізані (видовбані) і помалювані; взагалі малюнки від написів одрізняються більше великістю ніж чим иншим. Єгипетська різьба, була трьох способів: видовбана, пукняста і, так званий, «врізаний рельєф» (intaille relief), себто фігура вирізана була наче в ямі так що вона хоч і пукняста, але не виступає над рівень стін. Се має вид, наче б фігура була вирізана пукнясто, звичайним способом, а потім вдавлена в стіну. Сей спосіб різьби властивий тільки єгипетському хистові. На барельєфах єгипетських обличчя зроблені в профіль (боком), а очі de face (цілі). Сцени релігійні і військові не однакові були по виразу, в релігійних сценах фігури дуже штивні, поважні, зовсім мов камінні у військових більше руху і непримушених постав, видно більше близькості до нагури, хоч і там всі люде один до одного подібні і

тіло їхне не натурально довге і тонке, але принаймі пози розмаїтійше і ближше до натури.

Що до статуй єгипетських, то вони завжди мали вид штивний, так сказати, будівничий, через свою великість та й через постави. Вони бувають стоячі, сидячі, на вколішках і лежачі, коли сюди лічити фігури на саркофагах. Обидві сторони статуї бувають завжди до крайнього ступеню симетричні, ніколи голова не була схилена в жоден бік, ніколи тіло не бував сперте на одну ногу більше ніж на другу; у сидячих на троні руки завжди протягнуті на колінах, у стоячих заложені на грудях або спущені вздовж тіла, від котрого вони не відстають ніколи. За спиною у статуй часто буває камінна примурівка немов решта стіни, до якої вони були прислонені колись. Статуї, стоячі на колінах, тримають завжди на руках невеликий оltарь якого бога. Статуї, сидячі на землі, сидять або по турецькому, як що вони чоловічі, або присівши, як що жіночі. Волосся спадає ніби кучерями окремими, а замість бороди робився стовбчик, причеплений до підборіддя. Очі трохи скісно поставлені, вуха високо, вираз лица і вся постать спокійні, штільні наче мертві.

В малюнках, як і в статуях, пропорція (розмір) всіх частин тіла досить вірна. Зостався один недокінчений барельєф і по ньому видно, як вони робилися. Першо всього ціла просторінь кратувалася рівненько, потому малювалися контури червоною барвою і поправлялися синьою, а потім вже по тих лініях вибивалося долотом. Либонь на кожную фігуру йшло однакове число крат, а тільки, як до великості, кратувалося дрібнійше чи ширше, через те і всі люде на єгипетських малюнках немов одно з другого змальовані.

Статуї давнього періоду, як ми се вже раз казали, були кращі від статуй пізніших періодів. Тіло в них було міцнійше збудоване, мускула видатнійше, пози вільнійше. Може ще й від того статуї мемфійського давнього періоду так відрізнялися від тебанського пізнішого, що самі типи Єгиптян Верхнього і Нижнього Єгипту різнилися де в чім. У статуй нубійських обличчя і все тіло грубіше й кругліше, ніс широкий, губи товщі, Підборіддя в жінок одвисле. все то залежить від місцевого типу.

Гранітні статуї були пофарбовані тільки подекуди очі, волосся та одежа; статуї з іншого каміню часто були цілком розфарбовані. На статуях давнього періоду на щось підведені по-під очима зелені смужки. Всі взагалі барельєфи були навіть в підземних ходах і темних

хатах могильних, що були замуровані на завжди. Найкраще заховалися до наших часів мальовані барельєфи з могили Сеті I. Єгиптяне вживали тільки мінеральні фарби, бо вони не вицвітають од соняшного світла та повітря. Малювання (малярство) справді ж повстало пізнійше розмальовування барельєфів, і весь час мало одрізнялося від нього, єгиптяне на рівній площі так само накладали барвами тінів, як і на барельєфах, де це було не конче потрібно. Ніколи вони не мішали барв, не давали відтінів, не зглажували границь межи одною та другою барвою через те малюнки їхні були яркі та різкі. Краще вони роспроважували клеєм або гарячим воском. Малювали по біляних або цементованих стінах, і взагалі всі речі, що малися бути намальовані, наводилися перше злехка вапном або гіпсом. Часом малювалося по свіжо побіляних ще не висохлих стінах (таке малювання зветься тепер фрески). Таких фресок було знайдено чимало в тебських гротах могильних, хоч вони дуже попсовані, однак ще й тепер можна постерегти на них спосіб малювання і зміст малюнків. На них змальовані різні сцени щоденного життя, домашні й польові роботи, полювання (з котами замість собак), найцікавіші між ними ті, що з'являють збір гостей, учту якусь: сидять гості, жінки й чоловіки, кожного в руках по лотосовій квітці, перед ними невеличкі грають і танцюють.

Хист єгипетський навіть за нової держави не був цілком обмежований релігійним вжитком і темами – як се часто говорять, хоч правда що є багато малюнків і статуй з'являючі святі речі, але ж не менше єсть військових сцен і сцен щоденного життя. Навіть в могилах можна знайти чимало цікавих малюнків зовсім не релігійного змісту, але, правда, в тих самих могилах багато малюнків про суд душі на тім світі і т.д. Тільки же і в таких малюнках видно бажання маляра триматися близько до життя сього світу, єгипетській хист видко завжди більше дбав за правду ніж за красу, тільки ж правда його була дуже одностороння і виявлялася більше в позах та в сюжетах ніж в самих формах. Раз зазначений тіп, – хоч би первістно і з життя взятий, служив далі викройкою, шаблоном для всіх малярів, все в ньому було розмірено, ясно визначені і через те малюнки різних малярів, навіть різних часів немов усі одною рукою писані. Знайдено скільки моделей для царських голов та звірячих постатів, що по них училися малярі різьбярі. Надто видко сю шаблонівість в релігійних малюнках але се ще не так дивно, бо сливе завжди релігія вретті

заковувала хист в певні рамки, як напр. бачимо се в візантійському церковному малярстві.

Отже малюнки єгипетські мало різнились від гієрогліфів, бо в жодній фігурі не було особистого виразу, кожна фігура виражала загальні ідеї, от як, напр., в дитячих малюнках всі люде і звірі подібні між собою, а тільки вони ставляться в різні постави і в різному числі, щоб виражати, наче на письмі, різні ідеї, події, справи. Для вираження ідей часто вживалося навіть форм противних правді, так, напр., для вираження ідеї одваги приставлялася до людського тіла голова лев'яча і т. д. Де далі навіть самі ідеї були сховані і доведені до певного раз установленого числа, надто в релігійних та військових сюжетах; всі воїни були подібні між собою на малюнках, так само як і всі суди та подорожі на тім світі, всі царські коронування, всі процесії і т. д. Зостався простір фантазії тільки в сценах з життя щоденного, бо там таки трудніше було правила встановляти.

Однак все таки хист єгипетській вище від хисту всіх інших народів східних, якщо не красою своєю, то розмаїтістю тем, простотою і надто грандіозністю (часом навіть пересадною). Вони все будували на вічність.

Статуї та малюнки се ще не все, що зосталося від хисту єгипетського. Треба ще згадати різні начиння, меблі, оздоби, маленькі металеві статуєтки і всякі штуки з дерева, глини і т. д. Сила їх скрізь по музеях, але то мала частка проти того, що попропадало в інші часи. Церкви єгипетські були дуже пишно прикрашені там були золоті та срібні човни, статуї з дорогого каміню та слонової кістки, оздоблені олтарі, різний посуд та начиння золоте та срібне та ще сила всякої здобичі, що царі наносили з походів. Все те було понищене разом з церквами, зосталася ж незмірно мало проти того, що було. Найгірша руйнація була після указу одного римського християнського імператора, що наказував руйнувати церкви поганські; 40.000 статуї загинуло тоді разом, як пишуть історіки, а скільки ж то всього іншого було знищено, рознесено, розграбовано в давні та й в новітні часи. Могили були менше плюндровані, бо до них тяжче було доступитись. Єгиптяне, боячись, щоб могили не позаливала повідь нільська, робили їх далеко де небудь в горах Лібійських або в пісках пустині. А часто ще й труну замурували в глибокій муруваній ямі до 25 метрів у глибину. Та все таки не раз і туди достигалися розбишаки різні. Однак там найбільше було знайдено цікавих для науки речей.

якими заповнені всі єгипетські дільниці в музеях. Можна бачити в Луврському Парижському музеї багато разного начиння, цікаві стільці на звірячих ножках, складені дзиглики, фотелі виложені золотом та слоновою костью. Багато єсть там ваз усяких і навіть шматки тканин, та галунів, та різних вишиванок, всі тії тканини з льону, інших нема. Багато ламп череп'яних, бронзових, порцелянових; пляшок таких самих в формі квітів лотосу, або в формі звірів, мавп то що.⁵⁵ Чимало кошків та всяких дерев'яних прирядів. Багато штук до туалету: гребінців, шиньонів, паріків, слоїків різних з накривками в формі статуєток різних богів, а надто часто бога Беса. Є чимало музичних інструментів. Потім всякі шпильки, голки з бронзи, веретена з порцеляну, оздобні скриньочки, кошечки, пляшечки туалетні дуже тонкої та химерної роботи. Отже не треба думати, що Єгиптяне тямали робити тільки щось величезне, колосальне, трудно зважити, що більше може нас дивувати, чи ті колосальні будови, чи сі зграбненькі цяцьки туалетні, подібні до тих, які ще й тепер дивують подорожніх в Китаї. Маленькі ложечки та мисочки для розтирання туалетних фарб, можуть справді дивувати, при маленьких ложечках держальця вироблені в формі звірів, людей, напр., зроблена дівчина з лотосом, дівчина з арфою, квітки, пташки. Чимало теж можна бачити намиста, всяких оздоб, ланцюжків, пороблених з золотих гадючок, рибок, очей Озірісових, ящурок, квіток лотосових з підвісками з голов Атор. Срібних річей надзвичайно мало проти золотих. Багато золотих браслетів з емалю в різні узорі, найчастіше намальований лев або грифон поміж квітами лотосу. Багато теж шкляних та бронзових покрас.

По всіх тих оздобах видно, до якого хисту в таких річах дійшли були Єгиптяне вже за часів Рамзеса II та навіть і що раніше.

РОЗДІЛ VI

Віра

Учені досі ще не збагнули зовсім віри єгипетської, хоч і багато літератури по ній лишилось. Але ж історік кожного народу розумів її інакше, та все примірюючи до власної віри та філософії, через те в кожного історіка вона видається зовсім іншою ніж у другого. Прав-

⁵⁵ Де які між ними мають на собі написи з поздоровленням новорічним.

да, що вона, буди дуже стародавньою вірою, мусіла мати багато спільного з другими пізнішими вірами, і через те кожний чоловік чужої віри, знайшовши в ній те подібне, думав, що вона вся нічим або дуже мало чим одрізняється від його віри. Філософи греко-египетські і олександрійські (часів Птолемеїв) хоч, здається могли б, щось докладнішу знати про віру своєї сторони, але ж і від них не багато можна довідатися, бо вони більше займалися різними своїми філософськими теоріями та суперечками, – підводячи їх або підтягаючи під єгипетську віру, як се робили пізніше (тай до наших часів) християнські філософи з християнською вірою. Отже з тих філософських трактатів дуже трудно доглядіти, що власне до давньої віри належить, а що єсть думкою самого філософа. Так само і теперішні вчені підводять єгипетську віру кожний під свою теорію. Де які німецькі вчені бачать в книгах Гермеса Трімегіста основи німецької філософії. Інші знов знаходять монотеїзм під rozmaїтими формами єгипетських богів. Французькі вчені добачають там віру в Трійцю, і навіть догмат «слова» знаходять сливе в тих самих словах, що в Євангеліє Івана.

Можна б думати, що такі різні думки мусять бути конечно неправдиві, однак так не єсть, вони можуть бути всі справедливі, єгипетська віра дуже давня, розвивалася довго і перейшла різні етапи розвитку, від низького до найвищого. Віра початку цивілізації єгипетської либонь змусіла бути багато в чім одмінною від олександрійської філософської віри. Ще ж до того народ єгипетський розділявся на більш освічені і темніші класи, отже і віра не могла стояти на одному ступні розвитку в тих різних класів громади. Святці були освіченою філософською кастою і їхні мудрощі релігійні не могли бути зрозумілими для простого люду, тим більше, що самі святці зовсім не старалися роз'яснити народові свої релігійні догмати, а навпаки ще може й умисне їх затемнювали, бо, відома річ, що чим темніше люд, тим лехче ним владати, чим таємніше бог, тим довше темна людина вірить в нього. До того ж химерні образи богів єгипетських були власне такої натури, що їх можна було об'яснити й розуміти на різні лади. Віра святецька та їхня філософія більш нам відома, ніж народне розуміння тої віри. бо святці писали ті книги, які лишились, а народню віру можна добачати або догадуватися про неї по різних легендах, які зостались у святецьких книгах та в оповіданнях грецьких істориків, та

вже таки мусіло бути й чимало спільного у вірі всіх класів єгипетських.

Звичайно віра єгипетська почалася від обожання природи, як і всі первістні віри. Надто періодичне вертання поводи нільської мусіло наводити на думку про якісь вищі сили, що заряджують і встановляють отой рух незмінний. Страшні звірі південної країни страшать первістного чоловіка і дивують його своїм чуттям (інстинктом) і він готов признати в них вищий розум, навіть божу силу лиху, чи добру. В такій країні, як Єгипет, де Ніл правильно що року відновляв землю, де вічно чисте небо давало завважати хід небесних світил, все мусіло наводити на думку про дивний порядок світової будови про таємний коловоріт з'явищ природи і темному, незнаючому науки чоловікові мусіло те все здаватися ділом чийогось мудрого розуму, що встановив те все так змисленно. Сонце і Ніл на очах оживляли і обновляли землю єгипетську, отже вони мусіли стати верховними богами. Той самий коловоріт умірання і відродження природи наводив на думку про відродження, воскресення чоловіка, душі людської, та й справді віра про загробне життя була дуже розвинена в єгиптян. Взагалі ж їхня віра однаково далека як від політеїзму так і від монотеїзму, вона єсть пантеїзм подібний до браманського, в ньому ті самі повага до звірів, віра у переселення душ, rozmaїть богів при єдності верховного бога. Хоч трудно думати про переймання одного народу у другого віри сеї (хоч і се врешті не єси неможливим), однак подібність вражаюча і її можна хіба пояснити подібністю клімату обох сторін (долина Інду і долина Нілу).

Треба ще спогадати, що на Єгипет мали вплив різні сусідні народи, і що самі Єгиптяне не довго були розділені на окремі племена і ті племена могли мати різні місцеві віри, або принаймі де яких богів місцевих, як то затрималося подекуди й пізніше. Так, напр., кожне племено (пізніше нома) мало собі свого звіря святого і звалося його йменням (первістно може той звір і не вважався святим, а служив тільки так для відзнаки, як напр. тепер у племен різних диких народів); звері тому давалася шана в кожному племені, що носило його ймення, звідси повстала незлічена сила святих звірів, місцевих богів та святих отправа. Кожна нома мала свого звіра, але той звір не був поважаний в сусідніх номах і там не вважали за гріх його вбити, через те часто повставали сперечки та бійки між сусідніми номами.

Можна думати, що при давній державі богів поважали тільки в образі живих звірів та сил природи, бо мальованих та тесаних образів не було. При новій державі богів малювали або в звірячій постаці, або з людським тілом, а звірячою головою, або в людській зовсім постаті тільки з різними емблематичними прикрасами на голові. Для нас мало зрозуміти постаті та емблеми: часом один бог малюється під скількома постатями, інший раз скільки різних богів малюються під однаковими постатями, і їх можна одрізнити по написах йменнів їхніх, алеж один бог має часто багато йменнів, і трудно розібрати чи то яке ймення має означати іншого бога, чи може тільки іншу постать того самого. Ті різні постаті можна бачити на численних статуях та малюнках, що то їх сила скрізь по музеях та по атласах історичних. Межи статуями найчастіше стрічається богиня Пахт з лев'ячою головою. Головні тебські боги найчастіше так малювались: Аммон «великий бог, живучий в правді» має корону з двома довгими страусовими перами. Його свята дружина Маут (себ-то мати) має подвійну корону обох Єгиптів. Хонс, їхній син має яструбину голову. Нум або Хнуфіс, інша постать Аммона, господаря поведі, має баранячу голову. Велика Саїська богиня Нейт має при собі напис: «я те, що єсть що було і що буде; ніхто не здійняв з мене покривала, плід, що я ношу, сонце». Фта, верховний бог Мемфісу, буває то в постаті мумії з берлом і з головою хорта, то в постаті зародка з жуком на голові Син його Імготеп (Імутес по герметичних книгах) тримає на колінах розгорнутий папірус і має обголену голову. Ра, сонце, мав яструбину голову. Атор має коров'ячі вуха, або пілон на голові. Ма, справедливість і правда, замість голови має страусове перо. Озіріс бог смерті і воскресення має в руках гак і батіг – емблеми влади. Ізіс його жінка і сестра має коров'ячу або шулякову голову, роги а межи рогами місячний круг. Горос, їх син, має волосся сплетене мов баранячі роги. Тот має голову ібіса, Анубіс має голову шакалову, обидві належать до Озірісових постатів та легенд.

Найрайніший з єгипетських образів – є образ сонця. Його народження кожного ранку після ночі показувало ніби вічне відродження божої ясної сили. Отже небо, його рождаюче, порівнювалося до божої матері. Божею матір'ю називалось то небо (Маут, Нейт), то первістка ніч або нічне небо (Атор), то земля (Ізіс). Віра в сонце, оживляюче землю, стала основою цілої релігії єгипетської. Головний бог, що до нього обертаються найчастіше всі молитви, є Ра, і

часто се слово додається до ймення якого місцевого бога. Через те повстало, напр. ймення Аммона Ра. Фта довго був окремим богом, але за те він став зватися сонцевим батьком (пізніше заходячим сонцем). Окрім віри в сонце була ще однаково міцна і розпросторена віра в Озіріса, бога смерті й відродження, але й він якось злився з представленням про підземне сонце (сонце, що йде попід землею підчас ночі), потім його відродження уподобляло його тому ж таки ранньому сонцеві. Але все таки ці два культу Озіріса і Ра ніколи не злилися зовсім в один, бо Озіріс власне поважався найбільше яко підземний суддя і воскреситель людей (душ людських).

Всі боги єгипетські діляться на два тіпи: батьківський і материнський, чоловічий і жіночий, отже де які звірячі постаті може для того вживалися, щоб виразніше поставити ці два тіпи.

Врешті звірячі форми не мають чого так дуже дивувати коли пригадаємо собі й християнську символіку, де Ісус Христос з'являється під назвою ягняти (агнца), Дух святий в постаті голуба, де вживаються теж різні емблеми для моральних поняттів, напр., хрест – віра, котва – надія, серце – любов, ореол «вінець» над головою – святість і т. д. Самі ж представлення про соняшну Трійцю, божу матір, святу діву, воскресителя й спасителя душ людських, всі вони спільні для обох релігій, хоч з'являються в одмінних легендах і оздобляються різними ідеями та філософськими теоріями. Врешті ці представлення не чужі й для багатьох інших давніх релігій, які ми вже бачили та й ще будемо бачити.

Єгиптяне відрізняли бога батька і бога сина, але часом в різні часи, та в різних місцях ці два образи якось мішалися, зливалися один з одним. До сих двох особ прилучалася третя, особа матері. В Саїсі тая матір, богиня Нейт, навіть займала головне місце. В Тебах вона звалася Маут і була підрядною Аммонові. Аммон же звався чоловіком своєї матері отже таким способом в Аммонові зливалися поняття про батька й сина і він виходив ніби власним батьком. З сих догматів повстав потім дивний культ з різними незвичайними та безсоромними обрядами, як то було і в деяких індійських одправах. Ці дві країни (Індія та Єгипет) сходилися і в культурі святих звірів.

Ось що різні історіки говорять про сей культ. «Тому, що розповідають, каже Діодор, про одправи Апісові в Мемфісі, Мневісові в Геліополісі, цапові в Мендесі, крокодилові при озері Меріс, левові в Леонтополісі, та ще іншим святим звірям, трудно було б вірити, не

бачивши того на власні очі. Їх виховують по окремих будовах, поважні особи дають кошти на їхнє утримання, їм дають найкращу муку, молотку кашу, медові пироги, гусятину варену або печену, а тим, що їдять тільки сире м'ясо, тим дають птиць, умисне для них зловлених в сільце, їх купають в теплих ваннах, мажуть помадами та всякими пахощами, спати кладуть на килимах та дорогих тканинах, і навіть утримують для них великим коштом гарем з їхніх самок». Далі Діодор розказує, як єгиптяне роздерли одного римлянина за те, що той, нехотячи, забив святого kota. (Подібна пригода сталася недавно в Індії з одним Англичанином).

Геродот так розказує про то виховання святих звірів. «Жінки й чоловіки вибиралися навмисне для доглядання святих звірів, і тая повинність переходила в спадок до дітей отих доглядачів. Те вважалося почесним обов'язком. Цілі міста склалися на кошти для виховання звірів, даючи різні обітниці. Коли який звірь був забитий навмисне, тоді злочинця карано на смерть; коли ж хто ненавмисне забивав, то той тільки платив скільки було присуджено; але якщо був забитий ібіс або яструб, то забивця карано на смерть, не вважаючи на те, чи вільний чи невільний був його вчинок. Коли ж в якому домі святий звір гинув своєю смертю, то живучі в домі голили собі брови на знак жалоби, така жалоба була по святому коті, по собаці треба голити цілу голову. Кошачі трупи бальзамували і одвозили в Бубастіс, де їх ховали в освячених могилах, собак ховали в тому місті, де вони жили, і теж в освячених могилах, так само з їхневмонами. Польових мишей та яструбів ховали в Буто (в Дельті), ібісів у Гермополісі (в середньому Єгипті). Ведмедів та вовків ховали там, де знаходили нежевими. Крокодили були святі в одних місцях Єгипту, а в других ні, і там їх навіть ловили та били. Єгиптяне Тебаїди та озера Меріс поважали крокодилів, вибирали де яких з ним, виховували старанно і приручали до людей. Крокодилам надівали сережки та браслети, годували хлібом та м'ясом. По смерті їх бальзамували і ховали в посвячені могили».

Справді близько пірамід Саккара знайдено, окрім могили Апіса, багато могил з муміями гадюк та ібісів, гадюки зашиті в білі плати, неначе матраци, ібіси лежать в круглих пуделках, Близько Теб, коло кладовища цариць є кладовище мавп. В іншому місці є кладовище крокодилів, до нього трудно дістатися, бо треба лізти вузькими підземними ходами серед порошу мумій. Там сила крокодилів різного

зросту, найбільше ж малесеньких, що пов'язані в пачки, мов сігари. Є навіть яйця крокодилячі. Дивно, навіщо єгиптяне губили отак, нащадок своїх святих звірів, але вже либонь на то була якась свята установа.

По самими тільки святими одправами займалися єгипетські святиці. Вони займалися медициною, астрологією а надто релігійною філософією. Не любили вони одкривати перед людом всіх своїх мудрощів, але й те що одкривали висловлювали так темно, що трудно було там до самої речі добратися. Темні речення здавалися надто мудрими і таким способом ще більше розпросторювалася слава про мудрість єгипетських святиців.

Зосталося скільки єгипетських філософських книг, їх ще досі як слід не розібрали і не зрозуміли в них багато де чого, але всеж де далі більше дається спостерігати, яка була єгипетська віра. Книги ті звуться герметичні книги (Гермеса Трісметіста). Сі книги написані не одним чоловіком (як більшість давніх релігійних книг), їх склали різні люде в різні часи. єсть переказ, ніби єгипетські святиці записували усякі мудрі, речення на колонах без імена автора. Колони сі були книгами Тота, бога письма, Греки звали його Гермесом, звідси назва «герметичні книги». Тот був святецький бог і вся мудрість святецька до нього належала, через те і всі книги святецькі звалися його іменем. Та се часто бувало, що книги святецькі приймали імення бога або святого, богом обраного чоловіка (напр., закони Будди. Ману, Зороастра, Мойсея і т. д.) таким способом вони могли собі придбати більше поваги в очах віруючих. Тих книг було дуже батато, але до нас дійшло дуже мало. Ті, що ми маємо, проводять теорію віри досить подібну до браманської і навіть окремі вправи є дуже подібні до тих, що в Багават-Гіті. Книги сі дійшли до нас у грецькому перекладі; переклад був зроблений вже десь в римські часи, але по складові речі та ідей здається, що сі книго мусіли бути зложені за давніших часів. Склад речі нагадує гебрійські (жидівські) книги, але ідеї нагадують індійські. Ось переклад розповіді про створення світу:

«Над безоднею була темрява безгранична. вода та дух змислений, проникаючий все; сила свята тримала їх в хаосі. Тоді блиснуло світло святеє і з під пісків вийшли елементи (стихії) з вохкого стану, і всі боги споряжали природу. Світ був у неладі та в змішанні, лехкі елементи знялися в гору, а важчі були покладені основою під вохким пі-

ском, всі речі були розділені вогнем і завішені в повітрі, щоб бути впорядкованими духом. Небо було розділене на сім кругів і боги з'явилися в постаті планет, кожний з своєю вдачею, і планети стали поважатися вкупі з богами, що в них. Повітря оточило остатній найбільший круг і дух святий дав йому рух коловий.

Кожний бог, по своїй змозі, робив діло, що було йому доручене. І народилися звірі четверногі, і плазуючі гади, і водяні створіння, і крилаті створіння, і всяке збіжжя родюче, і трава, і квіти, і все мало в собі насіння відродження. Вони (боги) посіяли племена людські, щоб було кому пізнавати діла божі, свідчити силу природи. Ота громада людей мала панувати над усім, що було під небом, і знати його, щоб рости і множитись у великій числі, всяка душа у людському тілі мала споглядати небо, хід богів небесних, діла божі і сили природні, мала ділити добро, мала пізнавати божу владу і одрізнати добро від зла, і навчатися всякого хисту пожиточного. Життя і мудрість управляються від початку самого ходом богів кружачих на небі ними ж розрігшаються. Буде багато великих і пам'ятних діл на землі, і все зоставатиметься по них руїна для відновлення в пізніші часи. Кожне покоління живих створіннів, всяке насіння рослин і всі дочасні речі відновлятимуться через божу конечність і відновлення і через розмірений коловорот природи. Бо все боже єсть порядок світовий і натуральне відродження, і натура вряжена по божому».

Як що їм не буде пропоти, як що вони житимуть без біди, без клопоту, без страху, то й само небо не втримає їхньої відваги вони забажають владати цілим світом». І Момос порадив Гермесові дати людям бажання і марну надію, клопіт і жаль зраженого сподівання, кохання і жадання до вдоволені, то розбиті «щоб навіть радість осягненого бажання затягала їх раз у раз до більшого лиха».

Тут Ізіс обертається до Гороса: «Ти смутишся, сину, слухаючи розповідь своєї матері? Диво та чудо обгортають тебе коли ти чуєш, як готується лихо нещасним людям? Ще і гірше почувеш. Слова Момоса сподобалися Гермесові, рада здалась йому доброю і він послухав її. Він дав людям невмолимий закон долі (конечності). Тоді розлючені люде, не мігши змагатися з богами, почали битися затято межі собою. Тоді увесь світ сплямований кров'ю та гріхами почав скаржитися до бога на людей і просив, щоб бог послав від себе ратівника, щоб вигубив зло і вирятував людей. Бог послав Озіріса, що

вернув світові спокій, научив людей віри святої та добрих звичаїв, а після того сам став суддею мертвих».

Сі розповіді зложені в пізніші часи і належать до греко-єгипетської філософії.

Є теж розповідь, що Озіріса забив його брат Сет, а потім його оживила жінка його Ізіда, а син Горос помстився за нього. Ся розповідь запевне була зложена пізніше XVII династії, бо до того часу Сета не вважали за лихого бога, а вже пізніше його образи були позбивані і він почав уважатися за бога зла от як Ангра-Маніу перський. Таким він з'являється в «трактаті про Ізіс та Озіріса». Підземне сонце, Озіріс, стався царем і суддею мертвих, Анубіс, давній бог, сторож могил з головою шакала, став помішником бога смерті і відродження. Люде сподівалися, що й вони воскреснуть, як Озіріс, і кожна душа людська неначе прилучалася, в понятті єгиптян, до душі Озіріса, принаймі в погребових молитвах про мертвого завжди говориться Озіріс такий то (як, напр., у нас говориться покійний такий-то, Іван, чи там як). Сам Апіс, що при житті вважався за постать бога Фта, по смерті звався Озіріс-Апіс, з сеї назви Греки зробили Сарапіс і так звався Олександрійський найстарший бог.

Віра єгипетська про життя на тім світі досить темна й непевна для нас, як і вся їхня віра. Писаннів про неї зосталося багато, але їх трудно розібрати і погодити межі собою. Напевне віра про того-світне життя в різні часи була різна. Певне тільки те, що єгиптяне з найдавніших часів вірили в безсмертя душі і дуже займалися погребовими обрядами. Раніше потішаючої віри в Озіріса, була віра про смутне, страшне царство вічної смерті. Ось один смутний напис, ніби річ одної жінки до свого чоловіка: «Брате мій, друже мій, дружино моя, пий, їж, осушай кубок радощів, кохай, бенкетуй, вдовольняй свої бажання, не давай смуткові входити в серце твоє, поки ти на землі. Бо Амені є країна сну і темряви, оселя смутку для тих, що в ній застаються. Вони сплять там в невиразних постатях, не встають до своїх братів, не пізнають батька й матері, не рушаються до своїх жінок та дітей. Кожний п'є там воду живу тільки я жадібна. Вода єсть для того, хто живе на землі; тут де я, навіть вода будить згагу. Я не знаю сама, де я; з тії пори, як прибула я в сю країну, я плачу по тій воді, що текла там (на землі), я плачу по вітрові нільському береговому, щоб він прилинув і оживив мєє серце в тузі. Бо тут оселя бога, що зветься Смерть. Він кличе всіх до себе

і всі йому коряться, тремтячи перед гнівом його. Не вважа він ні на богів, ні на людей, – великі й малі рівні перед ним. Всякий боїться молитися до нього, бо він не слухає. Ніхто не славить його, бо він не має ласки до його, хто поклоняється йому, він не дивиться на жадний поданок, що дається йому.» До сього погляду, що треба втішатися життям, поки живеш, причепляли давні та й новітні історіки один загально звісний звичай у давніх єгиптян, а власне ось який: часто на великих бенкетах, коли гості сиділи при столі, в хату вносили мумію, або малюнок мумії, і ставили на видному місці. Геродот об'ясняє се так, ніби єгиптяне хтіли тим нагадати, що ось чим кінчається життя людське і треба ним тішитися, поки є час. Другі знов думають, що се власне робилося для того, аби повздержати непомірну веселість бенкетуючих. Але і те і друге мало ймовірно, а мусить бути єгиптяне таким способом виявляли пошану до помершого родича, запрошуючи його на бенкет до себе; може навіть сам бенкет робився для поминок, як се ще й досі буває у християн, де часами доставляють трохи страви на ніч для «померших душечок», або навіть ходять бенкетувати на могилки. Таке об'яснення здається нам певнійше. Тим більше, що єсть малюнки з'являючі приношення поданків мертвому, отже, значить, єгиптяне вважали своїх мертвих за святих і коли могли їм приносити подання, то могли й у себе в хаті ставити образи покійників при всякому родинному святі. Діодор каже, ніби в Єгипті був такий суд, що судив людей після їх смерті, але зовсім сьому трудно повірити, знаючі з якою повагою і обожанням дивились Єгиптяне на своїх мертвих. Всі нагробні написи не виявляють ніякого нахилу до суду над мертвим за його гріхи на землі, навпаки скрізь вихваляються його праведні діла, напр.; Надивившись на все я вийшов з сього місця (світа), де я говорив правду, де я робив правді. Будьте добрі для мене, ви, що настанете по мені, признайте заслуги свого предка: «він робив добро, коли б же й ми так могли робити на сім світі!» Хай скажуть так тиї, що потім настануть. Ніколи я нікому жалю не завдав, нікого ні забив. О, Владарю неба, господарю всесвітній, я той, що миром проходить, я був праведним, любив свого батька, любив свою матір, добрий був до всіх, що були при мені, я був потіхою своїм братам, мене любили слуги».

В іншому написі сказано так: «Він дав хліба тому, хто був голодний, дав воли тому, хто був жадобний, дав одежу тому, хто був

голий» З сих написів, окрім усього, видно ще і те, що єгипетські поняття про добре праведне життя були дуже близькі до заповідів Старого і Нового Завіту, напр., поважати батька й матір, не забивати, не брехати, любити всіх, помагати всім і т. п.

Отож, мусить бути, Діодор змішав віровання про суд на тім світі, або може при погребових процесіях представлявся аллегорічно суд божий над душею.

У єгиптян була книжка святих законів і звалася вона «Книга про діла Світла», учені теперішні прозвали її «Рітуал» (одправа свята), ся назва коротша, отже ми будемо так її звати. Рітуал сей розділявся на скілька книг, поділених кожна на скілька розділів, в кожду труну клався переписаний котрий небудь розділ з сеї книги. Через те їх знайдено дуже багато, але все таки зовсім цілої книги нема. Сі уривки Рітуалу були написані на звитках папірусу, і на них було чимало малюнків. Число малюнків, краще або гірше письмо, довгість уривку залежали від заможності покійника. Порядок розділів не завжди однаковий. В тому Рітуалі часто йде річ про суд на тім світі, єсть і малюнки до сього, як, напр., в одному такому папірусі XVIII династії. Там намальований найперше покійник, а при ньому його сестра, що молиться до Озіріса. В сьому першому малюнку Озіріс намальований зеленим і має білу діадему Верхнього Єгипту, в руках має царські та божі берла. Далі вже намальований Анубіс, а за ним покійник в сонцевому човні. Далі різні постаті, через які душа мусить переходити на тім світі: чапля, посвячена Озірісові, золотий яструб, ластівка і т. д. (От сим власне єгипетська віра про переселення душ одрізнялася від індійської, що у єгиптян се переселення було на тім світі, а вже тільки праведні душі могли по своїй волі вертатися на землю, і жити який час в людській, чи в якій звірчій постаті). Далі є намальований рай «Аенру» з 15-ма брамами, там же який час душі мали займатися польовою роботою.

Потім змальовані 40 суддів підземних і до кожного написана молитва за душу. Там списані різні гріхи, напр., забивство, крадіж, неправе кохання, образа святощів і т. д. Між иншим ще й такі, як «надто довгі розмови», завдання жалю кому, є теж наказ «поважати закони і права на воду» (Нільські закони). Далі вже йде самий суд. На вазі важиться серце покійника на одній шалі, а страусове перо (ідея правди) на другій. Над тим наглядає Тот в постаті собакоголової мавпи (ідея рівноваги) і дві богині з гадюками в руках

(ідея кари і надгороди). Далі огняне озеро, нього стережуть чотири собакоголові мавпи, вони мають в остатне очистити душу. Далі вже намальоване сонце з яструбиною головою, сидяче в човні, а за ним праведна очищена душа. На другому подібному ж малюнку є ще поверх ваги на довгому човні мавпа, що жене прутом свиню, невідомо напевне, чи та свиня має з'являти грішну душу, чи бога зла Сета.

Єгиптяне вірили не тільки в безсмертя душі, але в воскресення тіла, як і християне. Через те вони дуже дбали про те, щоб тіло не псувалося по смерті. Се було добре і для другої причини, а власне для того, що в такій гарячій стороні, як Єгипет, такий спосіб ховання, як у нас, міг розпросторювати заразу, а палити трупи було трудно, бо в більшій частині Єгипту для сього було дуже мало дерева. Тільки ж певно, що не для сих причин Єгиптяне бальзамували своїх мертвих, а власне таки для того, що сподівалися воскресення тіла і хотіли, щоб теє тіло було ціле і не зіпсоване в день свого воскресення.

Бальзамування робилося в різні способи. Найдорогший спосіб був такий: залізними гаками, та ще якоюсь мікстурою витягався мозок з голови. Потім надрізувався живіт, витягалась уся утроба, перемивалась пальмовим вином та всяким пахучим соком і вкладалася назад у тіло а усякими пахощами та коріннями, потім живіт знов зашивався, а тіло солилося і вкладалося в луг на 70 днів. Потому виймалося з лугу і завивалося в довгі завої просмолені живицею, а там вкадалося в дерев'яну труну і ставилося на який час в окремі хаті, де над ним одправляла одраву.

Дешевий спосіб був таким: просто витягали мозок та утробу, назад її не вкладали, а клали порожнє тіло на 70 день в луг і після того ховали. Такий спосіб був для бідних людей.

Інші історіки пишуть, що святці, витягнувши утробу з тіла і прочитавши над нею задушну молитву і показавши її сонцеву кидали її в воду.

Знов же був звичай (невідомо тільки чи у всі часи) класти лехке, серце, печінку та кендюх в чотири вази, окремо набальзамувавши і посвятивши їх чотирьом богам підземним, і ставити їх в могилу біля саркофагу. Вази ті мали накривки зроблен так, як голова людська, собача, шакаляча і яструбина. Звуться вони канопи (від латинського слова *capors* – собакоподібний). Таких каноп знайдено чимало по могилах, робились вони з глини, алебастру або каміню.

Потім уже мумії, оті набальзамовані тіла, клалися в труну з дерева або з полотна, намоченого в гіпсі. Труни ті вироблялися на шталт людського тіла в лежачій постаті зо складеними на грудях руками і були навколо геть пописані різнимо уривками з Ритуалу. Ота перша труна вкладалася в другу, а та знов у третю, всі вони щільно приходилися одна до другої і всі три вкладалися в дерев'яний або камінний саркофаг теж пописаний молитвами та малюнками про подорож душі на тім світі. Зверху на саркофагу або в середині навіть межі завоями мумій вкладалося дуже багато різних оздоб, статуїок глиняних та дерев'яних і багато всяких малесеньких річей, дарованих мертвому від його приятелів для послуги та охорони йому на тім світі. Через те маємо таку силу тих дрібниць скрізь по музеях! Там маленькі статуїки богів, різна зброя та начиння до всякого ремесла, відповідно тому, чим займався чоловік за життя, або що він любив.

Жінкам вкладалися зеркалаця, гребінці, слоїки різні, малярам краски та всякі приряди малярське, письменникам каламарі то що, дітям ляльки і т. д. І ще знаходиться в могилах безліч жуків кам'яних, шкляних, глиняних, вони проколяні усі і нанизані на нитку, їх часами вправляли в перстень і вони разом з тим служили печатками. Жук той з'являв собою ідею безсмертя: як він вилазить з землі та з гною на світ і летить до ясного неба, так і душа людська має відродитись для кращого, яснійшого життя.

Може бути, що убогі ховалися на спільних громадських кладовищах. Але багаті ховали своїх мертвих окремо в осібних могилах з каплицями, де їм давалися поданки і правилися одправи.

Діодор каже, ніби часом єгиптяне давали в заставу за довг мумію свого батька або матері, а коли потім хто лишав ту мумію не викупленою, то був обезславлений на ціле життя, а по смерті позбавлений погребу.

Небагаті люде купували місця на кладовищах, що належали до святців, званих Колхітами. Ті Колхіти займалися, погребовими одправами і стерегли могил, та утримували в порядку кладовища, в тому їм мусіла помагати мійська сторожа, оберігаючи могили від злодіїв. Злодії ж мусіли часто навідуватися до могил, бо там завжди могли знайти дорогі оздоби. Багато є колон могильних, на котрих поздирана позолота, так само, як на лицах трун. Видно, що то були злодії давніх часів, бо вони лишили скрізь не обдер-

ки, а самому скласти руки спокійно. Але й такі царі не були зовсім вільні від давніх пут, вони мусили дбати про згоду з святцями, щоб доказати законність свого царювання і царювати без перешкоди та мати собі таку саму божу хвалу, як попередні царі. Тоді при згоді з святцями новий царь наряжав суд над скинутим царем, суд, звичайно, судив, як цареві хотілося, подоланого царя називали врешті злочинцем, неправим владарем, його образи збивалися скрізь а новий «правий» владарь брав собі все таку жінку з роду сього «злочинця», аби загодити друзів пропащої династії, потім святці називала його сином сонця, і все вступало на давніший шлях потроху. Царь самозванець був часом до кінця життя досить вільний, але вже його нащадки робилися де далі такими самими живими ідолами, як і давні царі. Таким способом сталося що нащадок Сеті та Рамзесів був никчемним, слабким, лехкодушним Менефта. Та може й без святців царі єгипетські дійшли б до такого кінця, бо така божя шана не може не розпустити людини, але ж при святцях се робилося скоріше й вони проте власне, може, найбільше дбали, аби зробити царів чимсь кшталт вола Апіса, при котрому так добро було жити прислужникам Апісовим.

В браманській Індії касти були дуже суворо межі собою поділені, се виходило почасти з того, що низші касти були з чужого поданого народу і переможці Арійці не хотіли чи боялися єднатися з ними. В єгипті всі належали до одного народу, отже таке крайне розділення не було потрібним і можливим. Скоріш єгипетські касти можна назвати не кастами, а просто станами, от як у нас. Тих станів було чотири: святці, вояки (з них же і царі), хлібороби і зарібники (зачисляючи до них усіх, хто собі заробляв на хліб чим іншим, а не хліборобством).

Земля була розділена між царями, вояками і святцями. Сі три стани найвиразніше одрізнялись межі собою, але й то не так різко, як в Індії, бо часто святецький, вояцький та ще й який інший громадський уряд єдналися в одній особі. Геродот розповідає про одного царя Сетоса, що тримав дуже в ласці святців, а вояками нехтував і за те вояки не схотіли його обороняти при асирійському нападі. Се хоч і легенда, але з неї видно, що і в Єгипті була боротьба каст, хоч і не часто та все таки і людям низших станів часами траплялось добутися до вишого уряду. Так в одному папірусі один син рибалкі розказує, як він став військовим старшиною; часом теж письменники досягали великого

впливу і розкішного життя. Взагалі зо всіх зарібників письменці вважались найбільш близькими до пануючих станів, як от се видно з того папірусу, що ми вже раз споминали, де старий письменець радить своєму синові, яку той мав вибрати роботу.

До святців належали найкращі землі в Єгипті. Вони казали, що їм ті землі подарувала сама богиня Ізіс, як ходила по землі. Землі їхні були вільні від податків. Ось як грецькі історіки (Діодор та Геродот) розповідають про побут святців. Вони могли мати тільки одну жінку, а всі інші єгиптяне могли їх мати по скілька⁵⁶. Геродот каже: «Святці голять собі ціле тіло через кожних три дні. Вони вдягають тільки одну лянну одежу і сандалії з папірусу, їм не вільно мати иншого убрання або узутя. Вони миються холодною водою двічі на день і двічі на ніч. Та ще мусят вони справляти силу всяких дрібних обрядів. Але ж за те мають собі великі користі. Вони не тратять нічого з своїх добр на своє утримання. Кожний з них має собі призначену порцію свяченого м'яса, що дається йому вже печеним, щодня, окрім того, їм дається ще багато волонини та гусятини. Окрім того, ще дають їм вина багато, тільки риби не вільно їм їсти, Єгиптяне не садять ніколи бобу на своїй землі, а як що він сам виросте, його не їдять, святцям же не можна на нього й дивитися, вони думають, що то нечиста ростина. Для кожного бога є скілька святців і найстарший над ними святець. Як хто з них вмирає, то син заступає його місце».

Вояки владали другою третиною землі єгипетської, але вони вже мусіли жити з своєї землі і на свій кошт озброюватися, мусіли теж служити цареві у всіх війнах і сторожею в дворці йому бути. Зброя їх була: спис довгий або короткий, сокира, коротка шабля, щит закруглений вгорі, лук і праща. Було в них кінне військо (на возах), піше, стрільці та пращники. Військо ходило на війну з музикою, з бубнами та сурмами.

Царь малюється завжди в повозі, сам стріляє з лука, а візник править кінями. Кожний гурт військовий мав свій значок, значків тих було дуже багато, все то були святі емблеми: божий човен, голова святого звіря, голова бога, царське ймення на картці і т. д. Окрім сього красивого війська, були ще бранці військові, помічники з підвладних народів, та наймити з чужих, Вони були платні. Були то

⁵⁶ Розповіді Діодора.

Азіяти, Єтіопи, Лібійці, а пізніше Греки (від XVI-ї дін). Вони стерегли завойовані краї або ходили на війну вкупі з єгипетським військом, але з своїми значками.

Третій стан був дуже мішаний, і його трудно означити якоюсь одною назвою, бо він мав людей, що наближалися до обох пануючих каст, і таких, що ближше були до четвертої підневільної. Так судді та лікарі наближалися до святців (часом ними й були), матроси до вояків, писарі були з простих, бо в Єгипті, каже Діодор, всі ремісничі діти вчилися читати й писати. Але вже письменці (вчені) становили собою немов осібний від інших гурт, бо Єгипет був дуже письменською стороною і при уряді потребувалася сила писання. Тільки все ж ці люде не мали вже землі і жили своєю роботою і заробітком, чи добре чи зле заслуженим, то вже інша річ. Земля ж була поділена на трое між царями, святцями та вояками. Той же власне люд, що робив на тій землі, не владав нею, він робив наче на чужій землі, на панській. На ньому лежала робота, податки, усякі повинності, будівництво, греблі, канали, копальні в горах і т. д. Був той люд подібний до нашого люду в часи кріпацтва, його роботи, його земля була чужою власністю. Про то він поважав часом і любив своїх царів. Приголомшений темний люд не чув у собі сил до самостійного, вільного життя, він звик до своїх пут, що мусів носити. Святців боявся, бо вони тримали божу ласку й гнів у своїх руках (що було почасти її правда, бо вони тримали в руках нільську повідь); вояків боявся, бо вояки були зброєю сильні, а може їх поважав, бо вояки боронили його від чужинців. Царь же – царь був богом, сином сонця, найвищою істотою, з необмеженою владою, жив він далеко в величезних препишних будовах, люд його бачив на величезних процесіях, ідучого або вертаючого з походу зо славою, бранцями, здобичею; бідний люд звик вважати славу царського війська за славу свого рідного краю. Збунтуватися проти царя – збунтуватися проти бога, самого сонця. Хіба вже, що царь той був найбессоромніший самозванець або такий, що трицять літ будував піраміди, та й то помста приходила по смерті царя, коли може його новий царь та святці вже «злочинцем» нарекли. Царь, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом.

Однак можна дивуватись яким способом народ допустив запрягти себе в те ярмо. Діодор каже, що то Єтіопи напали на Єгипет і за-

прягли люд в неволю, а самі стали пануючими кастами. Але ся розповідь зовсім безосновна. Запевне, ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні, або й по цілій Європі в феодальні часи. Ся історія скрізь була однакова. Спершу вояки силою або в надгороду за оборону краю одбірали собі по шматках землю що найкращу, а збіднілі, пошарпані ворогами хлібороби йшли до них на чинш і віддавали їм спору частку своїх жнив за право сидіти на безпечній землі. Вояки що далі набіралися сили, потім вибірали старшого, що ставав потому царем, царь знову теж набірав сили і забірав під свою владу і вояків і люд з його землею, та порядкував потім тею землею і дарував її, кому хтів: воякам, святцям, чи кому там іншому. А селяне потроху, непомітно робилися з чиншовиків кріпаками. Одміна в такій історії була часом ще й така, що на один народ нападав другий народ і обертав його в кріпацтво чи раптом, чи помалу; раптовий спосіб однак часто викликав повстання, а повільний був вигідніший, бо запряжений люд, поки завважував, що він у неволі, був уже так приборканий та оплутаний, що інший раз уже й не зважався борікатися. Коли до сього ще додати релігійні пута, то вже лехко зрозуміти, чому такий прибитий народ, як єгипетський, так тихо ніс своє потрійне ярмо.

Тут се все сказано в надто коротких словах, аби показати саму основу, а щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже – дуже багато мови і се становить цілу окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себ то їх історія.

У Біблії цікава є легенда про те, як голодом царі завладали народом. Може бути, що в сій легенді є чимало правди. Коли Іосіф, проданий до Єгипту, розгадав сон, що снівся цареві, то потім був прийнятий у старші царедворці. Сон же царський провіщав сім добрих і сім голодних років. Отож Іосіф порадив цареві зібрати великі запаси збіжжя під час добрих років. Потім же як насили голодні роки і ні в кого не було хліба, то (єгипетські племена приходили до царя купувати збіжжя, перше купували за золото й срібло, потім за бидло, далі вже й землю віддали, і самі стали царськими рабами: «Чого маємо гинути на твоїх очах? Сказали вони цареві). «Купи нас і нашу землю; бери за хліб нас і землю нашу, ми станемо рабами Фараона (царя) і земля наша буде його»... Іосіф зробив з того закон, і закон той

досі панує в Єгипті і всі мусять віддавати п'яту частину цареві. Тільки землі святих не сталися царевими.

Однак все таки хліборобам ліпше було в давньому Єгипті, ніж в теперешньому. Все ж податки були менші. А найголовніше, що уряд сам дбав про добрий стан країни, вій правив нільським розливом, глядів шляхів і т. д. Тепер же все то запущене, уряд ні про що не дбає, окрім податків.

Ті давні канали, будови, а ще більше блискучі релігійні процесії так поривали грецьких та римських істориків, що їм інший раз здавалося, ніби в Єгипті все йде як найкраще. Вони, правда, більше оберталися у військовій та святецькій громаді, то й справді їм могло вдатися, що в Єгипті люде живуть, як у раю. Тільки часами, може несподівано для самого історика, прокидався в його розповідях інший бік життя, життя народного. З тих одривчастих фактів приходиться теперешньому історикові складати картину народноого життя в Єгипті, не так може блискучу й принадну картину, та проте ближчу до правди.

Де які звичаї і закони, єгипетські, що описує Діодор, можуть здатися дивними, але, трудно перевірити його розповіді і через те невідомо, чи то правда тому, що він каже, чи ні.

Так, напр., він каже, ніби в Єгипті закони признавали злодійське ремесло, що була ціла громада злодіїв, мали старшого над собою, до котрого зносилося для розділу все крадене. Коли хто хотів вернути яку річ украдену в нього, то посилав начальника злодійському описання тієї речі, час і місце, де вона була украдена, а , потім міг її вернути собі, заплативши скільки там вже в них було положено. Мусить бути, що не було се законом,⁵⁷ а тільки звичаєм, от як у нас часом можна вернути собі вкрадені коні, вдавшись до привідці конокрадеського, бо і в нас конокради, можна сказати, становлять осібну громаду. Геродот подає легенду, що царь Амес за молодих літ був злодієм. За зламання присяги, каже Діодор, карано на смерть, бо то вважалося гріхом перед богом і нечестю перед людьми. Того, хто бачив, як людину розбійники вбивали, а не боронив її маюча спосіб до того, – карано теж на смерть. Коли ж хто був не в силі боронити, то мусів принайні донести на злочинця, коли ж того не вчинив, то йому давали сто батогів і не давали їсти три дні.

⁵⁷ Коли б се було законом, то злодіїв не судили б, а ми бачимо малюнки про суд над злодієм і про кару над злодієм.

За душегубство теж на насмерть карано, все одно, чи вбитий був вільний чоловік, чи невільник. Батьків, що своїх дітей вбивали, заставляла прилюдно тримати на руках забиту дитину три доби під сторожею. Коли ж діти вбивали батьків то їх сікли на шмаття і живих палили.

Коли вояка не слухали старшини, аби з війська тікали, то їх карали безчестям, однак вони могли собі вернути честь, заслуживши її одвагою на війні. Зрадникам язика втинали. Коли чий довг нігде незаписаний, а довжник присягне, що не винен, то довгу не правлять. Проценті ніколи не повинні доходити вище позиченої сумми. В заставу можна було все давати, але самого себе завдавати в неволю за довг ніхто не мав права, бо кожна особа належала до держави, а не тільки до самої себе. Невірну жінку тяжко карали, їй втинали носа, тому, хто її любив, давали тисячу кув. Сей закон однак здається непевним для новітніх істориків, або як що він і був, то здається тільки в теорії.

Царі єгипетські тримали багато жінок і одна з них була старшою жінкою, от як то було у Персії. Люде бідніші мали тільки по одній жінці. Мешканці Дельти всі мали тільки по одній жінці. Святці не мали права мати більш як одну жінку. Діти всі вважалися законними, бо вони вважалися належними до батька. Разом з тим Діодор каже, що жінки були в сім'ї старшими від чоловіка, але може то він так зважив, порівнюючи вільніше життя Єгиптянок, до невільного життя Грекинь.

Геродот дивувало те, що у єгиптян чоловіки часом сидять за кроснами, в той час як жінки торгують на базарі та займаються різними справами, не жіночими, як йому здавалося. Товариські звичаї в Єгипті де в чому справді були більш подібні до наших, ніж до звичаїв давніх Азіатів та європейців. Є малюнки, де жінки вкупі з чоловіками сидять при якійсь забаві. Невільниці танечниці намальовані голі, а пані в лехких убраннях. Геродот каже, що Єгиптяне вбірали по дві сукні на себе, а єгиптянки по одній.

Діодор каже, що в Єгипті дітей виховували дуже суворо, давали їм тільки рослини їсти, виводили їх голими й босими, так що виховання їхнє дуже мало коштувало. Однак се непевна відомість, бо видно по малюнках, що діти часто ходили на різні забави укуні з матерями. А вже дорослі люде, то гидко, хутко забували суворе виховання, бо є малюнки, де жінки й чоловіки виставлені не дуже втримливими на їду та на пиття.

Діодор каже, ніби Єгиптяне не любили ні музики, ні танців, ні гімнастики. Але ж по малюнках видно, що вони навіть дуже любили все те, а музичних інструментів сила скрізь по музеях. Гімнастикою займалися навіть жінки, так само як і танцями. Тільки то були жінки невідомі, що танцювали, пани ж самі не танцювали, а тільки дивилися на танці.

Коли б почати описувати достотно усі хатні та товариські забави та звичаї єгиптян, то прийшлося би написати цілу велику книгу. Найкраще можна їх побачити, колиб можна було оглянути всі малюнки єгипетські, але ж се не легка річ. Отож тут буде сказано далеко не все, а тільки де що.

Орали в Єгипті сохою з дерева, в неї впрягались або воли або й люде, а часом копали просто лопатами. Жали не так, як у нас, а перше зрізували самі колоски, а потім саму соломку. Молотили так, як у нас на степах – волами, себ то гарманували. А потім уже звозили змолочене збіжжя в клуні. В музеях є подекуди збіжжя єгипетське знайдене в могилах.

Видно в Єгипті любили полювання, бо до нього є багато малюнків, і зброї мисливської чимало зосталося. Зброя та сливо не одрізняється від вояцької. Тільки є одна цікава річ: вилучений плісковатий шматок важкого дерева, його кидали на пташок, а зроблений він так, що коли його зручно кинути, то він, злетівши високо в гору, вернеться знову на те місце, звідки був кинутий. Така палка є й тепер у диких Австралійців і зветься вона бумеранг. Звичайні палиці старечі були часто дуже гарно оздоблені і прикрашені цікавими написами.

Музичних інструментів зосталося багато: дудки, цимбали, сурми бронзові, бубни великі й маленькі, круглі й чотирикутні, лютні, арфи, флейти з покриттям на них дуже оздобним.

Про барки, меблі, начиння та вироби різні ми вже говорили в іншому місці. Тут тільки спогадаємо шклянні штуки помальовані з середини (як от палочки одної гри, що зветься солітер).

Зосталося чимало малярських палітр, в них завжди є дірки для пензлів, очеретяних паличок та для різних фарб. Писарі писали такими самими фарбами розпроваженими у воді і потребували таких самих палітр, тільки фарб вони потребували всього дві, червону і чорну. Є теж і збаночки для розпроважених уже фарб, збаночки ті бувають у формі різних звірят, їжака, жаби і т. д.

Як уже було спогадано, папірусів зосталося дуже багато. Єсть там різні купецькі контракти, судові акти, і список царських династій (дуже попсоаний), скільки медичинських розправ, та замовляння від усяких хвороб, є теж усякі оповідання, вони ще не всі розібрані, але де які дають повод думати, що багато легенд арабських, жидівських та інших пішло з єгипетського джерела.

З папірусу робили не тільки папір для писання, але різні речі: навіть цілі човни, вітрила, кошики, сандалії і т. й. Частину папірусового стебла ту, що при самому коріні, то навіть їли сиру або печену. Папірус для писання так робився: стебла розділялися голкою на тонкі й широкі стебла, потім ті стебла розкладали на столі, одні на другі накладали, мочили нільською мулистою водою, пресували і сушили на сонці. Папірус виходив у формі довгого паса, котрий потім скручували в сувій. Папірусом довго торгували в Єгипті і розвозили його по різних чужих краях, але царь Птоломея Філадельф заборонив вивозити його з краю. Тоді ото царі Пергамські видумали виробляти волову або іншу шкуру так, щоб на ній можна було писати, і така шкура звалася пергамент. Наш теперішній папір не хутко увійшов до вжитку в Європі, вже аж в середні віки, вироб його європейці перейняли з Азії. Папірус де далі зовсім перестали робити в Єгипті і він навіть не росте там тепер.

РОЗДІЛ VIII

Письмо

Єгиптяне думали, що письмо видумав бог Тот, він же видумав і математику і філософію. Грецький філософ Платон подає легенду про то, як єгипетський царь Тамус розмовляв з богом Тотом про його науки, а потім запитав його навіщо він видумав письмо. Для того, відповів Тот, щоб зробити людей розумнішими, а їхню пам'ять міцнішою; письмо спосіб, щоб навчатись і пам'ятати науку. «О, зміслений Тот! сказав царь, один видумує способи, а другий розсужує користь їхню і шкоду. Ти еси батько письма, то ти й загадуєш йому не той skutok, який воно матиме справді. Ті, що навчатись письма, привикнуть забувати, бо не дбатимуть за пам'ять, докладаючися більше на чужу поміч, ніж на власну пам'ять. Се не буде зміцняти пам'ять, а тільки доповнятиме її. Та не буде то справжня мудрість, що ти даси своїм ученикам, то буде тільки мана. Вони навчатись багато,

не доходячи сами ні до чого, і здаватимуться мудрими, але взагалі вони будуть невігласами і трудне їм буде життя як усім тим, що вважають себе наймудрійшими, ніж єсть навсправжки».

Може й правда, що письмо не робить пам'ять міцнішою, бо у єгиптян мало було таких легенд і розповідів, щоб розповідалися на пам'ять. Тай поезії справжньої не було у них, коли не лічити хіба Пентаурової поеми, але ж і вона була писана і писана вже а пізніші часи (за Рамзеса II). У тих же народів, які довго не знали письма, поезія росла дуже, бо щоб запам'ятати краще яку розповідь, вони мусіли вкладати її у вірші, в розмірену річ, бо розмірена річ лехче дається запам'ятати і не так хутко забувається, як розповідь, розказана звичайним способом. Врешті трудно зважити, чи ранне знаття письма було єдиною причиною тому, що у Єгиптян ніколи не процвітала поезія, але все ж се було коли не єдиною, то все ж значущою причиною. Само ж письмо єгипетське спочатку було таке, що не передавало достотно всіх слів, а тільки загальні думки. Спочатку, просто кажучи, писати і малювати було одно й те саме і одрізнялось одно від другого хіба тільки більшстю чи меншстю постатів. Отже ті малюнки можна було читати, себ то розказувати, різними словами. Такий був напевне початок єгипетського письма, але вже на самих ранніх пам'ятниках сей спосіб не заховався в своїй самій первістній формі, там уже поряд з найпростійшими малюнками (первістного вжитку) є вже й такі знаки, що мають з'являти окремі певні слова, і кожне з них вже не може бути розказане різними словами. Се повстало через те, що пришилося писати такі поняття, що їх не можна просто намалювати, а треба було вживати якихсь таких знаків, щоб виражали те поняття хоч і не прямим способом; тай справді, як намалювати просто, наприклад, таке речення: «я те, що єсть, що було і що буде»⁵⁸. От тут уже прийшлося видумувати умовні знаки, себ то те, що у нас зветься буквами. Тільки букви сі означали не окремі згуки, а цілі склади, і для означення того самого складу часто вживалося різних знаків, не завжди однакових, се повстало з того, що для означення якого складу брався знак такої речі, котрої назва починалася тим складом, який треба написати (напр., для означення слова Рамзес малювався в по-

⁵⁸ Для інших нематеріальних понять вживалося так звані символі, знаків, що виражали головну прелемету того поняття яким-небудь умовним способом, напр., любов – серце.

чатку знак сонця Ра. А слів, що починалися на склад ра, було багато і між ними можна було вибрати, через те часто один склад писався на різні способи). Далі вже з'явилися подекуди знаки для окремих згуків, щоб одрізнити між собою подібні склади (напр., ра, ро і т. д.). Але сей остатній спосіб (фонетичний) писання не витіснив перших двох (ідеографічного і сіллабичного)⁵⁹. Всі три способи вживалися поруч одночасно.

Потім спосіб писання цілими фігурами (гієрогліфами) здався надто загальним для скорого писання, коли прийшлося більше писати. Тоді святці почали скорочувати свої знаки, робити їх простійше, так що вони хоч і не були такі гарні і розбірні (на погляд), як гієрогліфи, та за те їх лехче було писати. Таке простійше письмо звалось (у Греків) гієратичним, себто – святецьким, бо святці його видумали і найчастійше уживали в своїх папірусах. Потім ще й се гієратичне письмо скоротили так, що воно вже зовсім стало одмінним від малюнкowego письма, сей новий спосіб письма звався демотичним – людовим, і його вживали для листів та всяких громадських актів, от же воно було найбільш розпросторено серед єгипетського люду, ним же й найлехче було писати, хоч може й не так добре читати. Як, напр., тепер нам краще читати друковані букви, але всі ми пишемо скорописними буквами, що хоч і не так розбірно для читання, та за те далеко лехче для писання. Отож, як були видумані два лехчі способи гієратичний та демотичний, то вже гієрогліфами ніхто з громади не писав, а зостались вони святим письмом і уживано їх тільки для написів на статуях та церквах, себ то восталися вони для урочистих, святих потреб. Як от у нас тепер ще часом друкують святі книги, так званою, кирилицею, але з щоденного вжитку вона вже давно зникла. Письма гієрогліфами знали тільки святці та майстрі, що училися його навмисне, з простих людей його сливе ніхто не знав.

З початку воно дивно здається, як то в одній країні одночасно могло вживатися різних способів писання та ще й кожний спосіб був, построєний на різних правилах. Але ж от, напр., і в нас тепер справа стоїть сливе так само: ми уживаємо 1) друкованих буков, 2) писаних буков, 3) для чисел цифрів, 4) для математичних поняттів окремих

⁵⁹ Ідеографічний – той, що виражає цілі ідеї, думки, поняття, сіллабичний, що виражає склади; фонетичний згук окремо.

знаків (=, x, -, +, :), 5) для прудкого писання стенографічних знаків і т. д. Тільки, що правда, всі наші знаки лехчі і для писання і для читання, ніж єгипетські, але ж і єгипетські не були б нам такі трудні, коли б ми знали єгипетську мову.

Довго учені не могли розібрати єгипетського письма, у грецьких істориків є тільки напевні розповіді, видно, що самі вони сього письма не знали. Геродот, напр., тільки говорить, що було два способи письма – святецький і простий (гієратичний та демотичний) і що Єгиптяне писали з права на ліво. Другий історик каже, що вони писали тільки фігурами (ідеографічним способом), і так довго думали європейські учені тай не могли дійти ніякого толку. Тільки вже, як знайшли одно писання олександрійського грецького історика, то там спіткали розповідь про те, що Єгиптяне писали різними способами, а не самим тільки ідеографічним. Хоч розповідь ся дуже темна і не зовсім зрозуміла, але все ж вона вже показала дорогу, якою треба було йти до пізнання єгипетського письма. Але от з чого власно почалося справжнє знання єгипетського письма: в Олександрії знайшли вчені чорного каменя з трьома написами на двох мовах, єгипетській і грецькій, перші два написані по єгипетські тільки один гієрогліфами, а другий демотичним письмом, третій же звичайним грецьким письмом по грецькі. Був то якийсь наказ царя Птолемея. Отож Птолемей, яко імя грецьке, мусіло бути написано не фігурами, а знаками окремими (буквами), його найперше розібрали і таким способом пізнали скільки знаків єгипетських, а окрім того довідалися, що у Єгиптян були букви, а не самі тільки ідеографічні фігури. Потім було розібрано ще скільки царських йменнів з дінастії Птолемеїв на різних пам'ятниках їхнього часу, і вже стало відомо чимало знаків. Окрім того, вчені навчилися коптської мови, що повстала з давньої єгипетської. Мовою тією народ перестав говорити ще в XVII ст., але нею ще й досі читають одправи в єгипетських церквах християнських. Отож, знаючи мову коптську, можна вже було розібрати не тільки царські ймення давніх дінастій, але й звичайні слова. Чорний камінь з трьома написами і коптська мова були тим для єгипетської історії, чим була скеля Бегістунська та ново-перська мова для історії перської.

При перській історії ми говорили докладніше про спосіб розбирання давнього невідомого письма, отже тут можна сього не переказувати в друге.

Гієрогліфи були розібрані найперше і найлехче, потім гієратичне письмо, а демотичне і тепер ще не зовсім розіbrane, однак його що далі все більше розбірають. Багато папірусів уже прочитані, є вже граматики і словорі давньої єгипетської мови. Є переклади Рітуалу і різних уривків святої і простої літератури єгипетської. Багато ще треба роботи над пам'ятниками хисту і літератури єгипетської, але ж не даремне буде потрачена та робота, – вона раз'яснить історію найдавнішої в світі цивілізації і покаже, як далеко розсходився її вплив на чужі народи.

Історія Асирійців та Вавілонців

РОЗДІЛ I

Країна Тігру та Евфрату

На високих Армєнських горах починаються обидві річки, Тігр та Евфрат. Ті річки спочатку течуть далеко одна від другої, але потім, помалу зближуючись, зливаються в однім ложі і впадають в Перську затоку. Колись дві ці річки впадали в море кожна окремо, але їх гирла були так близько одно до другого, що, розливаючись широко кожний рік, вони врешті вимили собі спільне ложе. Сторону між Тігром та Евфратом Греки прозвали Мєсопотамією, себ то Межиріччям. Сторона ся розділялася на дві держави: Асирію та Халдею, границі сих двох держав були не зовсім виразні. Асирія лежала на півночі, головне місто в ній була Ніневія, що стояла над Тігром, Асирія займала ще й східній берег Тігру аж до самої Медії. Халдейська держава була, на полудні, її головне місто Вавілон лежало на обох берегах Евфрату. Вавілонська цивілізація була найдавнішою в Азії. Політична перевага переходила то до Ніневії, то до Вавілону, як, напр., переходила вона в Єгипті то до Мемфісу то до Теб.

Країна Тігру та Евфрату часто заливалася великими повідями сих річок, отож не диво, що звідти пішла по світі легенда про всесвітній потоп; може коли в дуже давні часи була така велика повідь, що затопила всю Мєсопотамію. Зостався уривок з твору одного халдейського письменця Бероза, перекладешій на грецьку мову. Там розказується, що одному цареві, на ймення Кеісутрос, найвищий бог сказав, що в такий і такий день має бути потоп. По божому наказу, він заховав у землю книги давніх часів у місті Сефарваїмі (сонцевому місті), потім збудував судно, просмолив його і сів у

нього з родиною та з приятелями, взяв їжи, скільки треба було, і взяв по парі з усяких пород звірів, птиць і гадів. Настав потоп, а коли він ушух трохи, то Ксізутрос пустив скількох птиць летіти, але вони вернулися назад, не маючи де спинитися. За другим разом вони вернулися з болотом на лапах; за третім разом зовсім не вернулися. Ксізутрос тоді вийшов з судна з жінкою, дочкою та керівничим; вони поклонилися землі, дали поданок богам і зникли. Ті, що zostалися на судні, почули, як голос якийсь казав, що Ксізутрос був узятий до богів за своє благочестя. Вони вернулися у Вавілон і відкопали давні книги, заховані перед потопом. Судно ж запинилося в Арменії в стороні Гордійців, де шукали потім його обломків і збирали їх, як святощі.

В того ж таки Бероза є розповідь про «стовпотворення» Вавілонське та про змішання мов: після потопу люде зробилися де-далі дуже горді своєю силою і почали нехтувати богами. Потім вони почали будувати у Вавілоні дуже високу башту, аж до неба, і вже от-от досягли до самого неба, але вітри прилинули на поміч богам і перекинули башту на робітників. До того часу люде мали всі одну мову, але після того боги зробили їм так, що вони всі стали різно говорити.

У різних індо-європейських народів є легенді про те, як велетні (хмари, злі духи) хотіли залізти на небо, се просто поетична картина бурі, коли чорні хмари застинають небо, а потім розсипаються дощем і туманом під промінням сонця та під подихом вітру. Але в жадній з тих легенд нема спогаду про змішання мов. У Вавілоні скоріше, ніж де, могла з'явитися подібна легенда, бо там з найдавніших часів був збір усяких племен, що говорили різними мовами, бо місто се було здавна багатим, промисловим та ремісничим. Само ймення Вавілон чи Бабель де-які перекладають «змішанням», хоч воно, здається, має властиво значити «божа брама».

Племена, що стрічалися в Вавілоні, спогадуються під різними назвами в Біблії, у грецьких та римських істориків, та в написах асирійських і вавілонських. Але дуже трудно розібрати, які то власне були племена і як вони ріднилися межі собою.

З найдавніших пам'ятників видно, що халдейський народ складався з двох племен, Аккадів і Сумірів. Аркади жили на полудні понад Перською затокою, здається вони належали до етіопської раси, і може сі Кушити, що Греки називали етіопами, походять з гір Гінду Куш. Вони дуже смугляві сливе чорні, але зовсім не подібні до не-

грів, їхні мови наближаються до так званих семітичних (як напр., давня гебрейська).

Суміри жили далі на північ, велика частина їх увійшла в народи Медії та Сузіани. Тепер їх зачисляють до раси скітської або Туранської, що звуть тепер угоро-фінською, раса та дуже розпросторена і племена її єсть і понад Амуром і в Фінляндії і у Венгрії. Вона середня між жовтою расою і білою і може повстала від їхнього змішання.

Халдейці звуться в Біблії Касдїм, теперішні їхні нащадки звуться Курди. Греки звали Халдейцями святців вавілонських.

Назва Ассирійців пішла від назви Асура, найвищого бога ниневійського. В Біблії відносини межі народами завжди представляються в формі родинних відносин, отже там говориться, що Асур був сином Сема (Сіма) і братом Елама, батька Гебреїв і Арабів. Перший же цар Вавілону Немрод зветься вже сином Хама і братом Куша, батька етіопів. Мізраїма, батька єгиптян і Ханаана, батька Фінікійців. – Отже, значить, Біблія зачисляє Ассирійців до семітичних народів, а Вавілонян (Халдейців) до етіопських.

Так говориться в Біблії про першого царя Вавілонського Немрода: «Куш породив Немрода, що став потужним на землі і був сильним ловцем перед Ягве (богом); звідси пішло примівля: неначе Немрод, сильний ловець перед Ягве. Початком його держави був Вавілон, Арах, Аккад і Халатне в землі Сеннай. З сеї ж землі вийшов Асур і збудував Ніневію і майдани в сьому місті, і Халу, і Резен між Халою і Ніневією; се велике місто».

З сього видно, що Біблія уважає вавілонську державу давнішою ніж асирійська. І хоч зачисляє Ассирійців до іншої раси, але каже, що вони вийшли з вавілонської держави.

На барельєфах Ніневії часто стрічаються сцени царського полювання. Диких звірів, а надто левів було багато в долинах Тігру та Ефрату. Отож не дивно, що в легендах затримався образ героя, що побиває диких, непевних звірів. Є дві великі статуї асирійські, що представляють Самдана, героя асирійського, він придушує правою рукою лева до своїх грудей. Де далі ловці вигубили і повиганяли диких звірів і почалося хліборобське життя. Де які племена, вибравши пастуший спосіб життя, перейшли Ефрат і пішли в Гарран, а звідти в Палестину. Їх стали звати тоді Гебреями (зарічними людьми). Вони вийшли з міста, що зветься в Біблії Ур-Касдїм (Ур халдейський) се було велике місто давньої держави, але від нього зо-

сталися тільки непевні легенди та величезні звалища. Про початок халдейської цивілізації є в Бероза легенда, де говориться, що колись бог Оаннес, що мав риб'ячу постать, виходив з дна моря і навчав людей. Він навчив їх письма, науки, хисту будівництва, законів та хліборобства. При заході сонця він вертався знов у море. Можна подумати з сеї легенди, що халдейська цивілізація починалася десь в країні ближшій до моря.

Долина Тігру та Ефрату була досить подібна до нільської долини. Там низина, там дуже гаряче і дощ іде дуже рідко. Поки там не було каналів, що робили з неї родючу країну, вона певне була тим, чим є тепер – пустинею то пісковатою то болотяною. Так її описує один римський історик: «Ефрат розливається щорічно, коли ростуть сніги на горах Арменських. Всі поля були б затоплені і обернені в озера, коли б люде не одводили зайвої води каналами та ровами, от як роблять в Єгипті з Нілом. На ті канали йде багато роботи, бо земля там дуже м'яка і легко розмивається потоками: от чому ниви не родять, коли гирла та канали переповнюються, звідти походить, що лишня вода розливається по рівнинах близьких до моря і там робить озера, зарослі очеретом. Копання каналів конечно потрібне, але забірає багато рук робочих, надто велика вода однаково шкодлива для хліборобства, як і велика посуха».

Отже в халдейській державі було сила каналів, вони прорізували країну вздовж і впоперек, єднали Тігр з Евфратом, де які з них були такі широкі, що по них могли ходити кораблі. Сі одводи зменшували биєтрину Тігра, так що по ньому могли плавати судна. Греблі стримували Евфрат в його ложі і не давали йому затопляти землі. Сі водяні роботи робили з сеї низини роскішну країну. Геродот її так описує: «Між всіма сторонами, які ми знаємо, ся сторона найбагатша на дари Деметри (на збіжжя). Земля не пробує там родити фіг, винограду та маслин, але вона дуже здатна до всякого збіжжя, що вона вертає двісті раз стілько, як посіяно, а в роки, коли вона сама себе перевершає, то віддає й до трьохсот. Листя на пшениці та на ячменю мають чотири пальці завширшки. Вавілоняне вживають кунжутувий олій. Рівнина вкрита пальмами. Більшість пальм родить плід, його їдять, з нього роблять вино і мед. Вони так вирощують пальми, як ми вирощуємо фіги.»

З очерету, що ріс по болотах, робили мати, вітрила, кошики різні, або залиті асфальтом, щоб стримували рідке, або прості.

Каміню в Халдеї не було, дерева, окрім пальм, теж не було, але глина була дуже добра, отож з неї робили цеглу випаловану на вогні, або висушувану на сонці. З тієї цегли й будували хати, перекладаючи її очеретяними матами заасфальтованими. З такого матер'ялу були збудовані найдавніші халдські міста, що від них zostалися досі великі звалища. Численні канали поліпшувала рільництво, а разом з тим улегшували зносини між різними містами. Через те в Халдеї рано почалася торгівля. Цивілізація почалася в Халдеї, потім перейшла в Асірію і з'єднала різні дрібні племена під сими двома великими державами. Через се тепер трудно довідатись, які вони були ті дрібні племена, що зложили потім велику державу, і скільки кожне з них доложило свого до великого діла цивілізації. Думають що туранська раса почала виробляти метали і видумала те дивне письмо, що зветься кунаїчним (клинчастим). Остатніми часами однак учені схиляються на сторону аккадійської культури.

РОЗДІЛ II

Первістні часи

Халдейські та асірійські племена жили довго незалежно одно від другого, от як спочатку були єгипетські племена. Кожне місто мало свого князя, часами один з них брав гору над іншими. У Бероза є список різних династій, але трудно розібрати, до яких племен і часів кожна з них належала, Взагалі списків царів ще мало для того, щоб зрозуміти історію народу. У грецьких та римських істориків все більше легенд саме про ті давні часи. Так, напр., у всіх багато говориться про Семіраміду, царицю вавілонську. Легенди про неї подібні до легенд про Сестоїса, всі великі давні будови, канали греблі, все то зачисляється до часів її панування. Легенда говорить, що вона одружилася з асірійським царем Ніносом; вони вкупі звоювали Скітію та Бактріану. Нінос має, здається означати просто місто Ніневію. Семіраміда може взята й з історичної якої особи, але до неї причеплено дуже багато чисто легендарного, так, напр., розповідь про те, що Семіраміда була дочкою богині риби Деркетто, а що вигодували її голуби. Правда на одному написові знайдено ймення цариці Саммураміт, а в другому давнішому ймення царя Гаммурабі, що хвалиться своїми каналами. Отож може з Саммураміт зробили Семіраміс і приточили до неї всі роботи царя Гаммурабі.

Остатніми часами багато знайдено пам'ятників асіро-халдейських. Багато знайдено барельєфів та пліток з написами. Асірійці вживали для писання глиняні таблички і писали на них, поки вони були ще вохкі. Писали вони письмом кунаїчним, так як Перси, тільки що у Персів кожний знак ставав за букву, а в Асірійців за цілий склад. Отже їхній спосіб писання був сіллабичний і потребував дуже багато розмаїтих знаків. Учені довго не могли дійти толку з тим письмом аж поки не знайшли Бегістунської скелі. На ній розібрали найперше перський напис, бо він був найлегчий, а потім уж медійський (скітський), а потім халдейський (асіро-авілонський).

Хоч письмо халдейське було дуже трудне, однак його прийняло багато сусідніх народів, що говорили різними мовами Сузіане, Арменці, Медійці та Перси, і тільки Перси переробили те письмо в фонетичне.

В руїнах дворця царя Санхеріба знайдено цілу бібліотеку з глиняних таблиць. Всі ті писання заняли б наших аркушів 10,000. Їх ще дуже небагато розібрано. Тим часом між ними мало знайдено таких, щоб відносилися до первісної історії. Нігде не знайдено згадки про напад єгиптян (царів XVIII дін.) на Асірію, про нього відомо тільки з єгипетських пам'ятників. Але се не дивно, бо Асірійці любили писати тільки про власні перемоги, а де їх було побито, про те вони найчастіше мовчали. Однак на Евфраті знайдено руїни замку Тутмеса III, отже значить, єгиптяне там були. Врешті ці єгипетські перемоги не були дуже сталими. Окрім того, єгиптяне вдовольнялися податями, а царів зоставляли краєвих. Коли царі асірійські та халдейські билась межи собою, то теж справа кінчалася на податях. Імення де яких з тих царів списані на тих таблицях, але ще не зовсім розібрано, як треба їх читати. Для пізньої історії імення вимовляються так, як вони подані в Біблії.

Один напис з тих давніших часів відносяться до війни одного царя Тіглат Пілезера. Напис той займав три круглих валика (часом, замість таблиць, уживалися круглі стовпчики, циліндри так звані). В написі тому говорить, що царь той ходив з військом у гори на північ і на схід від Асірії, звоював скільки племен між Евфратом і Середземним морем, а потім напав на Вавілон і звоював його. Далі царь той хвалиться своїми полюваннями та будовами.

На другому (зовсім іншому) написі видно, що пізніше Вавілонці самі звоювали Тіглат-Пілезера. З тих різних написів виходить, що

Тіглат-Пілезер царював в XII віці до Р. Х. Се найдавніший відомий для нас історичний час.

Нашадки Тіглат-Пілезера втерляли все, що він завоював у Сирії та Арменії. Потім настала нова династія, але імення її царів також мало відомі, як і імення нащадків Тіглат-Пілезерових.

Більше історичних відомостей зосталося, починаючи від панування Асур-ак-пала чи Асур-назір-пала, що царював десь у 9 чи 8 віці. Зосталися руїни дворця сього царя. При сьому дворці була теж церква бога війни, обидві будови стоять на штучно зробленій горі, як і всі асірійські великі будови. Мури дуже товсті, з невипаленої цегли, накладені зверху гіпсовими кафлями з барельєфами та написами. При дверях, по обидва боки, стояли великі статуї то левів крилатих, то крилатих биків з людською головою, то всяких постатів з орлиними та лев'ячими головами. В середині залі всі ті переходи теж були вкриті барельєфами, що з'являли царське полювання на різних звірів, або царські походи. Всі ті малюнки забрані в Британській музей.

Асірійці були народ жорстокий та войовничий; жоден люд так не поважав сили і не утискав подоланих. Їхня влада була дуже тяжка і через то часто повставали проти них. Перемоги їхні ніколи не були певні. Асірія була чисто військовою державою. В написах, де вихваляються царські війни, ніколи не говориться про добре правління, про дбалість за підданих, тільки завжди про кару і муки над повстанцями. Так, напр., цар Асур-назір-пал хвалиться, що він зломив повстання: «Я забив кожного з двох (половину всіх). Я поставив мур перед мійською брамою: я здер шкуру з їхніх старшин і покрив нею мур. Скільки їх було замуровано живцем з мурованні, скіль розп'яте і на паль посажене вздовж муру. Скільки я казав здерти шкуру на моїх очах і покрив мур їхньою шкурою. Я казав уложити їхні голови на шталт вінка, а з їхніх тіл проколених зробити гірлянди». Жаден опис війни не обходиться без таких подробиць: «Одним я повідтинав руки й ноги, іншим носи й вуха, іншим виколов очі. Я поставив один мур біля міста і там запер полонених живих, поставив другий і там виставив голови мертвих і т. д». Після такої перемоги царь тішився: «На руїнах лице моє розпускається; в загоженню гніву свого я маю потіху».

До царювання сина Асур-назір-пала Салманессера відноситься один цікавий пам'ятник – обеліск чорного базальту, півтора сажні

заввишки з трьома сходами на версі. Він покритий п'ятьма рядами барельєфів і довгим написом, де списана історія Салманесерового царювання. Барельєфи дуже добре доховалися, вони з'являють царя, що приймає дари подоланих народів, між тими дарами різні звірі: мавпи, слон, двугорбі верблюди, дикий віл, антилопа і ще якийсь звір, думають, що то носорожець, але він зовсім не подібний до носорожця.

Сі звірі (мавпи та носорожець) наводять на думку, що то змальовані племена з Індії та Бактріани. Є на барельєфі якийсь чоловік, що кланяється цареві до ніг, думають, що то Іегу, цар жидівський. На написі стрічається ймення Іегу і теж Газаеля, царя Сирії.

Салманесеровий дворець стоїть по середині руїн двора його батька Асур-назір-пала. Там при брамі стоять два крилаті бики з людськими головами, на них списані війни царські і вся історія завоювань. Є в тому дворці скільки статуй царя і царедворців і богів, а окрім того, велика сила барельєфів уже з військового побиту: міста в облозі, жінки в полоні, утікачі на верблюдах, злоганяючі стрільці на конях, тарани розбиваючі мури, бранці на полях, євнухи, що лічать голови забитих, і хиже птаство, що налінуло після війни клювати трупи. Написи подібні до тих, що ми недавно споминали: «Я забрав їхніх вояків у неволю, я напав на них наче бог повіді Бін, я сповнив пустиню трупами їхніх кінників, я попав їхні тіла, я склав гору з їхніх голов при мійській брамі, я сплюндрував і спалив їхню країну».

Статуй азійських було далеко менше знайдено, ніж барельєфів. Є статуя Асур-назір-пала з гаком і з батогом в руках, друга статуя невідомого царя дуже побита, дві статуї святих якихсь, на одній з них згадується ймення царя Пула. Жінкою сього царя була та Саммураміт, що з неї зробили Семіраміс.

Царі сього давнього періоду, як уже сказано, мало відомі. У грецьких авторів є легенда про царя Сарданапала. Імення се повстало може з іменнів двох царів: Асур-назір-пала і далеко пізнішого Асур-бані-пала, але вони а ні вдачею, а ні вчинками нічим не подібні до того легендарного Сарданапала. Ось яка ся легенда: Проти асирійського царя Сарданапала повстали Арбакес, ватаг медійський, та Белезіс, святець вавілонський, їм же помагав і царь арабський. Сарданапал до тої пори провадив життя розкішне та бездільне, але при непевному стані річей йому вернулась одвага його предків. Три літа

він витримував облогу і тричі одбивався од ворогів, але потім помічне військо з Бактріани зрадило його і перейшло до повстанців, повідь Тігру розмила Ніневійські мури, ворог вступив до міста. Тоді Сарданапал, бачивши, що все пропало, спалив сам себе, і скарби, і жінок своїх укупі з власним дворцем. Ніневія була зруйнована, Асирія розділилась. Арбакес та Белевіс заложили свої власні держави, перший в Медії, другий в Вавілонії. – Більша частина вчених уважають сю розповідь за чисту легенду, але інші стараються погодити її з історією, підставляючи тільки інші ймення та інші часи, але всі їхні об'яснення дуже непевні.

В другій половині VIII віку до Р. Х. царював Тіглат Пілезер II. Він збудував два великі дворці, але їх розвалив один з його нащадків Есар гаддон і збудував собі з них новий дворець. Через те пропало багато написів Тіглат Пілезера. Проте всеж відомо, що він звоював царя Вавілонії Меродаха Баладана, звоював Дамаск, Самарію, Тір (фінікійську колонію), частину Аравії та Сінайський півострів. Біблія ще пише, ніби він ходив на ізраельського царя Пекага і звоював частину Палестини, але в асирійських пам'ятниках нема про те спогаду. Так само в тих написах нічого не споминається про Шалманезера нащадка Тіглат Пілезера, що ніби теж ходив на Палестину. Може бути, що Біблія переносить на тих двох царів війни що були при Саргоні. Саргон же тільки раз спогадується в Біблії. Від сього царя (Саргона) починаються певніше, більш відомі часи асирійської історії.

РОЗДІЛ III

Саргоніди

Недалеко від руїн Ніневії, біля міста Хорсабаду знайдено великий дворець царя Саргона. Всі мури в тому дворці вкриті барельєфами, брами і передні мури прикрашені статуями величезних крилатих біків з людськими бородатими та рогатими головами (рогів тих чотирі і вони пристають до високої шапки). Верхньої частини дворця нема, вона була певне з дерева і через те згинула, що ж було з каміню, те зосталося. Барельєфи заявляють різні баталії, облоги, процесії, полювання, царів, святців, богів. Подекуди видно сліди барв, отже Асирійці красили свої барельєфи. Написів велика сила, з них вичитано багато нового для історії. Ті барельєфи завезені в парижський музей. На

придверних крилатих биках є напис царя Саргона: «близько гори Мурсі, замість Ніневії, я збудував, по волі богів і по волі мого серця, місто Гізі-Саргон». Далі вичисляються боги й богині, що благословили се місто. Потім пишеться, яких матер'ялів ужито до будови: чорне дерево, сандал, кедр і фісташкове дерево. Але жадного того дерева не зосталося, бо, видно, в дворці була пожежа колись, так що навіть деякі глиняні барельєфи від вогню попсувалися.

В написах нічого не споминається про Саргонових предків, отже певне він був або яким бунтівником, що захопив собі царство, або з нього починалася нова династія, здалека споріднена з попередньою династією. В написах все говорить про походи, що провадилися під час 17 літ. Вони вичисляються по порядку. Спершу поход в Сузіану і перемога над сузіанським царем. Потім поход в Палестину і зруйнування там міста Самарії. Війна з єгиптянами та Філістимцями і перемога над ними. Покорення цариці Арабії. Потім повстала Сірія і Саргон зломив повстання; усмирення повстання описано з тою властивою Асірійцям жорстокістю, яка не змінюється нігде в їхніх пам'ятниках. Повстання в Арменії теж було зломлене таким самим способом.

Всі ті розповіді про війни дуже однакові і описані дуже одномаїто. Причиною до війни найчастіше виставляється неслухняність чужих народів асірійським богам. Чужі боги беруться в полон, рубаються в пень, святі діброви теж вирубуються. Вавілонський цар Меродах Баладан не досить шанував богів, тоді Саргон пішов на нього, розбив його, одібрав усі царські клейноди і заставив собі покоритися і поклонитися. Потім Меродах Баладан втік назавжди з Вавілону. Походи Саргона сягали аж до Малої Азії і до острова Кіпру.

Після Саргона настав син його Санхеріб. На руїнах Ніневії знайдений дворець Санхеріба. На цьому дворці теж знати сліди пожежі, скрізь вугіль і попіль. Однак зосталося там сила барельєфів досить добре дохованих. 70 хат було в тому дворці і сливе всі прикрашені барельєфами походів Санхеріба, на кожну хату осібний поход, або облога міста над річкою, або поход в гари, або в долину порослу пальмами, або на болота. Інші барельєфи з'являють уже не походи, а способи будування, різні будівничі приряди, рештування, перевоз колосальних статуй і т. д. У дворці Санхеріба знайдено 27 дверей з биками та левами та з різними фігурами, що мають голови орлині, рибацькі або лев'ячі.

По асірійському звичаю в цьому дворці списана історія царювання Санхеріба на головних придверних биках. Ще в Сирії знайдено багато написів, що належать до часів Санхеріба.

Санхеріб царював 24 роки в кінці VIII і в початку VII віку. Перший його поход був на Вавілон. Вавілонське царство було зойоване і Санхеріб посадив там царем свого вихованця. Потім Санхеріб пішов на Медію, Арсенію, Малу Азію, Сірію та Фінікію. Далі він напав на Іудею, пройшов через неї «огнем і мечем», але на поміч Жидам та Фінікійцям прийшли Єгиптяне та Єтіони. Санхеріб пише, ніби він побив їх усіх, але в Біблії говорить, що перше царь Іудейський хотів від нього відкупитися, але Санхеріб не згодився на викуп, тоді Ангел Божий прилетів у ночі на асірійський табор і вигубив багато війська, так що після того Санхеріб мусів повернутися в Ніневію. Герродот розказує Єгипетську Легенду, ніби на асірійський табор напали миші і погризли всю зброю, так що Санхеріб мусів покинути війну. Деякі вчені кажуть, що Ангел у Жидів, а миші у Єгиптян означали лихе повітря, пошесть. Але як би там не було, тільки певне те, що Єрусалим тоді не був зойований. Тим часом Меродах Баладан знов вернувся у Вавілон і готував там повстання. Санхеріб вийшов з Палестини і більше туди не вертався, а провадив війни з Арменією, Сузіаною та Халдеєю. Покорив знов Вавілон і настановив там царем свого сина, але тільки що Санхеріб вийшов з Вавілону, як там знову повстали. Найшовся якийсь вояк Сузуб (Меродаха Баладана вже не було на світі) і назвався царем Аккадів та Сумірів. Його побили і взяли в полон, але він утік, награбував золота; по церквах, зєднався з царем Сузіані і вдарив на Вавілон, але через зраду одного головного старшини Санхеріб побив Сузуба і Сузіан. Ся перемога, як завжди, описується на асірійському пам'ятнику в самохвальному і жорстоко дикому тоні.

До тої пори царі асірійські уникали руйнувати Вавілон, яко місто народу близького по вірі. Але на сей раз Санхеріб його не пожалував, розруйнував у пень, навіть церкви розграбував та попалив, позабіравши звідти богів ще тих, що то колись Вавілонці забрали у Тіглат Пілезера. Потім він заставив моряків фінікійських тримати сторожу при Халдеї та Сузіані, плаваючи по Перській затоці. Звичайний спосіб утримування в покорі подоланих народів був у тому, щоб переселяти племена у чужі сторони між чужі народи; щоб вони не могли сл-

натися з рідними собі племенами для повстання. Отож асирійські царі часто переселяли цілі племена в далекі країни. До себе ж перетягали людей з далеких країв. Тих чужих людей уживали на тяжкі роботи, як то було і в Єгиптян. Не диво отже, що з награбованих скарбів, полоненими людьми царі асирійські ставили собі великі та пишні будови: не жаль було тих скарбів, що легко здобувалися, не жаль було й життя тих чужих людей, що гинули на тяжких роботах.

Різні походи в інші краї різно малювалися на барельєфах: кожна країна малювалася з властивими їй рослинами, звірами, кожний народ у властивому йому убранню. Окрім того, над ними завжди були вгорі пояснюючі написи, але в дворці Санхеріба барельєфи вгорі дуже попсовані вогнем, так що написи по більшій часті пообвалювані. Однак там можна розпізнати що один барельєф відноситься до походу в Палестину, власне змальована там облога міста Лакісу, звідки Санхеріб посилав військо на Єрусалим.

Санхеріба забили в церкві два його сини, але їм з того нічого не прийшло, бо царем став третій син Санхеріба, що зветься в Біблії Есар-Гаддон, а в асирійських написах Асур-акге-іддін. Знайдено два глиняних валики, де списані його дев'ять походів. Перший поход на Фінікію і перемога над нею, потім переселення одного племена фінікійського в Асірію. Далі знов війни з Арменією, Малою Азією, Халдесею, Сузіаною та Арабією. Він наставив одну свою гаремну жінку царицею в Арабії. Потім поход в Єгипет. Есар-Гаддон збудував собі дворець, розваливши для того дворець Тіглат Пілезера I. Він збудував теж дворець у Вавілоні і взагалі відбудував се місто, що батько його Санхеріб зруйнував.

В кінці Есар-Гаддонського царювання, етіопський царь Тарака напав на Єгипет. Син Есар-Гаддона Асурбаніпал пішов обороняти єгипетських князів, що були піддані Асірії. Асурбаніпал отбив Єтіопію, але тільки що він одійшов від Єгипту, як Тарака знов зайняв Єгипет. Тоді Асурбаніпал вернувся, обложив Теби, звоював їх і награбував з них багато скарбів. Єгипет після того якийсь час при дванадцяти князях уважався підданим Асірії, але то було не довго. Взагалі Асірія на вмiла утримувати довго за собою звоєваних країв.

У Вавілоні сидів намісником брат Асурбаніпала, але хутко він схотів бути сам царем і здійняв повстання в Сузіані та Арабії. Однак Асурбаніпал обложив Вавілон, голодом примусив його покоритися,

розруйнував його самим найстрашнішим способом, як було в звичаї у царів асирійських. Брата ж сього він, як кажуть одні історики, помилював по прозьбі сестри, але як кажуть другі, він його живцем спалив, та се щось більше походить до асирійських звичаїв. Однак повстання не було так одразу тим задавлене. Панування асирійське було таке тяжке й жорстоке, що при ньому тоді тільки можна було думати, що повстання зовсім утихло, коли вже нікому було повставати. Проте після довгої війни повстання в Сузіані та Арабії на який час вгамувалося.

Свої військові перемоги Асирійці уважали перемогами своїх богів над чужими, і через те після перемоги нищилося і пилонувалося все, що належало до чужої подоланої віри. Зосталось чимало малюнків, де видко, як рубалися чужі святі діброви, розбивалися чужі ідоли, руйнувалися чужі церкви і т. п. Запевне се не могло встановляти згоди між переможцями і подоланими. В двох дворцях Асурбаніпала змальовані його походи і перемоги в самих диких сценах: облоги міста, цілі зграї пов'язаних бранців, жінки й діти подоланих, співаючі хвалу цареві, подолані царі і князі в ногах у Асурбаніпала, потім усякі найстрашніші муки і знущання над бранцями, врешті поле, вкрите трупами та хижим птаством... От такі малюнки, видно, були дуже милі для царів асирійських, бо їх по всіх дворцях було чимало. Багато теж малюнків полювання царського, але то скоріш було різницею, а не полюванням. Звірів для царського полювання ловили в клітки, а потім для царя пускали їх в обгороджені місця і там царь їх бив та стріляв. Один тільки барельєф знайдено, що з'являє царя просто в саду, лежачого на софі, а при ньому на стільці сидить його жінка (єдина фігура асирійської жінки), обоє щось п'ють.

Ще в одному дворці Асурбаніпала знайдена ціла бібліотека з таблиць, стовпчиків та валиків глиняних. На де яких писання таке дрібне, що його треба в лупу розглядати. При дверях тої бібліотеки знайдено барельєф бога з риб'ячим тілом, учені думають, що він має з'являти Оаннеса, згаданого у Бероза. В бібліотеці багато всяких записів: описання походів, царські накази, списки богів, описання податків, календарі, астрономічні вичислення, контракти, печаті різні і сила різних сліварів.

Невідомо напевне, скільки царював Асурбаніпал, які були його нащадки, коли і як скінчалася династія Саргонідів і Ніневійської імперії. Після найбільшої сили і влади Асірія раптом стратила волю і

незалежність. Такі переміни часто бували межі давніми східними царствами. Сталося найперше що Єгипет зовсім вибився з-під асирійської влади при саїській династії. Потім Медія за Дейокеса почала набирати сили і злучатися в одну незалежну монархію. Син Дейокесовий Фраортес хотів зовсім визволитися з під Асирії, але загинув на війні разом з більшою частиною війська. Син Фраортеса Кіаксарес розбив асирійське військо в полі і вже підступав облогою під Ніневію, коли набігли Скити з Європи. Скити, як відомо, промчались огнем і мечем аж до Єгипту і тоді багато азіатських країн попало під їхню владу, між іншими і Медія і Асирія. 28 літ сиділи Скити господарями в Азії. Врешті Медійці їх вигнали і стали самі великою державою, а потім забрали під себе і Ніневію; яким способом вони її захопили – невідомо. Є легенда, ніби остатнього ніневійського царя Саракоса обложили в місті Медійці та Вавілонці, і він, не мавши де дітись, спалив сам себе з дворцем, як Сарданапал. Правда, в руїнах Карсабаду та Куюнджіку знати сліди пожежу, але ж невідомо, коли і як був той пожежар. В жадних написах нема спогаду про таку справу з Ніневією. Забрання Ніневії зачисляють до VII в (625 р.) до Р. Х.

РОЗДІЛ IV

Халдейська держава

Халдейські царі часто пробували відділитися від Асирії і часом то їм вдавалось, але не надовго. Один царь вавілонській Набонасартак прославився тим, що від першого року (747 до Р. Х.) його царювання святці халдейські лічили астрономічні роки. За царя Меродаха Баладана здіймалися раз у раз повстання у Вавілоні, однак все таки Вавілон не міг визволитися з під Асирії аж до самого нападу Скитів. Однак се не значить, щоб Вавілон був зовсім з'єднаний з Асирією, ні, у ньому були завжди свої царі (часом тільки, в небезпечні часи, вони замінялись асирійськими намісниками) і свої порядки громадські, але Вавілон був залежний від Асирії, він мусів платити податки асирійському цареві, постачати йому військо, помагати в роботах великих і т. п. Така залежність була може ще тяжча, ніж справжнє підданство, бо людові приходилося платити податки і служити двом царям, та ще царям азіатським, диким, жорстоким та ненаситним. При тому ж іще податки переходили через руки вавілонського царя, перш ніж дійти до асирійського.

Царям вавілонським теж було прикрим панування Асирії. бо вони були гордими царями найбагатшої в Азії країни, мали всі царські звичаї і хотіли, щоб тією багатою країною не ділитися ні з ким. А людові теж краще було мати свого одного царя, ніж двох, зовсім же без царя азіатські народи вже здавна не звикли бути. Ото ж царь вавілонський і люд раз у раз повставали проти спільного ворога – Асирії, але надаремне. Коли ж набігли Скити і зробили великі переміни в політичному житті усіх західно-азіатських народів, то Вавілон набрався більше сили, та й зруйновану Асирію не тяжко було подолати. Ото ж вавілонський царь Набополасар, що був наставлений у Вавілоні намісником асирійського царя, з'єднався з медійським царем Кіаксаром, вони вдвох подолали Асирію і розділили її між собою і всі її країни, які ще zostавалися під її владою при Скитах. Кіаксар узяв собі саму Асирію, Арменію і Малу Азію до річки Галіса, Набополасар узяв Сузіану, Месопотамію, Сірію та Палестину. Після того Набополасар уже ні з ким не воювався, а впорядував своє царство, надто ж Вавілон, дуже розруйнований за царів асирійських – Санхеріба та Асур-бані-пала. Невідомо тільки, що власне він відбудував, бо всі найбільші роботи та найкращі будови вавілонські історіки зачисляють до свого найславнішого царя Набукодросора (сина Набополасорового), а Геродот відносить їх до напів-легендарної цариці Нітокріс, матері остатнього царя вавілонського. Геродот вихваляв сю Нітокріс за те, що вона поробила багато каналів на Евфраті і тим затримала надто бистру течію його і надто простий напрямом, так що ворогам стало тяжче добіратися до Вавілону. Окрім того, вона викопала велике озеро близько Евфрату і в те озеро спускали лишню воду з річки, озеро було глибоке, але все вимощене та вимуроване камінем. Ще вона зробила міст через Евфрат в самому Вавілоні, і той міст міг здійматися геть, коли треба було.

В халдейській та медійській державах був який час спокій, коли се царь єгипетський Неко задумав собі уділити шматок Асирії і пішов через Палестину, не чіпаючи її, просто до Евфрату. Але царь іудейський Іосія належав до прихильників халдейських і хотів спинити єгипетське військо біля міста Магеддо, де вже не раз єгиптяне били Гебреїв за Тутмеса III. І тепер єгиптяне подолали Гебреїв і пішли далі на халдейське царство. Але Набополасар послав свого сина Набукодросора; той подолав царя Неко і гнав його аж до самої Пе-

лузи і хотів гнати ще далі, але в Пелузі він почув, що умер його батько Набополассар, отож він залишив своє військо, а сам вернувся у Вавилон прийняти царство по батькові.

За царювання Набукодросора, під час 43 літ (від 604 до 561) вавилонське царство було в найбільшій силі і славі. Однак ніхто з греко-римських істориків не згадує про цього царя; тільки один каже, що він робив подорожі в Африку та Іспанію. В написах вавилонських багато говориться про його будови, але нічого про його війни. Тільки в Біблії говориться про його походи, принаймі про походи на Палестину.

Новий цар іудейський був настановлений при допомозі Набукодросора і корився спершу йому, але був таємним прихильником Єгипту. Через який час він повстав, надіючися на поміч з Єгипту, але жадна поміч не прийшла. До вавилонського війська прилучилися сусідні племена, що Жиди вигнали з Палестини. Усе те військо стало облогою під Єрусалимом. Царь іудейський умер під час облоги, а сина його з жінками та царедворцями узято в полон і він сидів 87 літ у темниці в Вавілоні. Все військо іудейське було переведене у Вавилон і багато мирного люду з ним, надто ремісники, ковалі та слюсарі, либонь для того, щоб нікому було ковати нової зброї Іудеям. Церква єрусалимська і царський дворець були зовсім пограбовані.

Набукодросор сподівався, що вже Іудея приборкана зовсім, але того ще не було. Новий царь, теж настановлений від Набукодросора, мусів здійняти повстання, бо люд іудейський, що зостався в країні, конечно хотів визволитись. Отож той царь вступив у спілку з Єгиптянами та Фінікійцями і повстав. Набукодросор знов обложив Єрусалим, облога тревала півтора року, в місті вже зовсім не було хліба; коли ворог увійшов, проломивши стіну. Вороги церкву спалили, місто розруйнували, остатніх людей в неволю забрали, зоставивши в країні тільки що найбідніших, щоб управляли землею. Старшин повбивали, царських дітей стратили у батька на очах, самого царя осліпили і вкинули в темницю вавилонську, там він і вмер. Потім Набукодросор воював з Фінікійцями та єгиптянами, але невідомо, чим та війна скінчилась.

Як і всі войовники царі, Набукодросор багато будував. Бранці з різних племен зробили Вавилон найкращим містом того часу. Місто те займало великий чотирихкутник і було обгороджене подвійним

муром, квартали міста становили кожний немов осібне місто і всі вони між собою розділялися ланами збіжжя. На східному березі Евфрату був царський дворець і, так звані, «висячі сади», були то штучно насипані гори з терасами, на терасах тих розсажені були сади; сади сії царь насадив для своєї жінки, дочки медійського царя Кіаксара, аби вони нагадували їй чудові гори медійські. Біля царського дворця була ще піраміда зо сходами, де святці правили одправи перед богом Меродахом; ся піраміда є найдавніша будова халдейська, а Набукодросор тільки поправив її, про се говориться в одному написові, що вирізаний на чорному каміні; напис той великий і цікавий, там описується спосіб збудування церков та дворців вавилонських. Найславнішою будовою була церква Бела (Ваала) і башта на вісім поверхів в різні барви помальована, та сама башта, що про неї склалася легенда, «стовпотворення вавилонського». Башта ся стояла з незапам'ятних часів нескінчена, а Набукодросор її поновив і прилучив до міста Вавілону, провівши мійську стіну поза нею, перше ж вона стояла на одшибі від міста. На місці тому і досі є величезні звалища і сливе на кожному каміні виписане ймення Набукодросора.

Набукодросор царював 43 роки. Про кінець його царства Жиди склали легенду і з неї видко, що вони найгірше з усіх царів вавилонських ненавиділи цього. В книзі пророка Даніила розкажуться, ніби Набукодросор був покараний за свою нечесть і знущання над божим народом страшною карою: він був обернений у вола і сім літ жив серед диких звірів, «йому давали, наче волів, їсти траву, тіло його кропила роса небесна, аж поки не виросла на ньому шерсть». Може се яка небудь перекручена вавилонська легенда, а може Жиди, бачивши крилатих волів з людською головою, та левів, та інших аллегорічних звірів на дверях царського дворця, уявили собі, що то постаті царя. Там же у Даніили розповідається й про Балтазара (ніби то сина Набукодросора), як він справляв бенкет і на стіні з'явилася рука, що написала три огнистих слова, віщуючих погибель Вавілону; Балтазара ніби в ту ж ніч убито, а другого дня Дарій завоював Халдею. Все це легенда, бо вона не сходиться ні з іншими пам'ятниками, ні з хронологією, бо коли настав Дарій, то самостійного вавилонського царства давно вже не було, а були тільки від часу до часу повстання, та їх Дарій хутко пригнічував. Взагалі книгу Даніила не вважають пев-

ним історичним свідцтвом, бо вона написана в пізніші часи і замість історії там більше легенди, правда, цікаві, але вже для інших причин.

Взагалі швидка погибель вавілонського царства послужила для сили легенд. У Бероза говориться, ніби сам Набукодросор перед смертю заповідав погибель Вавілонові. По трьох царях нічим не славних настав Набонагід, остатній нащадок Набукодросора, тоді прийшов Кір з Персами та Медійцями і обложив Вавілон. З історії перської ми знаємо подробиці тієї облоги і яким способом Вавілон був звоюваний. Може ся облога Вавілонові Персами та Медійцями (за Кіра однак, а не за Дарія) і велике свято, що на той час справляли Вавілонці, і послужили до легенди про Балтазаровий бенкет. Як зайняли місто, то Набонагід сам віддався Кірові і за те було йому життя подаровано і дозволено доживати віку в чужій країні. Після того разів два здіймалося повстання у Вавілоні і виставлявся царь названий, ніби син Набонагіда, Набукодросор II, але ті повстання Дарій загнітив у початку. Потім уже ні Асірія ні Халдея не були незалежними ніколи.

РОЗДІЛ V

Пам'ятники

Всі асірійські будови ставилися на штучно насипаних горах з сходами, гори ті були обкладені великою цеглою, отже виходило наче підмурівок. На сі підмурівки йшло сливе стільки само роботи, як і на саму будову. В Халдеї (звідки, здається, й почався хист будівничий асіро-вавілонський), там сі підмурівки були потрібні, аби повідь не займала будов, а в Асірії вони були хіба за для того, щоб надавати величності царським будовам. На такій штучно насипаній горі робилася долівка для будови, вона складалася з двох накладок товстої цегли та піску, мури теж цегляні, часом облицьовані тесаним каменем, часом кахлями мальованими, або гіпсом, або просто вапном, і завжди прикрашені малюнками. Будови завжди були на чотирі кутки і дві стіни були лицеві. В середині було багато довгастих кімнат, або одна галерея, що оточувала головний двір, або середню одкриту салю; вікон не знайдено в жадній давній асірійській будові. По обидва боки дверей на кутках при одвірках стояли крилаті воли з п'ятьма ногами так, що, дивлячися на вола з боку, видно чотирі ноги, а дивлячися з переду – дві.

Воли ті причеплені до муру, от як єгипетські статуї Озіріса. Часом, замість волів, були леви. Двері були, в горі закруглені і помальовані жовтими фігурами людей та звірів на блакитному полі. Асірійці рано вчилися робити бані та арки, либонь через те, що будували все з цегли, а з неї трудно інакше дах зробити. Подекуди були й дерев'яні дахи, бо на руїнах знаходились обгорілі балки межі цеглою. Певне були й колони, бо вони є на малюнках, але їх ніде не знайдено, отже певне були вони з дерева, або дуже мало вживалися при будовах.

Цегляна долівка певне вкривалася матами та килимами. Пороги при хатах були виложені каменем з різьбою узорною. На лівій стороні цегел та плит кам'яних було вибите ймення того царя, чия була будова. На порогах, підмурівках, межі придверними волами часто знаходилися малі ідоли з написами, що мали боронити будову від лиха. Ось один напис про закладини будови з дворця Саргонового: «я вибрав місце для закладин, я поклав невипалену цеглу,⁶⁰ збір жінок кинув на середину амулети охоронні проти злих духів, щоб перепросити богів за образу, що покопано землю на честь богам Нісрош, Сере, Мілітта. За їхнім високим дозволом я збудував собі царську оселю і салі з слонової кости, з чорного дерева, з мастікового дерева, з кедрини, з соснини, з фісташкового дерева, я споїв їх рівними балками з соснини та мастікового дерева і стримав залізними штабами», є малюнок, як перед царем бранці возять матер'яли і будують дворець, інші знов везуть крилатих волів, котячи їх на валиках і підважуючи киями. Робітники все чужинці, а Асірійці тільки наглядають над ними.

Дворці асірійські були дуже великі, церкви ж маленькі (принаймі всі, які досі знайдені), ставилися вони наче придомки до дворців. Були теж піраміди, чи башти з уступами⁶¹, вони були разом і церкви і обсерваторії астрономічні. Вони мали сім поверхів, кожний поверх посвячений окремій планеті і кожний різно пофарбований, сонцевий поверх був золотий, а місяцевий срібний, се були найвищі поверхи. Сі башти, так само як і мури Ніневійські та Вавілонські, зовсім розвалилися, бо вони були тільки облицьовані цеглою, а насипані з землі, отож коли облицьовка обвалилася, то й земля зовсім розсипалася, так що тепер ледве знати сліди тих величезних валів та башт. Отож з міс-

⁶⁰ Завжди ж цегла випалювалась на сонці.

⁶¹ Здається то були ті «високі місця», про які говориться в Біблії.

та Вавілоу ледве zostалися сліди його колишнього плану, а про всі преципні будови, роскішні сади і т. д., що робили його найкращим в світі, ми не можемо навіть мати поняття. З малюнків та статуї теж сливе нічого не zostалося. В Ніневійських руїнах знайдено більше, бо там будували з міцнішого матер'ялу. Однак все ж недавно найдено вісім статуї вавілонських з зеленого твердого каменю. Всі ті статуї подібні між собою, і сидячі й стоячі мають руки складені на грудях, будова тіл міцна, постаті кремезні, локті дуже гострі, голови однак всім пооббивані, так що не видно, до якого типу людей належали. Особливо знайдена голова досить доброї роботи з дуже виразними рисами лиця, тільки ніс одбитий, так що теж трудно розглядіти її тіп. На статуях багато написів, але вони ще не розібрані.

Асирійці може й перейняли де які способи хисту єгипетського, однак їхній хист дуже одрізнявся від єгипетського по своєму стилю. От хоч би й в розмірі людського тіла: єгипетські постаті довгі, аж худі, немов безжилі, асирійські кремезні і мускули в них надто виразні, Асирійці, як і єгиптяне, краще малювали звірячі постаті (надто ж кінські), ніж людські, але і там межі двома народами зоставалася та сама різниця в стилі. Єгипетський хист найбільше служив релігії, – асирійський – царям. Єгиптяне лишили по собі церкви та могили, (де дворець, де церква, часом трудно вгадати), Асирійці лишили великі дворці і малесенькі церкви, Єгиптяне малювали і походи царські, і звичайні людські роботи та забави, і святі одирави, і життя на тім світі, і безліч богів; Асирійці малювали царів, царську челядь, царські війни, царські полювання. Увесь хист служив царській славі.

По слідах фарб можна думати, що барельєфи асирійські були номальювані, здається, не цілком, а тільки подекуди. Шматки позолоти теж наводять на думку, що в дворцях вживалася і ся покраса. Що до статуї золотих та срібних, то їх ніде не знахожено, хоч у давніх істориків часто про них спогадується. Знайдено багато маленьких річей бронзових, залізних, глиняних, алебастрових, ваза з іменням Саргона; різні штуки з слонової кости, уламки меблів, багато гирь до ваги у постаті лежачих левів з написами, на деяких написи на двох мовах фінікійській та асирійській. Великий бронзовий лев, знайдений в Харсабаді, що тепер в парижському музеї, не єсть гиря до ваги, хоч і має кільце на спині, немов до чіпляння, бо він надто великий, на тяжкому п'єдесталі і видно, що колись він був міцно при-

шрубований до чогось. Лев сей досить гарної роботи, хоч і чудного стилю. Невідомо, до чого власні він служив.

Асирійці дуже любили різьбу на камені. Знайдено дужі багато малих камінних стовпчиків чи то валиків, учені зуть їх циліндрами вавілонськими. Були то властиве печатки, щоб прикладати при всяких записях, контрактах і т. п. На них були вирізані барельєфом (як от єгипетські вдовбані барельєфи) різні постаті, найбільше святих істот. Работа на деяких циліндрах дуже тонка, але більшість дуже недбало зроблені. Ці циліндри робилися зо всяких твердих каменів, дорогих (як от кришталь, агат, лапіс-лазулі і т. п.) або й недорогих (як от кремій і т. п.). Всі ті циліндри були продіравлені, щоб можна було всадити дрота залізного і при помочі його качати циліндр по глиняній табличці, на якій треба приложити печать. Найкращий циліндр дуже тонкої роботи учені вважають печаткою царя Санхеріба. На циліндрах малювалися цілі сцени з царського побиту, але найчастіше з релігійного. Дивні постаті, мішані форми звіро-людські часто можна бачити на тих печатках, але ще не відомо напевно, що кожна з них значила, яке релігійне поняття. Написи на них короткі на різних мовах, різними буквами. Циліндри вавілонські одрізняються від асирійських і стилем і вибором тем до малювання. Найбільше знайдено вавілонських циліндрів, асирійських менше, а перських та фінікійських зовсім мало.

РОЗДІЛ VI

Віра

Віра асирійська та халдейська ще мало відома, хоч над нею багато стараються вчені, щоб зрозуміти її систему, бо та віра видимо мала великий вплив на віру сусідніх народів, надто на віру жидівську. Сусідні народи теж внесли багато свого в асиріо-вавілонську віру, але тепер поки що трудно ще зважити, скільки хто від кого перейняв. Що змішання різних вір мусіло бути в Асиріо Вавілонії, се лехко здумати, коли пригадати, скільки усяких людей приводилося з різних сторін, і як далеко сягали походи асирійські. Самий вже звичай мішання та переселення подоланих народів багато помагав змішанню віри. Про те з усіх тих порізненних частин витворилася помалу одна віра, що розвивалася і перемінювалася поступово, все приймаючи і перетворюючи впливи чужі. В

Асірії віра була трохи одмінна від вавилонської, але більше в назвах богів, та в їх розположенню по старшині, ніж в самому духові релігії.

В Асірії найстарший бог був Асур, до нього ж завжди взивають асірійські царі, і імення царські часто починаються імення бога Асура (Асур-бані-пал, Асур-назір-пал і т. д.), або кінчаються ним (Набу-кудур-асур). Від нього походять три бога – створителі світа: Оанес, Бел, Ау і їхні жіночі форми: Анаїтіс, Мілітта, Тааут. Потім була трійця: Самас (сонце), Сіп (місяць) і Бін (повітря). Далі боги планет: Адар (Сатурн), Меродах (Юпітер), Нергал (Марс), Істар (Венера), Небо (Меркурій). Ще стрічаються імення богів Нісрох та Нуаг і богинь Нана та Зерпаніт, але невідомо, які то властиве були боги. Окрім сих головних богів, було ще дванадцять порадників небесних, що з'являли дванадцять знаків зодіака. Далі була велика сила менших богів, духів, ангелів і т. д.

У Вавілоні найвищий бог звався Ел чи Бел (в Біблії Віл або Ваал). Де які вчені думають, що те слово прикладалося до всякого бога, от ніби святий. При новій халдейській державі найстаршими богами були, здається, Небо і Меродах, принаймі їхні імення часто входять в імення царські (Небопоасар, Меродах Баладан і т. д.). Ще стрічаються інші імення богів, але невідомо, які сили світові мають ті боги з'являти.

Багато є також на малюнках дивних символічних постатів, але теж трудно зважити, що то за постаті, чи богів, чи так яких ідей. Є усякі рогаті, крилаті, звіроголові людські постаті та постаті чудні мішані, де поєднані частини тіла різних птахів та звірів, є і просто людські постаті богів, але часом трудно розібрати, чи то змальовані чужі, чи такі асіро-вавілонські боги, од як на одному малюнку, де вояки несуть на плечах богів та богинь, чи то боги асірійські відобрані з чужого полону чи то чужі боги забрані в полон, трудно вгадати.

Асірійці як і Єгиптяне любили сполучувати людські форм з звірячими. Може навіть вони просто перейняли ці постаті мішані від єгиптян, та тільки переробили їх на свій лад. Знайдено було два сфінкса асірійських, що були зовсім подібні до єгипетських, тільки мали на голові шапку з рогами і були крилаті. Крилаті бики та леви дуже подібні до тих сфінксів тільки що стоять, а не лежать і мають довгу бороду, голова у них людська, тільки вуха волів. Певне ці

крилаті створіння мали якесь особливе значіння для Асірійців, але нам трудно домислитись, яке власне, чи були то боги світла, чи емблеми сили і влади. На одному барельєфі є змальовано, що побіч риб по воді пливають ще й крилаті бики, один з них має голову людську. На перських руїнах знаходяться такі самі крилаті воли, тільки крила у них трошки інакші. Перси певне перейняли ті фігури від Асірійців, так само як і фігуру «Феруера» – генія царського. На асірійських малюнках над головою царя є постать ніби людини до пояса з луком в руках з крилами та хвостом птичим, на ньому надтий круг наче колесо, часом, замість людської постаті, буває просто круг, а від нього йдуть крила і хвіст птичі. На одному циліндрі перед постацією царя Санхеріба є такий самий «Асур», тільки він має не одну, а три голови, можна думати, що то з'являє трійцю Самас, Сін і Бін, під ним внизу намальоване фантастичне дерево з овочами. Таке дерево часто стрічається на барельєфах, знається, воно має бути «святим деревом» або «деревом життя», про яке споминається і в жидівських легендах про рай. Часто при ньому намальовані фігури ангелів, що стоять на колінах, тримаючи поданки, або різних богів та царів, що, здається, правлять перед ним якусь одправу. Ангели ті завжди міцного, кремезного типу і мають по четверо або по шестеро крил. Взагалі при тому, дереві малювалися різні надзвичайні істоти, такі улюблені в асірійському хисті, трудно було б перелічити, скільки було різних поєднаннів усяких форм в асірійському фантастичному хисті, хіба може Єгиптяне переважили їх у цьому. Слід тільки спогадати, що на тих малюнках дуже часто стрівається постать рибо-чоловіка і вона зовсім відповідає описанню бога Оаннеса у Бероза, отож либонь то і єсть бог Оаннес; стрічається теж і жіноча постать рибо-людини, її уважають богинею Деркетю, матір'ю легендарної цариці Семіраміди.

Сі мішані істоти знаходять собі де-які пояснення в легенді про створення світу, що є списана у Бероза: «Був час, коли все було темрява і вода, і в сій воді зародилися потвори, звірі, що сами собою родились і постаті у них були різні: люде з двома крилами, де-які з чотирма, з двома обличчями, з двома головами, одна чоловіча, друга жіноча, обидві на одному тілі і тіло те разом чоловіче й жіноче. Люде з козиними рогами й ногами, або з кінськими ногами, інші мали ноги кінські, а руки людські. Були теж бики з людською головою, собаки з чотирма тулубами і з риб'ячим хвостом; інші четвероногі

змішаної постаті, риби, плази, гадюки і різні дивні потвори єднаючи в собі частину різних царств природи, їх образи можна бачити в церкві Бела. Жінка на ймення Оморка панувала над тими створіннями, в мові халдейській вона зветься Тааут, у Греків море і місяць. Коли все було в такому стані, Бел прийшов і розрубав жінку на двос: нижня половина її тіла стала Землею, а верхня – небом, створіння ж, що жили раніше, зникли. Се єсть спосіб вираження в образах того, яким способом вохка матерія створила світ і все живе створіння.⁶² Бел потім разрубив свою власну голову, а інші боги змішали його кров з землею і з того повстали люде і через те вони наділені розумом і приймають участь в божій думці. Бел, розділивши темряву, одрізнув небо і землю і впорядив світ; і всі створіння, що не могли знести сили світла, погинули. Бел побачив, що земля незаселена, хоч і родюча, казав одному меншому богові розрубати собі самому голову і, мішаючи з землею кров, що текла, він створив звірів, що можуть жити на вільнім повітрі. Бел створив теж зорі, сонце, місяць і п'ять планет».

Хоча з сього уступу з книги Бероза можна б думати, що потворні постаті на малюнках мають з'являти первісних створіннів хаотичного світу, одним сим не можна всього пояснити. Бо на багатьох малюнках ті потвори очевидно з'являють богів, подібних до єгипетських, або аллегоричні фігури сил природи. Часто бачимо на малюнках боротьбу крилатих ангелів та сильних героїв з потворами, у потвор тих обличчя не то страшні, не то смішні і нагадують обличчя чортів на давніших іконах християнських. Такі самі малюнки стрічаються і на перських пам'ятниках, там їх пояснюють боротьбою добра і зла або Ормузда і Арімана.⁶³ Здається, що таке саме пояснення може підходити і до асирійських картин боротьби, геніїв з потворами. На багатьох циліндрах є ті картини і циліндри ті вживались яко амулети від слабостів, бо Асиро-Вавілоняне вірили, що всяка слабість походить від злих духів. Через те у Вавілоні була дуже роз-

⁶² З сей фрази видно, що Бероз бувши чоловіком пізніших часів (власне Олександра Вел.) відносився вже критично до народних легенд. Можна думати, що він їх часом підправляв для ідеї. Треба однак пам'ятати, що книга Бероза вже пізнішого часу. Там, правда, могли затриматись і дуже давні легенди, але мусіло бути теж багато примішки філософії того часу, – єгипетської, а то й грецької, от хоча би фраза про «вохку матерію» – себ то водянну стихію, се нагадує певний напрямок грецької філософії, де доказувалося, що світ повстав з «елементу води».

⁶³ В асирійській вірі було чимало подібного до перського дуалізму, хоч у Ассирійців сей дуалізм не був таким виразним.

вита наука заклинаннів – магія. Астрологія не менш була розвита, бо планети і зорі уважалися маючими силу над долею людською, отже ворожба по зорях була дуже розпросторена у всіх давніх народів, надто ж у Єгиптян та Халдеїв.

Трудно вгадати, яка була віра у Асирійців про життя на тім світі. Зосталося, правда, щось подібне до трактату на сю тему, під назвою: «Схід Істар в підземне царство», так описується там ся «незмінна країна». «Се оселя, куди ввійходять і не виходять, куди спускаються і не вертаються, се темниця, де для голодного є тільки порох, де замість їжи болото, де світла не видко, де живуть у темряві, де тіні, мов птахи, наповняють склепіння». Се описання підходить однако-во, як до міфічної «підземної країни», так і до справдешньої могили; врешті всі представлення первісні про «той світ» повстали з прямої думки про могилу і темряву, яка в ній панує, се ми бачимо у всіх народів на первісних ступнях розвитку релігії. Потім уже, коли більше розв'ються теорії про душу окрему від тіла, про одрізнення праведних і грішних душ на тім світі, про надгороду і кару їх, тоді починають вироблятися легенди про рай для праведних і пекло для грішних, поки ж ці теорії не мають розвитку, то для всіх людей кладеться один кінець – «незмінна країна», «царство вічної темряви» і т. д., надгорода ж за добрі і злі діла дається тут, на землі. Так, здається, було в Асиро-Вавілонян, так напевне було у Жидів. Взагалі семітичні племена одрізняються від арійського і коптського мало розвиненою вірою в життя на тім світі, віра ся, коли й розвивалася у цих, то вже в пізнійші часи і під чужими впливами. При такій вірі не дивно, що Асиро-Вавілоняне мало дбали про могили, домовини і задушні одправи; через недостачу могильних пам'ятників, історія не має такого багатого археологічного матер'ялу, який мала напр., в Єгипті. Навіть полив'яні глиняні домовини, знайдені в асирійських, могилах, відносяться вже до пізніших часів.

Про обряди асирійські теж мало звісно. На деяких барельєфах є малюнки принесення поданків та одправ перед богами, але їх трудно добре зрозуміти, не маючи в руках їх описання. Більше можна де чого довідатися з біблійних розповідів, надто з книг пророків, але все ж і там часто описи бувають темні, а в деяких місцях видно, що жидівські пророки дуже мало розуміли віру халдейську і її обряди, при тім же завжди відносилися до неї вороже і з призирством, як і взагалі до всіх чужих релігій. В Біблії Халдеї (Вавілонці) з'являються політеїстами,

мало не дикими ідолопоклонцями та огнепоклонцями, вірячими більше в самих ідолів камінних, ніж в сили природи безпосередні. Біблія надає їм чарівництво «волхованіє», хоч разом з тим признає за ними й певну мудрість, часто стрічаються вирази: «мудреці халдейські». Але Жиди дуже пристрасно судили про Вавілонців, бо ті довго були їхніми затятими ворогами, через те до біблійних описань «мерзоти вавілонської» треба відноситися дуже обачно і не брати всього на чисту віру. Більш усього можна бачити халдейські обряди по тих звичаях, яких набралися сами Жиди після полону вавілонського, але сі звичаї краще буде розібрати при історії жидівській.⁶⁴ Слід тільки сказати, що огнепоклонство і чарівництво було справді розпросторено у Вавілоні, як то видно по малюнках і по численних закляттях на циліндрах, досить вже хоч би того: дві псевдо науки, що так панували в Європі в середні віки, – астрологія та магія походять з Вавілону (хоч туди початки їх могли бути занесені з Єгипту, а надто астрології). Цікаво тут згадати деякі малюнки, що відносяться до невідомих обрядів поклонення перед гадюками. Так, напр., є малюнок якоїсь одправи перед двома гадюками прив'язаними до хрестів, у одної голова собача, у другої лев'яча. Трудно сказати, що мають значити сі гадюки, хоча видно з других джерел, що культ гадюк був розширений у всіх семітичних народів. На вавілонських малюнках гадюки часто стріваються. Де які вчені пояснюють, ніби гадюки були символами кривого ходу світл небесних, інші кажуть, що вони означали мудрість одвічну (в Біблії змії часто зветься «мудрим»), інші бачили в них емблему блискавиць і т. д. Окрім гадюк, не видно, щоб ще поклонялись яким звірям живим (як у Єгиптян) або робленим, є часто звірячі форми у богів, але вони завжди поєднані з людськими, отже то мають бути фантастичні емблеми, щось може на шталт великих гієрогліфів, а слідів поклонення просто звірям (як у Єгиптян та Браманів) не знайдено.

Зосталася сила талісманів, гороскопів, альманахів вавілонських, поняття про них в певній мірі можуть дати наші «Соломони», «Оракули» і т. д. Все то було мудростей святців вавілонських і сією то мудростей вони найбільше тримали в руках громаду і державу. Так описує Діодор магів халдейських: «Халдеї – то найдавніші з вавілонців, вони складають у Вавілоні окрему громаду, подібну до свя-

⁶⁴ При ній можна буде краще оглянути взагалі характер віри семітичних народів.

тенької касті в Єгипті. Настановлені, щоб глядіти божих одправ, вони проводять життя в медитаціях про філософські питання, і вони придбали собі велику славу яко астрологи. Найбільше вони займаються ворожбою і провіщають прийдешність. Вони стараються одвертати лихо і привертати добро чи то очищеннями, чи то поданками, чи то чарами. Вони вміють ворожити, угадувати долю по птичому літанню, вони вміють розгадувати сни і дива. Знаються на розгляданні утроби поданкових звірів і кажуть, що знають усе по правді ворожити. Але у них того всього учаться інакше, ніж у Греків. У Халдеїв та наука переходить з роду в рід, син переймає її від батька і за для своєї науки увільняється від всіх повинностей громадських. Маючи за учителів своїх батьків, вони мають подвійну користь – одно, що вони пізнають все без затайки, а друге, що більше можуть вірити своїм учителям».

Отож можна думати, що сі науки чарівництва та ворожби були більше відомі і поважні в Асіро-Вавілонії, ніж справжня наука, хоч як пізніше побачимо, і та наука стояла там досить високо, наскільки в ті часи були до того способи.

Замість медицини більш обходилися магією, себ то заклинаннями та різними талісманами, котрих так багато скрізь по музеях. Коли б сі магичні циліндри усі розібрати як слід, то вияснилось би чимало тепер темного в релігії асіро-вавілонській. Магія та астрологія зв'язувала релігію з наукою, так що розібрати, в якому стані була тоді наука, як вона відносилася до релігії, і врешті, що нам тепер зосталось переживати з чарівництва і релігії асіро-вавілонської. А мусіло зостатися чимало, бо колись маги та астрологи халдейські були славні по цілому світі і наука їхня далеко розходилася, пішла і на захід до Фінікіян, а через них до Греків, а через Греків по цілій Європі. В середні віки по цілій Європі може не менше було магів і астрологів, ніж у давньому Вавілоні, але наука їх навряд чи багато пішла вперед проти вавілонської. Спадщину вавілонсько-європейської магії та астрології маємо ми і тепер в «Оракулах», «Сонниках» і т. п. книгах, що й досі ще у великій честі між неосвіченим людом. Наскільки багато там вавілонської мудрости, видно хоч би з того, що де які «магічні слова», що вживалися в чарівних закляттях в середні віки, учені познаходили на вавілонських циліндрах, напр., фомулу закляття магичного: «Гілка, гілка, беша, беша». По вавілонському то значить: «геть, геть, лихий, лихий!» Подібні слова перейшли в Єв-

ропу і zostалися там хоч не зрозумілі, та власне через те вони здавалися ще більш чарівними для людей, що їх не розуміли. Напевне не менше зосталося нам і від релігії вавилонської, бо вона мусіла мати великий вплив на віру жидівську, а всім відомо, який вплив мала жидівська давня віра на християнську. Але поки що ми самі ще не знаємо добре, скільки полишили нам спадщини давні народи.

РОЗДІЛ VII

Звичаї

Хоч і мало зосталося малюнків на релігійні теми, мало церков та статуй божих, однак по стілю написів царських видно, що Асирійці (або принаймі їхні царі) були дуже побожні. Царі завжди провадять війни ніби то для слави бога Асура, по його ж наказу ніби і робляться ті війни, перемога над ворогом – єсть то перемога бога Асура над чужими богами і т. д. Але царі асирійські не зуть себе синами божими, як царі єгипетські, вони зуть себе слугами божими, «рабами божими». В їхніх молитвах прокидається часто припущений тон властивий семітичним народам; так, напр., говориться в написі Асурбаніпала: «Хан ніколи не наблизиться до мене гнів і лють бога, хай мої провини та гріхи зникнуть, хай я погожуся з богом, бо я раб його потуги, низькопоклонієць величних богів». Або знов у написі Набукодросора: «Я доручав себе богові Меродахові, я взяв край його шати і він пізнав усі таємні бажання мого серця. Владарю! я тебе благословляю, я створіння рук твоїх. Хай вище влада твоя висока, хай шариться поклонення твоєї святості, хай моє серце шанує тебе (бога), хай моє життя буде тобі присвячене».

Царь певне був старшиною святців, головою релігії, принаймі він часом малюється з такими емблемами, що належать до богів і святців – батіг і гак, але, врешті, не слід забувати, що були то теж і символи влади караючої і стримуючої, отож могли відноситись однаково до світської і до релігійної влади. Звичайне цар малювався так: в подвійній тіарі з торочками, в сергах, в браслетах на руках і на ногах, борода і волосся круто, кучеряві; одяг, оздоблена зірками і облямowana тороченням; за ним слуги несуть парасоль та опахала.

Влада царська була необмежена. Царь настановляв сам вищих урядовців, найчастіше з своїх царедворців приближених, євнухів,

то що, сі всі вищі урядовці були подібні до перських сатрапів. Сі вищі урядовці правили частіш округами асирійськими, завойовані ж краї мали своє управління і тільки після одного або кількох повстантів царь настановляв над ними своїх урядовців, «обертаяся з ними, як з Ассирійцями». Тоді вже ті урядовці збирали податки в подоланих краях, набирали військо і взагалі брали в свої руки все, що було доти в руках місцевої влади. Над усіма такими управителями в кожній країні був старшина, а при ньому рада красава. Спадкових каст не було в Ассирії, нація розділялася на урядовців і на простих людей, платячих податки, з сих же людей і військо набіралося, та й урядовці з них же виходили, тільки вже ставши ближше до влади, вона тримала себе по панському, яко маючи силу в країні. Тільки у Вавілоні, де було змішано багато чужих усяких племен, племя халдейське забрало собі святецьку владу і сталося ніби святецькою кастою, разом з тим кастою міцною, маючою великий вплив і владу. Святці халдейські були вищі від інших племен ще й тим, що, окрім святецької філософії та святих одправ, знали найкраще науку і, як на ті часи, вона була у них дуже розвинена. Напр., астрономія з найдавніших часів була більше розвинена у Вавілоні, ніж навіть в Єгипті. Все, що можна було постерегти на небі простим оком (без помочі оптичних струментів), все те вже знали Халдейці. Довго де які одкриття астрономічні європейські вчені залічували до Греків, а потім виявилось, що ті одкриття зробили ще далеко раніше халдейські вчені. Наука про числа була теж досить розвинена. Знайдено багато арифметичних трактатів, по них ми можемо думати, що Піфагор взяв свою знаому таблицю множення від Халдеїв. У бібліотечі Асурбаніпала знайдено багато таких арифметичних та астрономічних розправ. Асирійці були вже учениками Халдейців і далі від них не пішли. Астрономи халдейські, наглядаючи за місяцем, дійшли бо того, що могли розлічувати час по місяцю і вилічувати затміння місячні дуже достотне. Затміннів сонця вони не одважувалися вилічувати, а тільки записували їх дуже пильно. Халдейці ж видумали поділ круга на 360 градусів, градуса на 60 минут, минути на 60 секунд, секунди на 60 терцій. Вони встановили дванадцять знаків Зодіака. Вони встановили тиждень в сім днів присвячених кожний якійсь планеті, сей тиждень і досі не змінився. Вони видумали годинник соняшний, встановили поділ дня на 24 години, години на 60 хвилин, хвилини на 60 хвилинок. Вся лічба халдейська була основана на си-

стемі 60, поділи і помноження цього числа становили усякі міри геометричні та арифметичні. Така система і досі вважається найкращою, бо вона дає можливість поділу на всі дільники 10 і 12 разом. Основою міри лінійної був лікоть, він ділився на 60 ліній. Локоть же помножений на 360 складав стадію (в Асіро-Вавілоноій шляхи мірялись на стадії, як у нас на версти). Окрім того, був прийнятій ступінь в 36 ліній і він взятий в квадраті, становив основу міри площин. Ступінь, взятий в кубі, був основою міряння плиннів (як в нас кварта або гарнець) і становив собою медіми. Вага такого медіму, налитого водою, звалася талантом і бралася за основу всякої ваги, талант ділився на 60 мін, міна на 60 драхм⁶⁵. Більша частина халдейських мір була прийнята в різних сторонах Азії, потім в Греції, а звідти де що пішло і далі в Європу.

Окрім математичних наук Халдейці займалися і науками природничими, але тут трудніше зважити, як далеко сягали їхні відомості, бо від їхніх природничих розправ позоставалися тільки дуже понижені уривки. Однак знайшовся між іншими і такий уривок, де списані були звірі, відомі тодішнім вченим, при кожній народній назві кожного звіра приписана ще й науково назва і теж до якої сем'ї звірячої він належить і описання признаков того звіра. Це показує, що природничі науки, надто описуючі, були досить широко розвинені в Халдеї.

Однак люд більше поважав і боявся халдейських святців за їхні ворожбитські науки, ніж за справжні, тим же непевним впливом найбільше вони трималися.

Асірійці біли учнями Халдейців, що до наук світських та релігійних, що ж до влади і сили військової, то ще вони часто брали гору над Вавілонцями. Асірійська держава була військова. З історії Асірійської мало що лишилось окрім описів військових тріумфів, але за те сих описив дуже багато. Так званий «військовий хист» був у них дуже розвинений. Ми бачимо на малюнках такі військові приряди, що, здавалось би, могли б бути тільки при пізнішій греко-римській цивілізації. Єсть там тарани ручні, щоб розбивати стіни, тарани на колесах, башти на колесах, засажені вояками стрільцями, є на малюнках, як люде підкопуються підземними ходами під ворожий замок, як стрільці ідуть геть укріті щільно здвигнутими щитами і ки-

⁶⁵ Всі ці назви: стадія, талант, міна, драхма – назви грецькі.

дають запалені стріли, як вояки лізуть на мури, закидаючи шнурові драбини. Напади, грабунки, юрби полонених, купи здобичі раз у раз бачимо ми на малюнках асірійських, так само часто як і на Єгипетських, та й ще частійше і з більшими подробицями в малюванні. Тут ми бачимо і більшу лютість асірійських військових звичаїв, в порівнянні з єгипетськими. Єгиптяне більше любили показувати на малюнках просто більшу зручність і силу свою військовою і державною, але вони не кохалися так як Асірійці, в самому лютуванні своєму, в жорстоких сценах руйнування і завдання мук подоланим. Асірійці ж власне кохалися в тому. В їхніх описах і малюнках повно самих страшних тортур і знущання над бранцями. Зразки таких описів ми бачили при історії війн асірійських, нема потреби їх тут наводити. На малюнках можна теж бачити різну військовою одягу та зброю: є там панцирі, зроблені з малих блях, наче з луски; є кольчуги з кільців залізних; є шоломи з кольчужними запонами; є сливе вся та зброя, що пізнійше вживалася у Греків та Римлян. Зброя та військові способи, як видно, були кращі в Асірійців, ніж у Єгиптян. Так, напр., у них було кінне військо, верховці, чого Єгиптяне не знали сливе до останніх часів своєї незалежності; на повозах їздили царі та старшина, а прості вояки верхи, або йшли пішки. Часто видно на малюнках вояків, що, їдучи, обертаються на коні цілим тілом назад і стріляють з лука, такий спосіб потребував чимало зручності і він показує, наскільки вивчене було військо Асірійське.

Вавілонська держава була не така сильна військовою, але за те сильна багатством, наукою і ремісництвом. З найдавніших часів виробу вавілонські були славні по всіх цивілізованих країнах. Тканини вавілонські були, по грецькому виразу, «мняхкі та ніжні мов сон», дибонь вони були подібні до теперішніх шалів кашемірських та едабів індійських. Тканини ті були живих ярих барв з дивно витканими або вишитими малюнками квіток, зірок або тих надзвичайних створіннів, що в них так кохалися вавілоняне. Фінікійські купці розвозили тканини ті по всіх усядах і люде переймали те вишивання та прилажували його кожний на свій смак. На асіро-вавілонських малюнках завжди дуже старанно вироблені вишивання на одяжі царів, богів та старшин, з того можна постерігти, до якого хисту дійшли вони в оздобних виробках. З тих же малюнків ми бачимо, яка тонка робота була і в металевих покрасах, браслетах, намистах, персях і т. д. Робота в сих речах не нижча від Єгипетської. Асірійське золотарство цінили навіть атенські Гре-

ки, а вони вже знали на тому. Надто любили Асирійці рельєфи на блясі, такої роботи багато в руїнах дворців. В палаці Асур-назір-пала знайдено силу дрібних оздоб з золота, слонової кости та з дорогого каміння. Де які з них роботи єгипетської, в єгипетських же могилах не раз знахожено речі роботи асирійської. Але скоріш можна думати, що Єгиптяне були учителями Асирійців у тому всьому.

Вже в дуже давні часи Вавілон був осередком торгівлі азійської. Скільки великих караванних шляхів проходило через Вавілон: один на Аравію та Єгипет, другий на Бактріану та Індію, третій на Арменію та Малу Азію. Шляхи ті були добре утримувані і по них стояли навіть заїзді двори для мандрівців. Великий торговий рух був теж на Евфраті та на Перській затоці. Водною тією плавали різні човни: круглі без носа і корми плетені з лози та обшиті просмоленими шкурами, ті човни наладовувалися товаром і на них зводились осли, такими човнами плавали купці арменські і взагалі купці з верхніх сторін у Вавілон. Продавши у Вавілоні товар (найчастіше було то пальмове вино), купці продавали і лозу та дерево з човнів, а шкури навантажували на осли і вже ослами їхали до дому, бо вгору Евфратом не можна було плисти, – надто бистра була течія. Не всі човна були круглі, були і довгі на шталт єгипетських і подовгасті, тільки на жадній не було вітрил. Ще часом перевозили дерево то що на шкуратах міхах, надутих повітрям, таким способом плавали часом утікачі, як то видно з малюнків, спосіб сей і досі вживають мешканці Месопотамії. На Перській затоці мали Вавілонці чималий флот, він продавив торг корінням та пахощами арабськими; золотом, слоновою кістю та чорним деревом етіопськими і великими собаками індійськими. Ті індійські собаки були одного часу так у моді, що за перського панування один сатрап віддав чотирі міста халдейські на утримання тих собак. Понад Індійським океаном Вавілонці теж мали свої торгові порти найбагатші в тодішньому світі. Взагалі флот вавілонський був тоді в славі великій.

Вавілоняне не мали справжніх грошей, а розплачувалися дорогим металом на вагу, або розмінювалися товаром. Ранійше ніж видумати гроші, вони видумали векслі, може власне через те, що такі гроші, як їхні, були за тяжкі для перевозів по караванних шляхах і легко можна було статись ограбованим та окраденим у дорозі. Отож і видумали замість важкого металу посилати далеким купцям легеньку табличку з записом довгу, щоб купець той (вірник) міг собі, приїха-

вши у Вавілон отримати свої гроші, а до тієї пори бути певним, що колись мусить отримати їх. Від таких векслів не далеко вже було до такої торгівлі, яка розширена тепер в Європі. Переважити Вавілонян в торгівлі не могли й Фінікійці, бо вони торгували більше чужим товаром, а Вавілонці мали, до того ще й своє надзвичайне ремісництво та натуральне багатство. Вавілон тримав у себе в руках торгівлю довго, навіть при перській владі тільки вже коли його звоювали Греки, та позасновували скрізь поблизу свої грецькі колонії, та подавали тим колоніям різні привілеї, тоді вже Вавілон мусів уступитися, торгівля перейшла до Греків та Фінікійців, а Вавілон швидко пішов на упадок, стративши головну свою силу – багатство і торгівлю. За римських часів Вавілон вже лежав у руїні цілковитій і більше не відродився.

З асіро – вавілонських пам'ятників не видно так усього народного життя, як, напр., з єгипетських, з них видно тільки виставне військо та трошечки торгове життя. Через те, щоб пізнати хоч трохи стан культури асіро вавілонської, ми мусимо вдаватися до істориків з чужих народів, надто до грецьких та жидівських. Всі вони сходяться на тім, що моральна культура вавілонська (так само асирійська) стояла дуже низько. Напр., положення жінок там було не краще, ніж у Турції тепер. Геродот розказує про давній вавілонський звичай продавати дівчат з публічного торгу. Релігія їхня дозволяла і навіть вимагала несвітських вчинків – людських жертв, грубого ідолопоклонства і всяких соромних одправ, коли вірити росповідям біблійним. Пророки жидівські не жалують темних барв, малюючи звичаї у сучасному їм Вавілоні, ставлять його нижче Содому та Гоморри і т. д. Однак не треба при цьому забувати, що жидівській народ був у вічному політичному ворогуванні з Вавілоном, отож не дивно, що йому все вавілонське мусило здаватися бридким. Більше можна поклатися на грецьких істориків, однак і тут треба пам'ятати, що багато бридких звичаїв, про які розказують греки (ми можемо тут обійтись без описування їх), залежали більше від вимагань релігії, ніж від вимагань культури. Але, що правда, який народ, така й його віра. Врешті не дивно, що таке велике, місто, як Вавілон, з різноплеменним людом торгівлі, шукаючим поживи і темним, могло зробитися гніздом усякої нечесті. Досить, щоб зрозуміти се, придивитися до теперішніх великих та торгових міст і пригадати ріницю між теперішньою та давньою вавілонською загальною, освітою та культурою.

Історія Фінікійців

РОЗДІЛ I

Країна Фінікійська

Фінікійцями Греки звали людей, що жили по Сірійському березі Середземного моря, межі морем та Ліванським кряжем. Невідомо, чи так себе звали самі ті люде, думають, що давніша їхня назва – Пунт, її відшукали в єгипетських написах. По мові їх можна б зачислити до племен семітичних, але ж Біблія відносить їх до раси ханаанської, себ то до тієї самої, що Єгиптяне та Етіопи. Геродот каже, що вони прийшли з берегів Ерitreйського моря (себ то океану Індійського і його затоків), та ще й пізніше над Перською затокою зоставалося два міста з фінікійськими назвами: Тір і Арад. Такої самої назви були два знакомиті міста фінікійські над берегами Середземного моря. Отож деякі історіки кажуть, ніби з тих давніших (надоканських) Тіру та Араду Фінікійці вибралися через землетрус, пішли перше над Генесаретське озеро в Палестину, а потім звідти над море Середземне, де й оселилися на довго. Невідомо, коли було те переселення, тільки воно було раніше виходу Жидів з Єгипту. Як Жиди прийшли в Палестину, вона сливе ціла була зайнята Фінікійцями. Жиди їх притиснули до берега морського і там вони заснували нові Тір та Арад, що сталися потім дуже багатими і сильними містами. Але ще і раніше приходу Жидів Фінікійці мали багато міст по березі морському і їхні поселення сягали аж до єгипетської границі. Які народи заселяли Палестину раніш Фінікійців, невідомо, в Біблії вони згадуються тільки по йменнях і зветься велитами, певне то були якісь зовсім дикі народи, бо не лишили по собі жадного сліду. Певне бродячі народи, що зоставалися ще довго після приходу Жидів, належали до тієї давньої раси, частина їх змішалася з Фінікійцями, а деякі ще довго жили самостійно, або входячи в спілку то з Жидами, то з Фінікійцями, то з іншими народами. І ці народи ще довго жили по долинах, тоді як Жиди жили по горах. Власне назва Ханаан (Фінікія і західна частина всеї Палестини) значить «низина». З усіх племен фінікійських найміцнійше було те, що сиділо в місті Сідоні, воно було разом з тим найбільш помішане, бо до нього приставало багато племен, вигнаних Жидами з Палестини.

Фінікія за часів найбільшої своєї сили займала небагато землі: морський берег від міста Араду до гори Кармеля від 35° до 33° широти північної, на заході було море Середземне, на сході кряж Ліванських гір. Сторона ся убога та камениста не могла вигодувати своїх мешканців, отож вони живилися не з хліборобства, а з торгівлі та піратства. Гори Ліванські спиняли рух Фінікійців на схід, а вони давали дерево кедрове, соснове, та кіпарісне, а се був дорогий будівничий матер'ял, по березі було багато малих заток, над ними будувалися міста і селилися матроси, рибалки, та багаті купці. Сі міста, часто збудовані по острівцях, були незалежні одні від одних, тільки трималися в спілці між собою, але та спілка була не дуже міцна, в кожному місті був свій князь і свої особливі релігійні звичаї. Ніколи фінікійські міста не сполучувалися в одну державу, тільки часом одно яке місто набіралося більшої сили й багатства і мало якийсь час вплив на інші міста. Такими великими містами були Арад, Біблос та Сідон, потім, коли Сідон знищили Філістимці, то сила його й багатство перейшли до Тіру. Міста фінікійські були тісні, густо збудовані, ще густійше заселені різним людом фінікійським і різноплеменним, шукаючим лехкої наживи. Різні звичаї і релігії тут сходилися і всі зливалися в диких фантастичних культах.

Фінікійські звичаї та віра малюються темними барвами у різних історіків. Сами Фінікійці казали, що вони народилися з мулу. Великі боги їхні – Кабіри були майстерні митці з величезними животами. Старші боги були: найвищий бог Ваал, Молох бог вогню та Астарот богиня місяця та ночі, мати всіх богів; що року її несли в процесії під покривалом шукати тіла її умершого чоловіка Адона, жінки й дівчата плакали та голосили по Адоні, червоний пісок, що збігав з потоками гірськими, то була кров Адона, над потоками заводилися дикі танки погребові, ридання та оргії, вони кінчалися несамовито веселим святом, – бог Адон воскресав, то було свято весни.

Скрізь палилися кострища і приносилися живі діти в жертву Молохові, навколо люд танцював з музикою, співами, криками... Мало зоставалося певних росповідів про віру фінікійську, але вона мусіла мати в свій час великий вплив у східних країнах, бо не дарма пророки жидівські так борються «з Ваалами та Астаротами» в своїх кни-

гах. При цьому треба згадати, що в кожному місті були свої особливі культу релігійні, і трудно одрізнити місцеві культу від загального культу, спільного всім фінікійським племенам.

Фінікійці були першими мореходцями і довго єдиними моряками з усіх народів. Коли саме рибальство не могло загодити їхніх потреб, то вони кинулися до торгу та до розбою на морі. Вони заходили скрізь по дуже далеких краях, розвозячи, перевозячи та скуповуючи товари. Вони зіздили все море Середземне і всі острови Архіпелагу, продаючи тоді ще напівдиким Грекам єгипетські та азійські вироби, а самі грабували їх і крали у них жінок та дітей і продавали в неволю тим же Єгиптянам та Азіятам, правда, пізніше Греки переважували й Фінікійців і в торзі і в розбої. Торг невільникми, набраними розбоєм та накупленими за дешево, приносив чимало багатства Фінікійцям, вони найбільше поставляли рабів на всі східні країни.

РОЗДІЛ II

Сідон і Тір. Картагена

Походи та напади єгипетських царів XVII, XIX та XX династій не спинили поступу торгівлі фінікійської. Фінікійці не дуже змагалися з єгиптянами, хутко признавали владу їхню, входили з ними в спілку і то навіть було корисно для Фінікійців, бо вони здобували собі право торгувати та їздити скрізь по Червоному та Середземному морю. Підчас підданства Єгиптянам Фінікійці заложили колонії на західному березі Малої Азії, на Кіпрі, на Криті, та на деяких островах Архіпелагу, та на північному березі Африки. Сідон з малого рибальського селця зробився великим торговим містом: до нього перейшла сила Араду та Біблосу. Він мав велику владу над морем. Коли в ньому зібралось багато племен ханаанських, вигнаних Жидами з Палестини, то рух колонізації пішов ще шпарче, може бути, що то власне тоді Фінікійці посунули свої колонії до Африки і може близького того часу вони пробували селитися в Греції, як то видно по грецьких легендах про Фінікійця Кадма.

Сила Сідону пропала за царя Рамзеса III, коли Філістимці оселилися на полудні Палестини. Філістимці хутко переважили Сідонян в торгівлі та в піратстві і навіть царь філістимського міста Аскалону напав на Сідон і звоював його. Тоді більшість мешканців з Сідону

перейшла в Тір і Тір став осередком сили фінікійської. Тір (слово Тір значить скеля) складався з двох міст: одно було на островку близько берега, друге проти нього на березі, те друге місто Греки прозвали Палаїтір (старий Тір), однак невідомо, котре місто старіше. В тірській легенді говориться, що обидва міста збудували одночасно два брати Самерумос та Узоос. В обох містах було по церкві бога Мелькарта що нагадував Геракла грецького. Краща церква Мелькартові була на острові, там було два стовпи, один золотий, другий ізумрудний і вони світили в ночі, так каже Геродот, може то були шкляні стовпи з ліхтарями в середині. Ймення Мелькарт значить «царь міста», знається то була друга постать бога Ваала, а разом з богинею Астарот вони складали трійцю, подібну до єгипетської. В Тірі найбільше поважали Мелькарта і тірські мореходці скрізь по головних своїх пристанях морських ставили церкви або стовпи Мелькартові. Греки, заселивши згодом ті фінікійські пристані, побудували там церкви, замість Мелькартові, Гераклесові, своєму героєві мандрівцеві. «Гераклесові стовпи» на Гібралтарі нагадували Мелькартові стовпи в Тірі; на острові Мальті теж знайдено дві фінікійські колони з написами. Скрізь, де потім повстали грецькі міста з назвою Гераклея, можна думати, що там були фінікійські пристані з церквами Мелькартові. Деякі історіки бачать в грецьких легендах про мандрівки Гераклеса спогади про мандрівки фінікійських купців та піратів.

Хочай Жиди ворогували з племенами фінікійськими, що жили в Палестині, але з Фінікійцями, надто з Тірійцями приморськими були завжди в згоді, а часто і в спілці торгівій і військовій. Жиди продавали Фінікійцям збіжжя, олій та бидло, а Фінікійці Жидам дерево, метали та ремесничі вироби. За часів Соломона Фінікійці та Жиди провадили велику спільну морську торгівлю чужеземними товарами. Той же Соломон спровадив майстрів із Фінікії, щоб будувати велику церкву в Єрусалимі, бо у Жидів ніколи не було своїх добрих майстрів, а Фінікійці здавна вєлавились яко добрі майстри, надто ж яко золотарі. Церква Єрусалимська була дуже славна по цілому Сході. Легенда каже, ніби Соломон давав в надгороду за збудування її скільки міст в Галілеї цареві тірському, але той не взяв, «бо йому здавалося того за мало», – каже Біблія, але скоріше хіба через те, що для морської держави нецікаво було розширяти свої земні границі.

До нас дійшло скільки йменнів нащадків того тірського царя Гірама, але всі вони дуже покалічені грецькими перекладами та переписуванням, тай взагалі ті ймення нічого не роз'яснюють в історії Тіру. А здається, що та історія була дуже турботна в часи панування Гірамової династії. Принаймі ось одна розповідь про ті часи, яка до нас дійшла у грецькому переказі: внука царя Гірама забили сини його мамки, і сами захопили собі царство, але після знялося повстання і на царстві сів Ітобаал, старший святець богині Астарот, його ж дочка Іезабель пішла за жидівського царя Ахаба. Підчас отих турбацій було ще повстання рабів (можна думати, що то було повстання народу проти панів-купців, а в той самий час панська і царська влада сперечалися між собою). Онук Ітобааловий лишив по собі на царстві дочку Еліссару та сина Пігмаліона, а Еліссара пішла заміж за свого дядька Сіхарбала, першого чоловіка в місті після царя, старшого святця бога Мелькарта.

Сіхарбал був дуже багатий і Пігмаліон, позаздрившись на його скарби, забив його при олтарі. Еліссара втекла, забравши скарби свого чоловіка, і поїхала морем до північного берега Африки, де вже здавна були фінікійські колонії. Там, близько давньої фінікійської колонії Утіки, на місці города сідонського Камбе, Еліссара зложила нове місто Каргадаст, що Греки прозивали Кархедон, а Римляне Картаго (Карфаген, Картагена або Картагіна по теперешній вимові). Еліссара ся, більше відома під йменням Дідони (що значить утікачка), єсть може легендарна особа, тільки в Картагені її віддавалася шанам немов богині. Картагенці казали, що вона закололася на кострищі від того, що її засватав царь того краю, а вона бажала зостатися вірною пам'яті свого покійного чоловіка. Римський же поет Віргілій заставляє її заколотися від нещасного кохання до мандрівця Енея.

Закладина міста Картагени були десь в половині дев'ятого віку до Р. Х. То була пора найбільшої сили міста Тіру і найбільшого розвитку його колонізації. Коли Греки потроху витіснили Фінікійців з островів Архіпелагу, то вони почали закладати міста на західному побережжі Середземного моря, в Іспанії, Галлії, Італії, Сіцилії, Мальті, Корсіці, Сардинії та на островах Балеарських. На заході розширялись і процвітали колонії фінікійські, але стара Фінікія на сході була в тяжкому стані. Асирія росла і загрожувала фінікійській незалежності. Арад, Біблос, Сідон і Тір платили податки Асурназір-

палові. Царь гірській Елулай повстав проти Асирії за царя Сальманезера. Інші міста фінікійські не пристали до Тіру, а ще послали 60 кораблів Асирійцям на підмогу, але 12 тірських кораблів одбилися від них усіх. Тоді наступив Сальманезер і тримав Тір в облозі 5 літ, він хотів безвіддям довести Тір до краю, але Тірійці покопали колодязі в місті і таки витримали облогу. Саргон, що забрав Кіпр, теж обложив Тір, але надаремне, тільки вже син його Сапхеріб звоював Тір, се було в 700 р. до Р. Х. Тір стався підданим Асирії

Підчас облоги Тіру Сідон знову набрав сили, але потім, коли він повстав проти Есар-Гаддона, то був зруйнований, а його мешканці виведені в Асирію. За Асурбаніпала Тір та Арад пробували повстати, але повстання хутко було задавлено. Напад Скитів визволив Фінікійців від Асирії. Але знов Саїська династія єгипетських царів забрала Фінікію, а що влада єгипетська була лехча від асирійської, то Фінікійці не дуже й змагалися проти неї. Отож тоді за царя Неко відбулася та подоріж Фінікійців навколо Африки, про яку говорилось давніше. Але от Халдея виступила замість Асирії і всіх народів підданих Єгиптові, або прихильних до нього, спіткала лиха доля. Набукодоросор, зруйнувавши Єрусалим, пішов на Тір і тримав його в облозі 13 літ. Невідомо, чим скінчилася та облога, одні кажуть, що Тір був забраний, другі кажуть, що ні. Певне тільки те, що коли царь єгипетський Априес пішов на Азію, то Фінікійці вже були проти нього. При помочі Греків він подолав Тір, Сідон та Кіпр, але не довго там утримався, бо хутко його подолав Кір і вся Фінікія покорилося Персії (V в. до Р. Х.).

РОЗДІЛ III

Торговля. Ремісництво. Колонії

У пророка Єзекіля⁶⁶ є опис великої торгівлі та багатства Тіру за його часів (V в. до Р. Х.). Там споминаються різні міста, з якими торгував Тір, і їхні вироби та товари. Але не скрізь можна розібрати, про які країни там говориться. Напр., місто Тарсіс інші перекладають Картагена, але певно то було якесь місто в Іспанії, бо сказано, що звідти Тір має срібло, залізо, оливу, а сі метали власне вивозилися найбільше з Іспанії. Є розповідь, ніби одного разу Фінікійці набрали там стільки срібла за свої товари, що не могли вкласти його на

⁶⁶ Єзекіль, гл. 27(28).

кораблі, та й поробили з нього усе корабельне начиння, навіть котвиці були срібні. Завжди торг металами приносив найбільше прибутку Фінікійцям. Метали вони здобували, окрім Іспанії, ще на островах Архіпелагу та на острові Кіпрі, де було дуже багато міді, ще заїздили вони по оливу на острова Кассітерідські (Британські), їздили навіть в Балтійську затоку по янтарь. Сі далекі подорожі відносяться до часів Картагенської потуги. Врешті що невідомо, як власне далеко сягали їхні подорожі, бо вони крилися з ними, не хочучи одкривати шляхів своїх Грекам, і через те видумували часто страшні байки на те, щоб залякати сусідів своїх моряків та купців.

Фінікійці провадили торг і на суходолі, їхні каравани ходили на північ в Арменію та на Кавказ, звідти вони вивозили мідь, коней та невільників. Ходили вони на схід у Вавилон через Пальміру, з Вавилону в Медію та звідти аж до Індії та Китаю, але може бути, що вони забірали індійські та китайські вироби в складах Персії та Бактріани, або на полудні Арабії, де приставали кораблі індійські. В Арабії в давні часи купувалося золото, дорогі каміння, та інший дорогий товар, через те думали, що Арабія дуже багата країна на такі річі, але все те тільки перевозилося через неї, а властиво походило з Індії та Етіопії. Так само колонії північноафриканські Картагена, Утіка і т. д. тільки вивозили з середини Африки та з Єгипту усякі річі, а свого виробляли дуже мало. Надто багато вивозилося виробів хисту з Єгипту та Вавилону, звідти теж були і ті коштовні тканини, що так були розпросторені по цілому побережжі Середземного моря. Таким способом Фінікійці передавали напівдиким європейським народам здобутки давніх східних цивілізацій. Сами вони власного свого нічого не мали, що могло б приманити чужих народів, бо не мали ні власного хисту, ні літератури, але зате вони широко розносили культуру різних країн.

Хоч Фінікійці не мали справжнього свого хисту, то зате вони були добрими ремеслениками та промисловцями. Вони вмели солити рибу і робити чудові вина. В Біблії вони вихвалені, яко добрі мулярі, теслі, будівничі, мідники, золотарі та різьбярі.

Давні Греки думали, що Фінікійці перші вивчилися робити скло, але при роскопках в Єгипті вчені довідалися, що Єгиптяне робили скло ще за багато віків раніше від Фінікійців. Знайдено на Родосі та Кіпрі вази дуже грубої роботи, але невідомо, чи вони напевне фі-

нікійської роботи. Найбільше вславилися Фінікійці фарбуванням тканин в пурпурову барву, надто в Тірі вмели робити найкращий пурпур, в жадній стороні такого не вмели робити. В Тірі було так багато фабрик пурпуру, що аж всі вулиці пропахлися краскою, так що чужеземцеві прикро було по них ходити.

Скрізь, де тільки на побережжі Середземного моря була яка добра пристань, там Фінікійці ставили замок, де складалися товари, і церкву, а потроху там заводилося місто, де селилися при Фінікійцях і місцеві люде. Одна тільки Картагена з усіх колоній фінікійських була зовсім фінікійським містом, бо Тірійці, приїхавши туди, знайшли навколо населення фінікійського племені і воно пристало до нового міста. Так що в Картагені, всі були однієї фінікійської віри та мови, хоч і картагенське плем'я мало в собі примішку лібійську, інші ж всі колонії мали населення дуже мішане. Однак Картагена мала окрім торгової, ще й велику військову силу.

Коли Греки витіснили Фінікійців з Архіпелагу, а Тір був придавлений то Асірією то Вавилоном, Картагена почала набірати військової сили, щоб утриматися самостійною державою серед ворожих сусідів. Без військової сили неможлива була б і міцна торгівля. Але Картагенці не йшли сами у військо, а наймали за гроші Лібійців, Іспанців, Галлів та Нумідів. Сіцилійські колонії фінікійські, боячися Греків, віддалися під оборону Картагени, іспанські та африканські зробили так само. Обороняючи їх, Картагена запанувала над ними і стала головним містом сильної торгово-військової держави і запанувала на морі.

За картагенського панування Фінікійці дійшли до найбільшої сили, правда, Греки де далі все більше витісняли їх з сходу Середземного моря, але за те на заході цього моря Фінікійці панували міцно, до них належали північ Лібії, південь Іспанії, захід Сіцилії, Мальта, південь Сардинії, частина Корсіки, острови Балеарські, скрізь по сих країнах вони мали колонії і порти. Окрім того до Картагени належала і земля в Тунісі та Андалузії, давніші Фінікійці ніколи не мали землі у своїй області. Хоча переважити своїх сусідів, Картагена посилала кораблі в далекі сторони, яких сусіди ще не знали, і звідти просто вивозила оливу, янтарь і т. п.

Найдавші фінікійські подорожі відносяться до часів панування картагенського. Раз вони далеко об'їхали Африку з заходу, одні кажуть, що вони заїхали тільки трохи дальше островів Канарських, а другі кажуть, що вони їздили до Сенегалу або аж до Гвінеї.

Картагена по своїй силі та людності була подібна до Тіру, тільки була ще більша і міцніша від нього. Чого не могла взяти грошима, то брала зброєю, її оборона часом тяжка була для менших колоній, бо торговий деспотизм буває часом гірший від воєнного. Картагена силою закладала скрізь свої торгові склади, не вважаючи на місцевих купців, заставляла місцевих людей купувати і продавати по цінах, які сама назначить, сама встановляла мита і торгові закони, звичайно, завжди собі на користь.

По вірі і звичаях Картагенці мало одрізнялися від інших Фінікійців: ті самі людські жертви, фантастичні одправи і дикі оргії, що й в Тірі, Сідоні та інших містах давньої Фінікії. Навіть потім, за грецького і навіть римського панування, дикі релігійні звичаї в Картагені мало змінилися і навіть чимало їх перейшло у віру переможців Картагену Римлян. Віра фінікійська мало відома в своїй філософії, більше відомі її одправи, а вони дуже нагадують вавілонські, можна думати, що ці обидві віри були схожі. Багато було теж подібного до єгипетської віри, напр., культ Адона та Астароти дуже нагадує культ Ізиди та Озіріса. Та воно так і мусіло бути, бо Фінікійці вийшли з Єгипту (хоч може були й не єгипетського племені), а зносини мала найбільше з Вавілоном. Здається, що як в хисті, так і в релігії фінікійській мало було власного, фінікійського, а більше чуже, трохи перероблене на свій лад.

РОЗДІЛ IV

Письмо

Фінікійці казали, що їх навчив письма бог Тааут, се дуже нагадує легенду єгипетську про Тота, що видумав письмо і всі науки людські, та може то й була єгипетська легенда, перероблена по фінікійському, так само як і письмо фінікійське було перероблено з єгипетського гієратичного письма. Фінікійці тільки вибрали з того письма небагато найпотрібніших знаків (всього 22) і зробили їх простіше, одкинувши всякі символічні та ідеографічні знаки, а затримавши самі фонетичні. Так перероблене, фінікійське письмо розширилось по різних народах, де його кожний на свій лад переробив. Купці фінікійські занесли своє письмо в Грецію та Палестину, отже самаританський, єврейський та грецький алфавети всі пішли від фінікійського. Від грецького пішов латинський та слав'янський.

Фінікійці, хоч і видумали нове письмо, однак писали дуже мало, окрім торгових записів, літератури від них не зосталося, коли не лічити скількох малозначних написів могильних. Найдовший напис, який знайдено, вибитий на саркофагу царя сідонського Єшмуназара, саркофаг сам роботи єгипетської і відноситься до VI в д. Р. Х., але напис на ньому фінікійський поверх збитого давнішого єгипетського; по літерах кривих та негарних видно, що писав їх хтось незвичкий писати на каменю. В самому змісті напису нема нічого величнього і філософського, як, напр., на написах могильних єгипетських. Фінікійці не оригінальні в своїх написах, то наслідують Єгиптян, то Греків, так само як і в хисті. Знайдено, правда, скільки ідолів та інших речей, що уважають належними до оригінального фінікійського стилю, такі напр., ідоли Баала, Мелькарта та Астарот знайдені в Сардинії. Всі вони дуже грубої роботи і без жадної краси.

Історія Ізраелітів (Жидів)

РОЗДІЛ I

Країна Палестинська

Палестина – єсть то південна частина Сирії. Вона займає країну від гори Гермона до Арабської пустині, себ то від 31° до 33° північної широти, її давні мешканці звали її Ханааном, приморську частину її Греки звали Фінікією. Палестиною ж давніше звалася тільки південне західна частина, де жили Філістимці, по єврейському вони звалися Пелешет, а країна їхня Пелештім. Після того, як Ханаан звоювали Жиди, він став зватися землею Ізраеля, потім, як ся земля поділилася на два царства, то одна частина звалася Царство Іуди, а друга – Царство Ізраеля, далі ймення Іудеї перейшло на цілу Палестину і та Іудея за римського панування була поділена на чотири провінції: Галілея на півночі, Самарія нижче її на південь, Іудея на полудні, всі три на західному боці Іордану, на східному була провінція Перія.

Через Палестину проходять два горні кряжі – Лібан та Антілібан і на полудні, переходячи в гори інших назв, сягають аж до Горебу (Хоріва) та Сінаю, що стоять над морем Червоним. Ті горні кряжі перерізуються долинами та горами, а їхні головні верхов'я ма-

ють різні назви славетні в жидівській історії та легенді. Найбільше славетні єрусалимські гори: Стон, Морія та Оливна гора. Далі на півночі: Гарізім, Кармель і Табор (Фавор). На сході від Мертвого моря гора Небо (Навав). Окрім того, ще на схід від Йордану три горні кряжі: Гермонський, Галаадський та Абарімський. Північні палестинські гори зелені та розкішні, та далі на південь гори починаються голі та каменисті, над Мертвим морем планини випечені сонцем, солонці та дикі скелі, на південь од Мертвого моря поливається безплідна Ідумея, далі пустиня піскова Фаран, де грають самуми гарчі, і пустиня та йде до Сінаю та Горебу.

Йордан починається в горах Лібанських, протікає через мале озеро Мером, що в літку сливе пересихає, потім впадає в озеро Генесаретське або Тіберіадське (зване теж Галілейським морем, хоч в ньому вода не морська а річна) виходячи з Генесаретського озера, Йордан тече на південь і впадає в Мертве море. Мертве море єсть осередок і найнижчий пункт великої долини, що йде від Гермону до Червоного моря. Може бути, що воно повстало від якого великого вибуху вулканичного, на се наводить і легенда жидівська про Содому та Гоморру.⁶⁷ Близько того моря знаходять лаву, каміння вулканичне, сірку та асфальт, на самій воді Мертвого моря плаває асфальт і через те море се часом звуть Асфальтовим озером. В Мертвому морі така солоня вода, що там не може жити ніяке живе створіння, вода та в п'ятеро тяжча від океанської води. Сіль збирається на березі цідими купами та стовпами, – від сього повстати могла розповідь про Лотову жінку, обернену в соляний стовп.⁶⁸

В Біблії Палестина часто зветься «стороною текущою медом та молоком», себ то стороною родючою та багатою. Тепер се сторона дика та убога, але давнійше вона не була такою, земля була убога тільки в околиці єрусалимській та понад Мертвим морем, а ціла іорданська долина була дуже родючою і навіть південна Палестина була багата на пальми та пахучу смолу, з чого мала собі велику користь. Північна Палестина і досі ще заховала слід колишньої розкоші. Лихий уряд, Турки, Араби та сарана зробили тепер пустинню сю країну, що колись уважалася раєм земним. З Палестиною сталося

⁶⁷ Битіє гл. 19 в. 24-28.

⁶⁸ Битіє гл. 19.

те саме, що з Єгиптом і Месопотамією, бо такі країни потребують великого заходу, щоб жити своїх мешканців.

Ранійше Фінікійців та Філістимців у Палестині жили якісь невідомі дикі народи, Біблія зве їх велитами, що народилися від людських дочок та синів божих. За гріхи сих велитів бог навів потоп на землю. Видно, що тут Жиди змішали легенди, спільні всім народам про хмари – велити⁶⁹ з спогадами про диких мешканців Палестини.

Сі велити: Рефаїм, Нефілім, Анакім, не спогадуються в Біблії при переліченні синів Адамових, отже вони мали бути якоїсь зовсім іншої раси.

Біблія зачисляє Фінікійців до племені Хама і називає їх братами Куша (Єгиптів) та Мізраїма (Єгиптян). Філістимців же зве то Пеліштім і каже, що вони вийшли з Єгипту, то Кретім і виводить їх з острову Кафтору (Криту) і належали до племені Пелазгів, давніх мешканців Греції. Філістимці прийшли в Палестину с тими народами пелазгічними, що Рамзес III оселив у Палестині, в південній частині її і вони довго zostавалися данниками Єгипту. Через те Біблія і звала їх то єгиптянами, то Крїтянами.

Після Фінікійського переселення і перед приходом Філістимців з Халдеї вийшло скілька семітичних племен, перейшли Евфрат і пішли в Сирію, тоді їх прозвали Гебреями, себ то «зарічані люде». Де які з сих племен пішли далі в Арабію, а другі zostалися в Ханаані, пасучи своє бидло та переходячи з пастовня на пастовень, бо вони були народами пастушними. Вони то власне і є Гебреї, по теперешньому Жиди, і їхньою історією і легендами займається Біблія. Біблія називає їхнього начальника (патріарха) Абраам, а Гебреїв, Ідумеїв та частину Арабів його синами. Аммоніти та Моавіти зветься його рідними (синами його племінника Лота), але вони мають ніби нечисте походження і через то позбавлені божого благословення і права на землю Ханаан. Так само і Араби, хоч і сини Абраама, та мати їх невірниць, і вони не мають права на Ханаан, даний Богом в обладу нащадкам Ісаака, меншого сина Абраамового від його шлюбної жінки Сарі⁷⁰. Бог же зробив умову з Абраамом, що дасть йому Ханаан у вічну обладу, а за те Абраамові нащадки вічно мусять його (Бога)

⁶⁹ Див. гімни Веди «Перемога Індри».

⁷⁰ Бит. Гл. 21.

уважати за свого Єдиного Бога і робити все по закону божому⁷¹. Ся легенда і генеологія палестинських племен споминається в Біблії не раз, бо Жиди старалися таким способом оправдати свої завоювання чужих земель і ту ненависть, яку завжди мали до своїх сусідів. Та врешті вони й сами повірили в те, що вони народ обраний самим Богом з поміж усіх народів світа. Усі свої нещастя вони пояснили тим, що значить вони зламали своє слово дане Богові, не дотримали законів божих і от Бог їх покарав за гріхи.

До звеличення народу гебрейського служить мабуть і легенда про те, як онук Абраамовий Іаков купив старшинство у свого старшого брата Ісава (олицетворення народу ідумейського, рідного жидівському⁷²), обманом одняв у нього благословення батька і таким способом залучив Ханаан собі і лишив потім його в спадок своїм дванадцяти синам (що представляє собою дванадцять племен жидівських). Сей Іаков єсть улюблений герой жидівський, про нього навіть складалася легенда, як він бився з Богом, поборов його і заставив себе благословити на віки, за те ж був прозваний Израель (борець божий) і імення те перейшло на весь його народ.

Ся цікава легенда і деякі інші, подібні до неї, показують, що в давніх Жидів, коли вони ще були номадами (пастухами), віра була не така, як тепер, а далеко ближча до дитячої віри Арійців та інших пастуших народів; з різних їхніх легенд очевидно, що вони перше вірили в багатьох богів, робили ідоли, як другі народи, і сі первісні політеїстичні легенди навіть святці не могли зовсім замалювати, перероблюючи їх на свій лад. Перша книга Біблії, так звана книга Битія (початок світа) вся складається з таких легенд, дуже цікавих для історії віри і культури жидівської. Справжньої історії політичної там або нема, або дуже мало (та в пастуших народів історія завжди буває невиразна), але за те тим багато живих картин, що малюють побут напівдикого пастушого народу і його громадський стрій. В першій книзі Біблії Жиди вже являються народом не зовсім диким, а патріархальним, подібним до Арійців вединого часу (тільки Арійці були, здається, вищі по культурі), живуть вони великими родинами (кланами) під владою старшого в роді, при чім один чоловік має скільки жінок і наложниць. Положення

⁷¹ Бит. гл. 15.

⁷² Бит. гл. 25 в. 19-34, гл. 27.

жінки дуже низьке, таким врешті воно назавжди зосталось у Жидів. Однак з де яких легенд можна догадуватися, що у жидівських племен був колись час, так званого, матріархату, коли головою родини була жінка, а не чоловік. Стрічаються подекуди риси вже зовсім дикарського строю життя (напр., легенда про Содому та Гоморру, про дочок Лота і т. й.), але вони замішані між легендами патріархальних часів. Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди біблійні, до того йому багато pomoже критика Біблії, що вже міцно розвилася в літературі наших часів.

РОЗДІЛ II

Израеліти в Єгипті. Моїсей

По жидівських легендах видно, що Жиди бували в Єгипті не раз, ходили туди за хлібом, коли в Палестині був голод⁷³. Потім же верталися знов у Палестину, на місце, де були поховані предки їхні. Одна з таких легенд причеплена до розповіді про Іосіфа, сина Іакова, проданого в Єгипет через своїх братів. Там розказується як після всякого лиха Йосіф за свою мудрість та одгадування снів став першим, вельможею в Єгипті, як потім прийшли до нього його брати (що продали його) і батько позичати хліба, бо в Ханаані був голод, і як потім оселилися в Єгипті при Іосіфові. В сій легенді хіба те є правда, що Єгиптяне могли позичкою хліба закріпостити собі не одно бродяче племєно, так само як царі могли завладати над своїм людом, користуючися голодом у країні. Думають, що малюнок єгипетський в Бені Гасані з'являє прихід Жидів у Єгипет. В єгипетських написах ніде не споминається про князя жидівського роду, але може такий і міг бути десь за династії Гіксосів, котрі сами були, здається, семітського племені. Потім же за династії Рамзесів, після вигнання Гіксосів, усім чужим народам могло стати погано в Єгипті, бо й справді, напр., Рамзес II найбільше уживав чужинців до своїх будівничих работ. Принаймі в Біблії говориться, що коли настав інший Фараон, що не знав Іосіфа, то він почав дуже мучити Израелітів, щоб вони не розплодилися, та не захопили б собі Єгипту⁷⁴. (Запевне він їх мучив не через те, а просто, щоб не мучити своїх людей на тяжкій

⁷³ Бит. гл. 12 в 1 і т.д. гл. 36 в. 1-3.

⁷⁴ Исход гл. 1.

роботі). Він заставив їх побудувати міста: Піто, Рамессі та Он. На малюнку, знайденому в Тебах, справді змальовані білі люде, жидівського типу, зайняті на будівничій роботі, а над ними наглядають Єгиптяне з киями.

В жидівській легенді говориться, ніби Фараон, окрім тяжких робіт, ще задумав на лихо Жидам позабавити усіх новороджених хлопців жидівських, або потопити їх. Тут уже починається легенда про Моїсея, як він був пущений на воду, в просмоленому кошику, як його знайшла і виховала дочка Фараонова, як він виріс і, забивши одного єгиптянина, втік в Арабію, там оженився і довго жив, але потім явився йому Бог «в неопалимій купині» і наказав йому йти в Єгипет визволити народ божий з неволі і вивести його в землю обітовану⁷⁵.

Коли Моїсей спитав Бога, як його ймення, то Бог відповів: «Я Суций (той хто єсть), так скажи синам Ізраєльовим: Суций послав мене до вас⁷⁶».

Перше думали, що се слово Суций, яким об'ясняється ймення Ягве (Бога), дуже з давніх часів походить і таким способом показує, що вже за часів Моїсея Жиди мали високе філософське представлення про Бога, як про істоту таку, що її не можна ніяким людським йменням назвати, ні означити яким певним поняттям, себ то поняття про Бога мало бути у них подібне до буддійського, чи філософського єгипетського. Але ж потім, при дальших студіях, учені побачили, що сей уступ (половина 3 гл Ісходу) зложений вже в досить пізні часи, коли вже святці жидівські могли дійти до такої філософії, дарма, що простий люд може, й ніколи не доходив до неї. Під час же виходу з Єгипту Жиди певне мали віру пантеїстичну, досить невиразну, з родинними богами, з культом предків і т. д. Принаймі в давніших легендах Бог Моїсєсвий зветься просто Богом Абраама, Іакова та Ісаака⁷⁷ Без інших філософських назв. Ймення жидівського Бога: Ягве, Елогім, Ель Шаддаї, Цебаот. Аднак первісно мусіли означати різних богів різних жидівських племен, потім же, коли віра прийшла до монотеїзму, то всі боги були обернуті в різні назви єдиного Бога. Ягве може був богом Моїсєс-

⁷⁵ Досі йде змагання між вченими про історичне існування Моїсея, одні не признають його, як не признають Будди, Зороастра, Христа, але більшість признає, що він був проводарем Жидів при виході з Єгипту і основателем їхньої віри, хоч і віра та і сам Моїсей не такі були, якими з'являються в Біблії.

⁷⁶ Ісход гл. 3 в. 16-20.

⁷⁷ Ісход гл. 3 в. 16-20.

вого клану (Левітів), а коли Моїсей стався проводарем жидівського народу і всі його діла пояснялися силою його родинного Бога Ягве, то сей Бог Ягве лехко міг перейти перше в найстаршого над всіма вищими богами, а потім і в єдиного. До чистого монотеїзму Жиди дійшли вже в дуже пізні часи, тай то не всі, а в Біблії скрізь видно признавання чужих богів, хоч би тільки яко злих духів.

Що за часів Моїсея Жиди були ще далеко не тверді в своєму монотеїзмі, то се видно хоч би з тих численних легенд, в яких Жиди показуються раз у раз бунтуючими проти Моїсея і його Бога, за що і приймають люту кару кожний раз. Ціла історія виходу з Єгипту і простування до «обітованої землі (Ханаану)» завалена в Біблії легендами та чудами. Перш усього описуються різні кари божі над Єгиптом за неволю жидівського народу і за те, що Фараон не пускав Жидів з Єгипту. Врешті Фараон мусів їх пустити, доведений до того всякими нещастями (так звані «десять язв єгипетських»). Жиди вийшли з Єгипту з Моїсєем на чолі і перед виходом обікрали Єгиптян. Вони пішли до Червоного моря, а за ними погнався фараон, як за злодіями. Але Бог розсунув води морські перед Жидами і вони перейшли по сухому дні межі двома лавами води, коли ж по їхньому сліду пішов Фараон з військом, то був залитий водою і потоплений. Другий варіант легенди про вихід Жидів каже, що єгипетську погоню одігнав Ангел божий з огненным мечем, себ то морове повітря (чума, чи інша повальна хвороба). Де які вчені об'ясняють можливість потоплення Єгиптян великим прибоєм і відбоєм Червоного моря, або тим, що великий вітер з полудня міг справді витіснити воду в вузькому місці Суецької затоки, а потім вода знов злилася до купи, як раз коли Єгиптяне переходили затоку. Але певнійше, що се просто легенда, створена для звеличення Ізраєля.

Історією виходу Жидів з Єгипту зайнята більша половина книги Ісходу в Біблії (друга половина, зайнята святецькими установами про те, як обходити головні свята жидівські, як мав бути уряжений святий намет, глави 20, 21, 22, 23 зайняті законами моральними, громадськими та релігійними, які ніби дав Моїсєєві Бог на горі Сінайській). Ще історією виходу з Єгипту і завоювання Ханаану займається в Біблії книга Чисел, але в ній мало історії, а все більше святецькі встанови про обряди, то що.

В Ісході сказано, що Ізраелітів вийшло з Єгипту 600,000, окрім дітей і чужинців. Отже з ними вийшло ще багато людей інших племен, може се були ті «нечисті», про яких споминає єгипетська легенда.⁷⁸ Ті чужі племена пристали до Жидів, утікаючи від неволі єгипетської. Потім вони то помішалися з Жидами, то були обернуті в рабство.

В легендах Ісходу найбільше видно святецьку руку, через те так виразно стоїть ідея монотеїзму. Врешті ся ідея справді могла найперше народитися серед жидівського народу власне в пустині, серед гнітучої природи, під широким, немилосердним небом пустині, де все наводить людину на думку про власну безсилість та божу величність і потугу. Легенди про Бога, що сам провадив Ізраеля через пустиню, в день у постаті хмарного стовпа, в ночі у постаті огнистого стовпа, сі легенди роблять величне вражіння і трудно здумати, щоб вони були видумані святцями, бо на них видно свіжу, потужну фантазію народу, вихованого в пустині. Але рука святецька причепила до сих народніх легенд свої святецькі, що служать до звеличення святецького стану в лиці Моїсея та його брата Аарона, поставлених межі Богом і людьми. Сам Бог підтримує владу Моїсея над людом. Моїсей тримає люд в страху божому, в цьому виражається завдання святців. Повстання проти святців вважається повстанням проти Бога і карається яко зрада Богові. В легендах Ісходу Моїсей з'являється типом пророка, Аарон же типом святця.

В Біблії говориться, що Ізраель блудив у пустині 40 літ, поки дійшов до Ханаану. Де які вчені думають, що се легендарне побільшене число, а інші кажуть, що в дійсности воно мусіло бути ще більшим, бо Жиди, окрім того, що не знали дороги, та ще мусіли пробивати собі ту дорогу серед пісків та серед ворожих племен, що спиняли їх на ході. Легенда розказує, що Моїсей, довівши Ізраеля до границі Ханаану, до гори Небо, умер там, бо за одну його провину Бог не судив йому увійти в обітовану землю. Отож Моїсей зійшов на гору Небо, глянув на країну Ханаанську, благословив свій люд, пророкуючи йому долю його в обітованій землі, і вмер і ніколи ніхто не знайшов його могили.

⁷⁸ Див. історія Єгипту, розділ IV, легенда Монетона про нечистих.

РОЗДІЛ III Судді (Начальники)

Ізраеліти не пішли простою дорогою в Ханаан по над Середземним морем, бо йдучи тим шляхом, пришлося би раз у раз стріватися то з Єгиптянами то з Філістимцями. Отже вони пішли по над Червоним морем аж до гори Сінаю, а там подалися в пустиню Фаран, де й блукали довгий час, провадячи життя номадів. Може вони й мали перед собою певну мету, ту обітовану землю, як то говорить Біблія, а може просто, не відаючи, дійшли до неї, шукаючи кращого місця, щоб отаборитись. Але чим ближче доходили до Ханаану, тим трудніше було їм іти, бо приходилося пробивати дорогу серед різних племен, що жили навколо Ханаану. Ізраеліти пробували мирно погодитися з тими племенами, часом се вдавалося, напр. з близьким по расі племенем Мадіанітами, але чужі племена і то найсильніші не здавалися на мирні переговори, тоді приходилось або їх обминати, або вступати в бійку. Найбільше ворожими були племена Амалекіти та Філістимці, разом з тим то були племена сильні, отож Ізраеліти мусіли відступати перед ними і замість того, щоб піти просто з полудня в Ханаан, вони пішли на захід, де жили Мадіаніти, Моавіти та Аммоніти. В спілці з Моавітами Ізраеліти прогнали Ханаанське племно Аморреїв на західній бік Йордану, а сами зайняли землю від Аріона до Яббока (східній притоки Йордану) і там оселилися два коліна (племена або великі клани) ізраїльські – Рувимове та Радове. Усі аморрейські міста були сплюндровані, а мешканці вирізані. Зараз після сього Біблія ставить завоювання Галааду, але воно було далеко пізніше.

Про завоювання Ханаану розказується в Біблії в книзі Іісуса Навіна. Давнійше думали, що ту книгу написав сам Іісус Навін, помічник Моїсея і провадарь Ізраелітів по смерті Моїсея. Але ж доказано, що книга та писана під час полону Вавілонського, що вся вона пройнята монотеїстично-святецькою думкою ненависти до чужинців і звеличення власного народу, за для сього там вставлено багато відповідних легенд. Напр., перехід Ізраелітів через Йордан там зовсім нагадує перехід їх через Червоне море при втіканню з Єгипту. Про зовоювання міста Єріхону там розказується так, ніби Ізраеліти взяли його без війни, а тільки обійшли його навколо сім раз, несучи Скриню Заповіту з святими скрижальями та сурмлячи в сурми, і місто само віддалося їм, мури сами розвалились, а Ізраелі-

там залишилося тільки вирізати всіх мешканців за для прославлення божого імені. Помилувана була тільки розпустна жінка Рагаб, за те що впустила шпигів ізраельських в місто і переховувала їх в своїй хаті. Потім розповідається, як Ісус Навін розбив спільне військо племен ханаанських і як Бог помагав йому при тім, пославши кам'яний град на ворогів. Потім, коли Ісус Навін бився з Аморреями, то по слову його Бог застановив сонце і місяць серед неба, щоб був день більший і щоб Ізраель успів побити Аморрея. Всі царі спілки ханаанської були вирізані та вивішані. В книзі Ісуса Навіна не менше розповідів про поголовне вирізування людей, ніж в пам'ятниках асирійських, і ці розповіді виставляють в дуже темному світлі військові звичаї народу ізраельського. Хоч може і не було насправді стільки сплюндрованих міст, як говориться в Біблії, та все таки з сих розповідів видно, що давні Ізраеліти, як і Асирійці, кохалися в лютих розправах, звали їх жертвами Богів і уважали ідеальним завоюванням краю таке завоювання, щоб усіх мешканців краю вирізати до ноги. Багато людей думає, що коли викинути з книги Ісуса Навіна всі легендарні подробиці, то залишиться справжня історія завоювання Ханаану. Але ж се помилка, бо і тоді в сій книзі залишиться дуже мало справжньої історії. В книзі Ісуса Навіна говориться, що увесь Ханаан був завойований в 5 літ, а насправді він був цілком завойований літ в двісті та й більше, бо власне тільки вже за Соломона остатні ханаанські племена покорились Ізраелітам, а то все приходилося вести з ними війни, бо хоч земля і була зайнята Жидами, та краєвих людей залишалося багато, і де які племена жили посеред жидів, зовсім не покориючись їм. Ізраеліти не покорили собі Ханаану, ходячи під проводом одного начальника, але кожне коліно завойовувало собі землю в різні часи при різних начальниках і царях, то збиваючи великі війни, то ходячи невеликими відрядами на грабіж. Се видно навіть з дальших книг самої Біблії. Ханаан був поділений між дванадцятьма колінами ізраельськими, що походили, ніби, від десяти синів Іакова (Ізраеля)⁷⁹ і двох його внуків. Кожне племіно завойовувало собі по шматку землі і потроху виганяло з свого участку краєвих людей, і довго було, що де які частини Ханаану тільки по імені пале-

⁷⁹ Ізраїль мав 12 синів: Рувім, Гада, Іуда, Ісахар, Дан, Завулон, Асир, Нефталим, Сімеон, Леві, Іосіф, Бенямін, Іосіфа сини: Танасія, Ефраїм.

жали до Ізраелітів, а справді були зайняті яким небудь племінем ханаанським. На захід від Іордану жили три племена Ізраельські: Рувімові, Гадове і половина Манасійного. На сході при Мертвому морі було племіно Іудине, побіч нього Сімеонове, Данове та Веніамінове, пізніше вони в чотирьох склали царство Іудине, їм прийшлося найбільше битися з ворожими племенами, бо коло них жили сильні племена: Філістимці та Амалекіти. Посередині Ханаану, між Іорданом і Середземним морем, було сильне племіно Ефраїмові (з нього був Ісус Навін), в ефраїмському місті Сіло була довго святиня ізраельська з Заповітною Скриницею; на північ від Ефраїмового племені жила друга половина Манасійного племені, побіч Манасійного було Ісахарове, зараз на північ Асирове та Завулонове, а між Асирівим та західнім Манасійним лежала вузька земля Нефталімового племені по над верхнім Іорданом, озером Мером та Генісаретським. Племіно Леві (Левіти так звані) не мало окремої землі, а мало сорок вісім міст по цілому Ханаані. Левіти були кастою святецькою і утримувалися на кошти всіх 12-ти племен. Де які левітські міста звалися «містами притулку», бо такий був закон, що коли хто не навмисне заб'є людину і родичі забитого захотять помститися на злочинцеві, то злочинець може утікати від них в «місто притулку» і там вже ніхто не посміє зайняти його. Хоч Ізраеліти виводили себе від самого Ізраеля по простій лінії, однак вони не були зовсім чисті від примішки чужинців. Се видно і з їхніх легенд⁸⁰ і з історії. Запевне суворі закони, забороняючі під карою смерті шлюби з чужинцями, були встановлені пізніше, та й то ніколи не дотримувалися так, як би того хотіли святці та пророки. В тих законах виражається ідеал патріотизму ізраельського, а не дійсні громадські звичаї. Ті «чужинці», що вийшли з Єгипту вкупі з Ізраелітами, були повернуті в рабство, або, помішалися потім з ними, принаймі ніде не говориться, щоб вони поселилися де окреме від Ізраелітів. Ті племена, що перше були в спілці з Гібреями: Аммоніти, Мадіаніти, Моавіти та Араби теж мусіли входити в близькі стосунки з ними. Та й пізніше, після завоювання Ханаану, не раз пророки та святці проклинали свій народ за шлюби з чужинцями та за службу «Ваалам, Ашерам та Астаротам». Не дарма пророки так боронили віру Ізраеля, бо тільки віра єднала порізнені пле-

⁸⁰ Іосіф мав жінку Єгиптянку, а Мойсей Єгиптянку та Мадіанітянку.

мена Ізраельські, але спілка тих племен була все таки дуже слабка аж до того часу, поки встановилася монархія. Кожне племено мусіло битися за своє життя з ворогами, а сильні племена не завжди помагали слабшим і перемога часто доставалася ворогам. Тоді пророки говорили, що се Бог карає народ за зраду у вірі.

Під час найбільшої боротьби при завоюванні Ханаану народ ізраельський не мав царя, а кожне племено мало свого начальника, що водив людей на війну і розсужував у справах спірних⁸¹. Невідомо, чи вони були вибрані, чи самі, забирали собі владу, Біблія про се виразно не говорить. Певне вони одвагою та силою здобували собі повагу в своєму племені і племя охоче слухало їх, бо треба ж було мати когось одного, щоб розпоряджував у військових справах. В Біблії ті начальники зуться «суддями Ізраеля». Про них розповідає «Книга Суддів Ізраелевих». Про де яких тільки спогадується побіжно, про інших же подаються довгі розповіді. Всіх же Суддів було 12, так говорить в Біблії, вони жили в різні часи, але инший раз було одночасне скілька суддів у народі, але кожний над своїм племенем. Часом до одного сильного племені, де був дотепний начальник, приставали інші слабші племена і тоді складалася спілка. При великих війнах начальники одних племен кликали часом на поміч начальників других племен і билися вкупі під проводом якого самого дотепного начальника.

Перший суддя, який споминається в Біблії (коли не лічити Ісуса Навіна), звався Отніель (Гофонііл), що настав по Ісусові Навінові, він був судією коліна Іудиного і відбив царя месопотамського від півночі Ханаану. Потім згадується Аод з коліна Веніамінового, що забив хитрощами моавітського царя і вигнав з Єріхону Моавітів, що сиділи там вісімнадцять літ. Далі споминається Самгар (невідомо, якого племені), «що побив шістьсот чужоземців ралом воловим». Ширша розповідь є про судію Барака і пророчицю Дебору, що була тоді судією в Ізраелі. Ся розповідь має вже більш історичний характер, ніж попередні спогади про Отніеля, Аода та Самгара.

Дебора і Барак були обоє з племені Ісахарового (по другому варіанту Дебора була з племені Веніамінового). Коли ханаанський царь Явін і начальник його війська Сісера напали на Ізраелітів, то вони вдалися за помочю до Дебори, а та послала по Барака, щоб він

ішов одбивати Ханаанців. Але Барак без неї не схотів іти. Тоді вона прийняла начальство над військом у спілці з Баракком і вони вдвох розбили Ханаанців. Начальник ханаанський Сісера втік від Ізраелітів в намет до одної жінки Мадіанітянки Іюіль і просив, щоб вона його сховала. Вона його добре прийняла й сховала, але, як він загнув, вона пробила йому голову кілком від шатра. Барак, прибігши по Сісеру, знайшов його мертвим.

Після розповіді про ці справи в Біблії є пісня, зложена ніби самою Деборою після перемоги. Пісня ся⁸² вважається найдавнішим зразком гебрейської поезії. В ній прославляється поход Дебори та Барака, посилаються докори племенам Рувімовому, Дановому, та Асіровому і хвала племенам Ісахаровому, Забулоновому та Нефталімовому.

Окрім тих краєвих ворогів, були ще сусіди, що набігали раз у раз на Ханаан. Коли Ізраеліти міцно осілися в Палестині, то їм багато прийшлося боротися проти лихих сусідів. За часів суддів Ізраелітам приходилося битись і з краєвими племенами і одбиватися від сусідів. Сусіди набігали в Ханаан найбільше в часи жнив, коли люде були зайняті, і забирали все, що було зібрано на полі, збіжжя і бидло. Були се набіги розбійницькі, які не раз робили і сами ізраеліти на сусідні землі. До сих війн з сусідами відноситься розповідь про Гедеона, найдовша з усіх, що є в книзі суддів. Гедеон, перше званий Ієроваал, був селянин з племені Манасії. Він зібрав собі гурт людей і пішов визволяти Ханаан від сусідів Мадіанітів (все то робилося, звісно, по наказу самого Бога, як то звичайне в біблійних розповідях). Одна ватага Гедеонова розбила табор Мадіанітів і погнала їх перед собою, Гедеон послав гонців до Ефраїмітів, щоб ті перейняли Мадіанітів утікачів. Ті перейняли їх і принесли Гедеонові голови двох мадіанітських князів, але разом з тим Ефраїміти сердилися, що їх покликано запіздно, але Гедеон заспокоїв їх лагідними словами. Далі Гедеон погнався за Мадіанітами аж за Іордан, догнав їх захопив у полон ще двох їхніх князів і пішов в Ханаан, покаравши на повороті мешканців міста Суккоту за те, що вони не хотіли дати харчів його військові тоді, як Гедеон ще гнався за Мадіанітами. Повернувшись до дому, він стратив двох полоненнях князів за те, що вони повбивали його братів.

⁸¹ Часом же був один начальник над спілкою скількох племен.

⁸² Книга судей гл. 5.

Ізраеліти хотіли обрати царем Гедеона, але він не схотів того, тільки взяв свою частину, здобичі золотими оздобами мадіанітськими і зробив з них покрасу до святельської одежі (а по другому варіанту идола золотого). Коли Гедеон умер, по ньому зосталося 70 синів від різних жінок, один з них, Абімелех, був сином невірної з міста Сіхему. По смерті Гедеона Абімелех пішов у Сіхем, набрав там ватагу злодіїв та волоцюг, потім вернувся в батьківську оселю в місто Офру, повбивав усіх своїх братів, тільки один з них Іотам сховався від нього. Абімелех назвався царем в Сіхемі. Але Іотам тримав промову до люду проти Абімелеха і взагалі, проти всякого царювання (кажуть ся байка-промова зложена в пізнійші часи), після того почалася в місті Сіхемі велика звада. Абімелех спалив церкву Ваалову в Сіхемі, саме місто розруйнував зовсім і сіллю засіяв, потім пішов на інше місто, але там одна жінка скинула з башти на Абімелеха млиновий камінь. Щоб не загинути від жіночої руки, Абімелех звелів своєму слугі добити себе.

Після подолання Мадіанітів Манасійне племено завоювало собі цілу країну Галаад, але Аммоніти, що жили перше в Галааді прийшли його одбивати. Тоді Іефай Галаадський став начальником над Ізраелітами. Перше він був вигнаний з своєї родини і був ватагом розбійників і убогих, коли ж почалася війна з Аммонітами, то мешканці його рідного міста сами прийшли його просити, щоб він їм був начальником, і заприсяглися, що він буде до віку начальником над ними. Іефай пробував погодитися мирно з Аммонітами, але се не вдалося і він пішов на них з військом. Ідучи на Аммонітів, він обіцяв, як що матиме перемогу, принести Богові в жертву те, що найперше вийде йому на зустріч з його дому, коли він вернеться. Іефай перемаг Аммонітів і з славою вертався до дому. На зустріч йому за браму його дому вийшла його дочка єдина в колі дівчат з бубнами та співами. Вглядивши її, він роздер свою одежу і заривав, згадавши свою обітницю. Але дочка сказала сама, що батько мусить сповнити свою обітницю, попросила тільки два місяці часу, щоб оплакати з подругами свій вік дівочий. Потім прийшла й віддала себе в жертву. Ся легенда та ще легенда про Ісаака наводиться на думку про людські жертви у давніх Ізраелітів.

Ефраїміти образилися на Іефая, що не кликав їх на війну, і з того почалася велика звада між Галаадцями та Ефраїмітами, Ефраїміти було подолані. Тут у Біблії розповідається, що Галаадці поставили варту на всіх бродях Іорданських і, коли хто переходив Іордан, вони

заставляли того промовити слово «шібболет» (колос), Ефраїміти не могли його вимовити як слід, а казали «сібболет», тут їх хапали і вбивали. При тому було забито 42000 Ефраїмітів, каже Книга Суддів.

Північні племена одбивалися від Мадіанітів та Амонітів, південні ж вели затяту війну з Філістимцями. Хоча Книга Суддів каже, ніби Іудейці (Іудіне племя) забрали філістимські міста Газу, Аскалон та Ехрон, але ж певне вони не втримали своєї влади, бо Філістимці були ще довго незалежні і при монархії жидівській. Філістимці були народом міцним і довго тримали в підданстві південні племена ізраельські власне Данове племя. Ізраеліти завзято боронилися від Філістимців і спогади про сю боротьбу виразилися в легенді про Самсона, легендарного ізраельського героя з племені Данового, що розривав диких звірів, побивав ворогів осячними щелепами, палив чужі лани, прив'язуючи свічки лисицям до хвостів, роздирав найміцніші пута, і все те чинив силою, що була в нього у волоссі, коли ж його жінка Даліла обрізала се волосся, то сила пропала, Самсона взяли вороги. Але Самсонові ще раз вернулася сила і він побив усіх своїх ворогів, обваливши на них будову. Сю легенду вважають переробленим міфом про сонце-героя, що побиває ворожі сили силою своїх золотих кучерів промінів. Самсон нагадує асирійських, вавилонських та перських героїв, що розривають диких звірів і всяких потвор, ті герої теж відносяться до сонцевого культу. Може Ізраеліти перейняли сю легенду від якого ханаанського племені, скоріш усього від Фінікійців, та й переробили її відповідно своїй вірі та історичним спогадам. На землі Данового племені було місто, що звалось Бет Семес – сонцеве місто.

В кінці Книги Суддів є два оповідання, що стоять якось окремо від розповідів про суддів. Перша розповідь про те, як Данове племено шукало собі землі і напало на мирне фінікійське племя (либонь колонію міста Сідону), що жило в місті Лаїс. Даніти напали на сих «мирних та безпечних людей», спалили їхнє місто, збудували на місці його друге. І назвали те нове місто Дан. Даніти пішли до одного чоловіка в гори Ефраїмські, украли у нього ідолів, що були в його оселі, переманили до себе Левіта, що служив тим ідолам (знати, що в ті часи либонь сами Левіти – свяці не були такими монотеїстами, як потім), потім, коли було збудовано місто Дан, там стояв крадений ідол і то була святиня Данового племені, а Левіт був там старший

святцем. Пізніше ідол той був перенесений в місто Сіло, де була святиня і церква всього народу Ізраельського.

Друга розповідь про те, як було покаране племено Веніамінове цілим народом Ізраельським за злочинство учинене над жінкою Ефраїмського Левіта. Всі міста Веніамінові були спалені, всі люде вирізані, тільки 600 чоловік скрилося в горах. Але після такої лютої карі над цілим племенем Ізраеліти пожалували, що так знищили ціле коліно Ізраеля, бо, окрім всього, вони ще зареклися, що не даватимуть од себе жінок заміж за Веніамінів, отже племено мало загинути або змішатися з чужинцями.

Сьому було ось як поражено: місто Ябес в Галааді не ходило карати Веніамінців і в спілці не було, отже Ізраеліти напали на нього, всіх чоловіків і замужніх жінок вирізали, а дівчат віддали Веніамінцям. Але дівчат Галаадських було мало, всього 400, тоді видумали ще иншу раду: коли було урочисто свято в місті Сіло і дівчата водили святечні танки по виноградниках, Веніамінці позасідали у виноградниках, похалали танечниць і взяли їх собі за жінок. Таким способом і присяга не була зламана і племено ціле зосталося. При кінці сії розповіді додано: «В ті часи не було царя над Ізраелем і кожний робив, що сам хотів».

Наскільки історично певна ся розповідь, трудно зважити, але в ній одбилися спогади про ті страшні звади, що раз у раз повставали між племенами Ізраельськими. Ті звади відбирали силу в народі Ізраельського і робили лехкими чужі завоювання. Філістимці звоювали три південних племена: Дана, Іуду та Забулона; загрожували і дальшим племенам. Ізраеліти зібралися проти них великим військом, несучи поперед себе Скриню Заповіту, що була тоді в місті Сіло під доглядом старого святця Гелі. Ізраеліти виступили на Філістимців з великим одушевленням, але Філістимці їх розбили і взяли в полон Скриню Заповіту. Ізраеліти були дуже тим збентежені, старий Гелі, почувши смутну новину, розбив собі голову і вмер⁸³. Велика святиня, що провадила Ізраеля в обітовану землю, була в полоні у чужинців, Бог відступився від свого народу. Але Філістимці віддали хутко назад Скриню Заповіту, бо думали, що їм небезпечно тримати чужого Бога⁸⁴. За те вони забрали в Ізраелітів усю зброю і ковалів, так що навіть плужка направити не можна було без Філістимців.

⁸³ Перша кн. Царств, гл. 4.

⁸⁴ Перша кн. Царств, гл. 5-7.

Тоді при тяжких обставинах знов прокинулася в Ізраелі віра. Біблія виставляє пророка Самуїла, ніби він навернув Ізраїль до давньої правої віри. Самуїл був з племені Ефраїмського, він був пророком зроду. Пророком міг бути кожний чоловік, на якому «спочив і Дух Божий», себ то хто мав до того талант. Святцем же міг бути тільки Левіт. Між святцями жінок не було, пророчиці бували не раз. Пророчий стан не був спадковим, святецький власне був ним. Святці чинили святі одправи і служили Богові по установлених законах, пророки провіщали людові божу волю, себ то говорили промови на різні політичні і моральні теми в релігійному напрямку. Самуїл дав, як видно, міцнішу організацію пророчому станові. Він заснував школу пророків у своєму рідному місті Рамі країні Веніаміновій. Такі школи були ще в Бегелі, в Гілгалі, в Єріхоні. Пророки жили там братствами, училися укладати промови і набіралися духу пророчого при допомозі музики та співу; поезія та музика видно, були дуже розвиті за часів пророків ізраельських. Штучними способами пророки доводили себе до нестями і тоді імпровізували «Божі провісти», а люд їх слухав з увагою та страхом, уважаючи їх за «Божих людей». Вони і сами себе звали Божими людьми. Між ними часто бували люде з великим поетичним таланом, тямущі політики, але всі вони були дуже фанатичні люде, ненависні до чужих народів і чужих релігій. Тим фанатизмом тримався увесь люд Ізраельський, але ж фанатизм той забив у людові Ізраельському братське почуття до людей инших племен і вільну думку. Віра єднала Ізраелітів між собою, але зробила їх вічними чужинцями серед усіх народів. Ненависть до чужого люду і до чужої віри – от головний закон давньої гебрейської віри. Релігія і патріотизм складала у них одно.

Окрім святецтва і пророцтва, була ще одна встанова релігійна, се назорейство. Назорейство Ізраеліти перейняли від Єгиптян і воно було відоме ще за часів суддів. Назоресем звався чоловік, присвячений Богові зроду чи за молодих літ: на віки, чи на який час. Часом батьки присвячували, своїх дітей, часом чоловік сам себе присвячував. Назорей присвячений не повинен був ніколи (під час свого Назорейства) стригти волосся і пити вина, чи якого иншого хмільного напитку, на знак того, що він чоловік присвячений Богові. Се нагадує «обітницю», якими часто обрікали себе люде в середні віки, щоб догодити Богові, та й тепер між простим людом в звичай обітниці, напр., обітниця, щоб не носити ясної одежі, постувати в певні дні

(«понеделкувати»), не пити або не їсти чого небудь. Се можна до певної міри порівняти з Назорейством.

РОЗДІЛ IV

Єдина держава. Саул, Давид та Соломон

Після полону і повороту Скрині Заповіту Самуїл зібрав люд ізраїльський в місто Міспа (Масіфат), казав їм постувати цілий день, покинути службу чужим богам і знищити святі дїбови⁸⁵. Біблія розповідає, що Філістимці, боячися повстання, напали на Ізраелітів, але Самуїл приніс Богові жертву, Бог послав велику бурю, Філістимці збентежилися тим і Гебреям легко було одбити їх. Потім з того часу перевага була все на стороні Ізраелітів. Але ж Самуїл не був військовим дотепним начальником, він навчав люд правої віри, розсужував йому, але на війні приходилося шукати собі інших начальників. Коли Самуїл став старий, то сини його стали судити людові, але судили не по правді, кривдили людей і були підкупними, заздрили святцями. А вороги шарпали з усіх боків і нікому було зайнятися військовими справами. Дійшло до того, що треба було вибрати якого одного дотепного начальника, себ то царя. Про початок монархії є три легенди в Біблії. В одній говориться, що Ізраеліти прийшли до Самуїла і казали, щоб він їм вибрав царя. Він довго їх відмовляв, бо сам Бог йому сказав, що вибір царя се зрада проти Божої влади, але даремне він виставляв монархічний стрій в темних барвах, люд стояв на своєму: «вибери нам царя! нехай нас судить і водить на війну»⁸⁶.

Тоді Самуїл (знов по слову божому) обіцяв сам вибрати їм царя. І вибрав за царя пастуха Саула, що прийшов до нього питати своїх загублених ослів⁸⁷. Самуїл помазав Саула на царство знов таки по наказу божому. Через те всі царі Ізраелітські звалися «помазанники божі». (При посвяченню царів їм зливався на голову святий олій, і то звалося помазанням на царство).

По другій легенді царь був вибраний по жеребу. Самуїл скликав люд в Міспа (Масіфат), зібрав корогва усіх 12-ти племен і кинув

жереба, жереб, упав на корогву племені Веніамінового, тоді кинув на родини племені Веніамінового, упало на родину Маттарії, з родини сеї жереб випав на Саула. Саул же, почувши то, сховався, але Самуїл вивів його перед народ і записав у книгу царем.⁸⁸

У третій легенді говориться, що коли Аммоніти напали на Ябес Галаадський, то Саул прийшов боронити його, скликавши військо ізраельське. Коли ж одбив Аммонітів, то люд прославив його і обрав царем і Самуїл помазав його на царство⁸⁹.

У всіх трьох легендах Саул описується, яко простий пастух з племені Веніамінового, дуже сміливий, і високий на зріст, головою вище від усіх людей.

Після сих легенд знов розказується, як Самуїл корив люд за те, що той вибрав собі царя. Видно святці і пророки бачили в царській владі великий підрив своїй владі над людом. Однак Самуїл врешті обіцяв молитися Богу за люд і за царя, як що тільки вони будуть жити в законі божому і слухати святецьких устанів⁹⁰.

Саул зібрав постійне військо, над більшою його частиною він сам був начальником, над меншою син його Іонатан. Саул задумав вигнати Філістимців з західнього Ханаану, а вони тоді займали його аж до Іордану. Але ж у війська не було зброї, всі ковалі були в полоні. Іонатан пробрався у стан ворожий і там наробив гомону. Філістимці збентежилися, думаючи, що у них в таборі зрада. Тай справді невірники Ізраеліти, що були в таборі філістимському, зараз же перейшли до своїх (при тому запевне набрали зброї у Філістимців), окрім того, прийшли на поміч ті Ізраеліти, що повтікали раніше в гори від Філістимців, надійшов Саул з військом і Філістимці були подолані. Тоді Саул почав походи на різних ворожих сусідів: Моавітів, Аммонітів, Едомітів, Амалекітів і «де лиш обертався, скрізь був переможцем»⁹¹.

Саул був одважним і дотепним вояком, але, незгоди з святцями та інтриги двірські позбавили його енергії і згубили його. Вже з самого початку царювання Саулового між ним та Самуїлом почалася незгода. Хоч Саул дуже поважав і слухав Самуїла (себ то, мусить бути,

⁸⁵ 1 кн. Царств, гл. 7.

⁸⁶ 1 кн. Царств, гл. 8.

⁸⁷ 1 кн. Царств, гл. 9.

⁸⁸ 1 кн. Царств, гл. 10:17-25.

⁸⁹ 1 кн. Царств, гл. 11.

⁹⁰ 1 кн. Царств, гл. 12.

⁹¹ 1 кн. Царств, гл. 14.

святецької партії), проте Самуїл раз у раз знаходив причини до нагани царя від имени Ягве. Під час війни з Філістимцями Саул просив Самуїла принести поданок Богу. Самуїл обіцяв прийти через 7 днів, але не прийшов у призначений час. Військо Саулове, прождавши даремне, хотіло вже розходитися, але Саул, бачивши, що не дочекається Самуїла, приніс сам поданок. Як раз при кінці орудий дійшов Самуїл і почав гостро дорікати Саулові за сваволю, кажучи, що за таке злочинство (самовільне принесення поданку без святця) Бог відступиться від Саула і вибере собі іншого царя, що буде слухатися волі божої (і святецької, звичайне)⁹².

Другого разу, коли Саул ішов на Амалекітів, Самуїл наказав йому вирізати всіх Амалекітів без розбору – старих і малих, чоловіків і жінок, і навіть бидло амалекітське. Але Саул пожалував усього нищити, залишив живим царя Амалекітів, тільки полонів його, пожалував теж бидла, яке було краще. Коли довідався про те Самуїл, то знов почав дуже суворо докоряти Саулові, хоч Саул дуже уклінно перепрошував його, кажучи, що він залишив бидло для поданків і що то люд його примусив так зробити. Але Самуїл не дався перепросити і сказав знов, що Бог кається, що настановив Саула царем, і що тепер він має вибрати іншого царя. Потім він прокляв Саула і, окрім того, власною рукою зарубав царя Амалекітів. Після цього він пішов у Раму і не бачився з Саулом аж до смерті.⁹³

В цих легендах видно міцну боротьбу фанатичних святців, що боялися втратити свою владу над людом і царем, і молодого царя, що не увійшов ще в силу і боявся святців, що завжди ховалися за Боже слово. Спершу Саул слухав безперечно ради Самуїлової, але потім, через те що йому, противний був сліпий святецький фанатизм, він почав мати власний розмисл у військових справах, тоді почалася одкрита боротьба з святцями, а ще більше їхні потайні інтриги, бо все таки, хоч царська влада була ще недавня, але вже її приходилося боятися. Після розриву з Саулом Самуїл пішов у Белеем (Віфлеєм), місто коліна Іудиного, ніби то для принесення поданків, і там потай помазав на царство Давида, сина Іесея, багатого обивателя.⁹⁴ Після того Давид стає служити при дворі Саула, доходить все вищого по-

⁹² 1 кн. Царств. гл. 13, в 5-14.

⁹³ 1 кн. Царств. гл. 15.

⁹⁴ 1 кн. Царств. гл. 16 в 1-13.

ложення і далі стає небезпечним сперечником цареві. Може здатися дивним, що Давид, буди помазаним на царство самим Самуїлом, одразу не став царем, а боровся з Саулом аж до самої його смерті. Але ж святецького призволення ще не досить, щоб стати на місце царя, обраного цілим народом по волі народній. Саул і син його Іонатан були дотепні, одважні вояки, люблені військом і народом, отже треба було мати за собою чимало заслуг і слави, щоб ставитися проти царя і царевича. Окрім того можна думати, що все ж в ті часи святці ще не були такими дуже сильним, як пізніше, бо інакше вони б не скінчили на прокляттях, а настановили б собі іншого царя по своїй мислі.

Про те, як Давид дістався до двора, є скілька різних легенд. В Біблії (книга Царств) вони описані одна по одній, дарма, що вони між собою зовсім суперечні.

В першій легенді говориться, що Давид дістався до двора через свою музику. Царь Саул мав напади божевілля («злий дух нападав на нього»), либонь святецькі сперечки та прокльони звели його з ума, йому царедворці порадили взяти якогось музику, щоб розважав його в такі тяжкі години. Саул згодився на те і йому спровадили Давида, що добре грав на арфі, Давид від того часу зостався на завжди при дворі. «Коли злий дух нападав на Саула», Давид брав арфу і грав. Саул слухав, розважався і «злий дух відступав від нього»⁹⁵.

По другій легенді Давид за свою одвагу зостався при дворі. Коли наступили Філістимці, то їхній ватаг Голіат із Гета став викликати ізраелітів на герць, але ніхто не одважувався вийти, бо Голіат був чоловік величезний і дужий. Саул обіцяв тому, хто подолає Голіата, дати велику надгороду, дати свою дочку за жінку і зробити його родину вільною на завжди. 40 днів ніхто не виходив, аж нарешті прийшов Давид, він був молоденьким хлопцем настухом і приніс своїм братам воякам їсти з дому. Він вийшов на Голіата без зброї (вона здалась йому тяжкою) тільки з пращею. Він пробив Голіатові голову камінем з пращі, а потім одрубав тую голову власним мечем Голіата. Давид поніс голову Голіата до Саула і Саул зоставив його при дворі, а царевич Іонатан став його вічним другом і побратимом.⁹⁶ Що се легенда, видно хоч би з тої розповіді, ніби Давид поніс голо-

⁹⁵ 1 кн. Царств. гл. 16 в 14-23.

⁹⁶ 1 кн. Царств. гл. 17-18 в 1-4.

ву Голіата в Єрусалим, а відомо, що Єрусалим не був тоді містом ізраельським. Та й в дальшій книзі (друга книга Царств) говориться, що Голіата забито вже за царювання Давидового. Але ці легенди про Давида були зложені в Іудеї, а Давид був наймилішим героєм іудейським, через те до нього було причеплено багато різних величких вчинків.

В Біблії довго розповідається про відносини Саула до Давида, і скрізь по більшій часті правда на стороні Давида, але ж се виходить так через те, що вся справа описана істориком іудейським. Навсправжки певне було те, що Саул бачив у Давидові сперечника, підставленого святецькою партією, при тім чоловіка хитрого і дотепного, сам же Саул не вмів поровадити скритої боротьби, а почав просто, відкрито змагатися, коли побачив небезпечність.

В Біблії справа розповідається так. Коли Давид почав здобувати собі дуже великої слави на війні, то Саулові стало заздро і одного разу, коли Давид грав перед Саулом, то Саул кинув на нього списом, щоб забити його, але промахнувся. Проте відкрито стратити Давида Саул не зважається, «б'ється», а замість того посилає його в найбільші бої, щоб там його забили, а сам обіцяє дати йому свою дочку заміж. Проте Давид виходить все переможцем і бере за себе меншу дочку Саулову. Тоді Саул наказує царедворцям вбити Давида, але жінка випускає Давида вікном і той втікає геть з міста в Раму, до Самуїла в пророчу школу. Саул іде за ним у Раму, але там на нього сходить дух пророчий під впливом зібрання пророків і він «почина провіщати». Давид тим часом утікає далі. Іонатан, друг його, допомагає йому втікати від Саула, а сам тим часом раз у раз просить у Саула, щоб той простив Давида, але Саула се ще гірше гнівить і він ганяється скрізь за Давидом, щоб його забити. Двічі Саул сам попадається в руки Давидові, але Давид випускає його живим і здоровим, бо не одважується «здійняти руку на помазанника божого». Давид утікає від Саула до найстаршого святого Абимелеха, але Саул приходиться туди, в місто Ноб, і руйнує його, дарма, що воно було місто левітське. Давид втікає звідти, перше ховається по печерах, а потім іде просити захисту у Філістимців. Царь філістимський його приймає і дав йому місто Секелаг. Давид поселяється там і набирає собі ватагу з різних утікачів ізраельських і ходить з нею на розбої до сусідніх племен. Він розбиває чужі міста окрім ізраельських і всіх мешканців вирізує в пень, щоб вони не доносили цареві філістимському про його розбої. Цареві ж

філістимському він каже, що ходить розбивати до Ізраелітів. Царь йому вірить і поклада велику ласку на цього. Одного разу була війна у Філістимців з Ізраелітами і царь філістимський хотів узяти Давида з собою на війну, але князі філістимські відмовили його, бо не вірили Давидові. Таким способом Давид не був примушений іти на своїх, або зрадити свого царя.⁹⁷

Тим часом Самуїл умер, але ворогування святців з Саулом не скінчилося. Саул збирався йти на Філістимців, але не добрі прочуття мучили його. Він хотів, по давньому звичаю, «попитати Бога» (Себто святецьких оракулів і пророків), чи щаслива буде війна, «Але Бог не говорив до нього ні в снах, ні в привидженнях, ні через пророків». Тоді Саул пішов у місто Ендор до ворожки, перебраний в иншу одежу і в ночі. Ворожка не хотіла перше ворожити, боялася, бо сам цар Саул, по наказу Самуїла забороняв під страхом смерті займатися ворожбою (сей закон, звісно, не чіпав святців та пророків). Але Саул запрягся Богом, що ворожці ніхто не зробить лиха, тільки нехай вона викличе йому Самуїла з того світу. Самуїл з'явився, Саул упав ниць перед ним і питав його, що робити, як одбитися від Філістимців, як повернути божу ласку до себе. Самуїл замість поради, сказав Саулові, що Бог на віки відступився від нього і що Давид стане по ньому на царство, і що завтра Саул і його син Іонатан будуть забиті і військо їх розбите Філістимцями. Саул вжахнувся від сих грізних слів і зомлілий упав до долу.⁹⁸

Ся легенда єдина в Біблії, показує слід віри в загробне життя, більш сеї віри не видно ніде.

Другого дня Саул пішов на війну, бо наступили Філістимці. Але військо ізраельське було розбите, три сина Саулові забиті, між ними Іонатан. Сам Саул, тяжко ранений, просив свого джуру, щоб той добив його, щоб не довелось умерти від руки ворожої. Але джура не посмів того зробити. Тоді Саул кинувся на власний меч і заколовся, джура його зробив собі так само. Другого дня прийшли Філістимці, взяли мертвого Саула і синів його, одрубали їм голови, зброю їхню однесли в церкву Астароти, а тіла почепили на мурах у місті Бетсані. Як почули про те мешканці міста Ябеса Галаадського (що його колись Саул відборонив від Аммонітів), пішли в ночі, здійняли тіла

⁹⁷ 1 кн. Царств, гл. 18-28.

⁹⁸ 1 кн. Царств, гл. 28 в 3-25.

Саула і його синів, принесли в Ябес, спалили їх, кості ж поховали в діброві біля Ябесу, і постували по тому сім днів.⁹⁹ До Давида в Селкаг прибіг чоловік Амалекіт (по варіанту Ізраеліт утікач) і приніс йому звістку, що військо ізраельське розбите. Саул та Іонатан забили. При тому розказав гонець, що він знайшов Саула ще живого і добив його, бо сам Саул просив себе добити. Либонь думав гонець, що Давидові буде мила ся звістка, але ж Давид казав його забити за те, «що він не побоявся здійснити руку, щоб погубити помазанника Божого». І плакав Давид по Саулові а ще більше по своєму другові Іонатанові, і зложив на смерть їх пісню жалібну¹⁰⁰.

Історія панування Саулового аж до його смерті розказана в першій книзі Царств (в жидівських списках вона зветься першою книгою пророка Самуїла). Друга книга Царств і третя до 11-тої гл. зайняті історією царювання Давида і сина його Соломона. Історія (від Саула до Соломона) займає в Біблії теж частину книги, званої Параліпомеон (себ то останок або додаток)

Після смерті Саула Філістимці зайняли велику частину західної Палестини. Зостанки війська Саулового з начальником Абнером перейшли за Іордан в Галаад, там Абнер посадив на царство Саулового сина Ісбаала (або Іевостея) і той був царем над Галаадом, Ефраїмом і Веніаміном, вся його держава звалася царством Ізраеля. Давид же заснував на полудні царство Іудіне. Спочатку Давид царював тільки над країною племені Іудіного і сидів у місті Геброні, головному місті Іудіного племені. Сім літ ворогувало Давидове царство з царством Саулового роду, але царство Ізраеля змагалось поки при Ісбаалові був Абнер, коли ж Ісбаал посварився з Абнером за одну Саулову жінку Ріспу, то Абнер покинув його і перейшов до Давида. Давид прийняв Абнера дуже ласкаво і доручив йому начальство над військом, але Абнера хутко забив Іоав, іудейський начальник над військом Давидовим¹⁰¹, зате, що Абнер колись забив його брата. Хутко після, того Ісбаала забили слуги його і голову його принесли Давидові, але Давид самих їх смертю покарав замість надгороди,

⁹⁹ I кн. Царств, гл. 31.

¹⁰⁰ II кн. Царств, гл. 1 в 19-27. Сю пісню учні вважають справжнім Давидовим твором, отже теж давнім твором поезії гебрійської.

¹⁰¹ Іоав був дотепним воюком, але Давид либонь боявся, щоб той не стався суперечником проти нього, як колись сам Давид проти Саула, через те не любив його і часто робив йому усякі прикраси, хоч і боявся відкрито забити його, чи прогнати геть від себе, а може й не хотів позбавити себе такого одважного воюка.

щоб показати, ніби він не радується з біди Саулового роду. По смерті Ісбаала старшини з царства Ізраеля прийшли до Давида в Геброн і признали його своїм царем¹⁰². Давид довідався, що в Галааді зостався син Іонатана, кривий на обидві ноги, він покликав його до свого двору і зоставив його при собі у шані «в пам'ять Іонатана», знати, Давид не вважав небезпечним зоставити живим на світі такого Саулового нащадка. Але зоставалося ще сім Саулових нащадків, два сина і п'ять онуків, тих треба було десь подіти. На той час настав голод в країні і святці сказали, що то Бог карає Ізраелітів за те, що Саул колись побив мешканців міста Габаона (хоч се сталося теж за порадою святців бо Габаонці були з племені амморейського). Тоді Давид послав до Габаонців і спитав, чим має їх загодити за Саулову кривду. Вони сказали, щоб Давид їм віддав сім князів із Саулового роду. Він їм віддав два сини Саулової жінки Ріспи і п'ять синів його дочки. Габаонці повісили їх (чи розп'яли) на горі. Так вони вісили від початку жнив до осінніх дощів (себ то півроку). Мати ж їхня Ріспа сиділа при них увесь час день і ніч і стерегла їхні тіла від птаства та хижих звірів, аж поки Давид змилювався і послав, щоб їх здійняли і поховали у землі Веніаміновій, в країні їхнього батька Саула, туди ж Давид казав перенести і кості Саула та Іонатана, що були поховані в Ябеді Галаадському. Так скінчився рід Сауловий¹⁰³.

Тільки від царювання Давида починається певніша хронологія в історії Ізраелітів. 1055 рік вважається роком смерті Саула, після нього Давид царював сім літ над Іудиним царством, а тридцять три над усім Ізраелем, отже всіх 40 літ. Спочатку Давид сидів у Геброні, головному місті Іудейському, але коли став царем над усім Ізраїлем, то в Геброні стало не вигідно сидіти, бо він був скраю Палестини, дуже далеко від Іордану і від осередку царства Ізраєлевого. Тоді Давид пішов на Іевусеїв у країну Веніамінову і обложив Іевус, дуже міцне місто Іевусейське, хутко звоював його і забрав іевуськи окопи на горі Сіоні, і туди переніс Скриню Заповіту. Се перенесення обходилося великим святом народнім, з музикою, співами і танками. Сам Давид у святечній одежі танцював перед процесією, що несла Скриню Заповіту. Його жінка Мелхола, дочка Саулова, дивилася на те з вікна і насміхалася з Давида, що танцював привселюдно, за те, ка-

¹⁰² II кн. Цар гл. 2-5.

¹⁰³ II кн. Царств, гл. 9, гл. 21 в 1-14.

жуть, вона не мала дітей до смерті. Після перенесення Скрині Заповіту місто Іевус стало осередком політичним і релігійним всього Ханаану, і стало називатись Єрусалимом. Єрусалим був оточений з трьох боків потоками Кедроном та Гінномом і побудований на трьох горах Сіоні, Мілло та Морії. Давид збудував замок на Мілло, на Морії дозволив людові селитись, а на Сіоні собі дворець збудував, покликавши до того фінікійських майстрів. Давид з'єднав собі прихильність і святців і війська, тим то Єрусалим став одразу найвидатнішим святецьким і військовим містом, хутко розрісся і заселився і з іевувейського села став міцним, багатим, людним містом. Єрусалим міг називатись іудейським містом, хоч і стояв на землі Веніаміновій, бо в ньому сиділи царі іудейської династії, а все царство їхнє звалось царством Іуди. Давид навчився від Філістимців військових способів і при помочі свого і найманого війська зробив свою державу міцною і страшною для ворогів сусідів.

Філістимці задумали спинити зріст потуги іудейської. Вони напали на Іудею, втаборились у Віфлеємі і розійшлися по всій долині Рефаїм. Давид окопався в печері Одолламській, де він колись ховався від Саула, зібрав до себе своє найкраще військо з тих людей, що були з ним ще в Секелазі філістимському, при помочі їх він одбив Філістимців і примусив їх вибратися за границі Іудеї. Але ще вони не раз нападали на Іудею, і видно вони були дуже сильним народом, бо з ними Давид не одважувався так розправлятися пожарами та різнею, як з іншими племенами. Однак все таки Давид переміг Філістимців і, здається, потім вони не раз служили в царській сторожі при Давидові, принаймі часто царські гонці та слуги звалися Кретім або Пелетім (себ то Філістимці). Давид спочатку завжди ходив сам з військом на війну, але одного разу мало життя не втерів і тоді його вояки просили, щоб він більше не ходив сам на війну, щоб не наражати свого життя «світла Ізраеля».¹⁰⁴

З Моавітами теж прийшлося довго боротися. Давид не був їм вдячний за те, що вони колись переховували його родину від Саула, тоді як сам він (Давид) ховався у Філістимців. Легенда говорить, що Давид, звоювавши Моавітів і забравши великий полон, клав бранців Моавітів на землю і міряв їх шнуром, «два шнури людей віддавав на смерть, а два шнури зоставляв живими». Моавіти були подолані і

платили Давидові податки. Сірія (країна на північ від Ханаану) була поділена на малі держави, що вічно ворогували межі собою. Давид скористав з їхнього ворогування і, помагаючи одним проти других, з усіх по черзі брав здобич і дарунки. Управившись з північними сусідами, Давид обернувся на полудень і приборкав Едомітів та Ідумейців, виславши ідумейського царя в Єгипет та вчинивши велику різню в Ідумеї. Коли вмер царь Аммонітів, що теж помагав колись Давидові, то Давид послав послани до його сина з словами потіхи, але новий царь Аммонітів не повірив щирості Давида, думаючи, що ті послани прийшли з потайним заміром вивідати військові сили країни, отже взяв послів, обстриг їм по пів бороди і обкроїв одіж і так пустив назад до Давида. Давид послав військо на Аммонітів під начальством Іоава, дотепного старого вояки; Аммоніти покликали до помочі Сіріянів, а ті були раді нагоді скинути з себе ярмо іудейське. Однак Іоав з своїм братом Абисаєм подолав обидва народи. Але Аммоніти хутко зняли знов повстання і сірійські народи знов до них пристали. Після довгого змагання Давид побив Сіріянів. Іоав же подолав Аммонітів, обложив їхнє головне місто Раббат-Аммон і коли вже воно почало подаватися, він послав по Давида, щоб була Давидові та честь, ніби він сам подолав Аммонітів. Давид зруйнував Раббат-Аммон, а мешканцям завдав такі муки, що їх не постигались би й сами Асірійці. І так він розправився з усіма містами аммонітськими.

За Давида жидівське царство дуже розширилось і набралось сили, тільки Фінікійці були незалежні, але Давидові не було чого їх зачіпати, бо вони панували над морем, а його державі не загрозувало. Давид був у згоді і спілці з Фінікійцями і навіть спроважував од них з Тіру будівничих і матер'яли, коли почав будувати собі оселю в Єрусалимі. Давид збудував собі великий дворець, запровадив велику розкіш, набрав силу царедворців і великий гарем. Звичаї настали зовсім інші, ніж за Саула. Ще в Геброні Давид мав шестеро жінок, ставши царем ізраельським він узяв ще скілька жінок Саулових, а тоді почалися нескінченні звади та інтриги, як то буває по всіх царських дворах на сході. Звичаї почалися дуже розпущені. Одного разу Давид побачив, сидячи на покрівлі свого дому, дуже гарну жінку, що купалася. Вона звалася Вірсавія (Бетсаба), чоловік її служив у війську, що стояло облогою під Раббат-Аммоном. Давид наказав Іоаву послати чоловіка Вірсавії в найстрашніший бій, там його й забито, Давид же потому взяв до себе Вірсавію. Пророк Натан дуже

¹⁰⁴ II кн. Царств гл. 5, в 17-25, гл. 21 в 15-27, ст. 23, в 8-16, кн. Пар. гл. 11, в 11-19, гл. 14, в 7-17.

ганив Давида за такий вчинок, Давид каявся перед Богом, але жінку все таки залишив при собі.¹⁰⁵ Родина Давидова пішла в його слід. Старший син його Аммон закохався в Тамару, свою сестру по батькові, обманом закликав її до своєї хати, тяжко скривдив її, а потім, коли вона наскучила йому, казав своєму слугі вигнати її геть. Тамара пішла до свого рідного брата Абсалона (Авессалом) і просила помститися за неї. Давид же нічим не скарив Аммона. Через два роки Абсалон покликав до себе Аммона на свято збору винограду і забив його. Потім втік до царя Гессенського, свого діда по матері. Іоав стороною порадив Давидові вернути Абсалона до себе, Давид вернув його, дозволив жити в Єрусалимі, тільки заборонив йому показуватися при дворі. Пізніше Іоав посварився з Абсалоном. Абсалон, боячись, щоб батько не одібрав від нього, спадку – пішов в Геброн і там почав повстання проти Давида, назвавшись царем іудейським і набравши велике військо. Певно повстання було ведено зручно, бо велика частина народу пристала до Абсалона, Давид же мусив утікати з Єрусалиму в пустиню Арабську з царедворцями, сторожею своєю і 600 Філістимцями з Гета, що служили у нього. В Єрусалимі при Скрині Заповіту Давид лишив святців, що мали йому давати знати про все, що діятиметься в Єрусалимі. Коли Давид ішов у пустиню Арабську, на дорозі стрів його родич Саулів Сімей і почав його тяжко проклинати. Давид не дозволив однак забити, Сімея за те, кажучи, що може колись Бог віддасть добром за ті прокльони. Абсалон сидів тим часом на царстві в Єрусалимі. Хутко святці донесли Давидові, що Абсалон хотів послати забити його, але святець Хусія (шпиг Давидовий) йому відрадив се, а порадив зібрати військо з усієї країни. Таким способом Абсалон стратив багато часу, а Давид тим часом зібрався на силі, перейшов з сильним хоч не великим військом через Іордан в східню Палестину, Абсалон же пішов собі в Галаад. Давид розділив військо між начальниками Іоавом, Абісаєм та Ітаєм Філістимцем. Давид послав їх за Абсалоном, наказуючи, не вбивати його, а полонити живого. Абсалон бився з ними в Ефраїмській діброві при горах Абарімських, військо його було розбите, а сам він, втікаючи лісом на ослі, зачепився волоссям і повис на дереві. Іоав надбиг і казав воякам здійснити його на три списи. Коли Давид довідався про смерть Абсалона, то гірко плакав: «Сине мій, Аб-

¹⁰⁵ II кн. Царств, гл. 8, ст. 10-11, в. 1, ст. 12 в. 26-31.

салоне, краще б я вмер замість тебе!» Але Іоав гостро сказав цареві, що нічого плакати по зрадливому синові і тим ображати військо, що залишалося вірне своєму цареві. Царь мусів покинути свій жаль і вийти до свого війська. Видно в той час Давид дуже слухав Іоава, хоч і ненавидів його.¹⁰⁶

По смерті Абсалона ізраельське царство знов признало Давида царем і хотіло з'єднатися з Іудиним царством, але хутко згода та пропала. Вертаючися в Єрусалим Давид послав до старшин іудейських, щоб вони йшли зустрічати його при Іорданському броді. Старшини ізраельські образилися, що царь показав більшу прихильність до Іудеїв, ніж до них, і з того знов почалася звада. Веніамінець Себа здійняв повстання проти Давида, до нього пристали всі Ізраеліти. Давид настановив начальником Амасу, що був начальником у Абсалона, і наказав йому зібрати Іудеїв. Але Амоса дуже пеняво взявся за діло, так що знов прийшлося вдатися до Іоава. Іоав погнався хутко за Себою, дорогою ж убив свого сперечника Амасу, як колись убив Абнера. Потім догнав і обложив Себу в місті Абелі. Після ради одної жінки мешканці міста Абеля взяли Себу, зрубали йому голову, а тіло кинули Іудеям. Тоді Іоав відступив, не руйнувавши Абеля, й вернувся в Єрусалим.¹⁰⁷ Більше Давид не відібрав од нього начальства над військом.

У Давида залишилося ще два сина від старших жінок: Адонія та Соломон. Соломон був сином Вірсавії, найлюбішої жінки. Адонія боявся, щоб царство не перейшло до Соломона по смерті батька, і задумав стати царем ще за життя старого батька. Адонію підтримували Іоав і святець Абіатар. Адонія вже починав набиратися царських звичаїв і Давид не боровив йому. Але Вірсавія і Натан пророк (той самий, що ганив царя за Вірсавію) запобігли тому. Вірсавія нагадала Давидові, що він присягався настановити її сина Соломона на царство по собі, Натан підтримав її і Давид відновив свою присягу Вірсавії. Натан і святці, не гублячи часу, об'явили Соломона царем і помазали його на царство урочисто. Адонія в той час бенкетував з своїми прихильниками і, почувши радісні гукання народу, що славив нового царя, втік і сховався при олтарі. Соломон обіцяв залишити його живим, як що він шануватиметься.¹⁰⁸

¹⁰⁶ II кн. Царств, гл. 13-19.

¹⁰⁷ III кн. Царств, гл. 2 в. 1-10, I кн. Парал. гл. 23, в. 1, ст. 29.

¹⁰⁸ III кн. Царств, гл. 1 в. 5-33.

Уміраючи, Давид наказав Соломонові, щоб він подав спокійно вмерти Іоаву і Сімею, що проклинав його за рід Сауловий. Хоч Давид і присягався не карати Сімея, але ж зважив, що та присяга не обходить нового царя. Так розпорядивши, Давид умер. Він був похований в Єрусалимі.

Святці і народ жидівський прославили Давида, як ідеал царя, простивши йому всі гріхи за побожність і одвагу. Давид, правда, заснував сильну державу іудейсько-ізраельську і за його часи Жиди мали найбільшу силу. Слава Давидового царства і досі сяє перед Жидами в ідеальному світлі. Давида легенди вславили поетом і музиком. Багато побожних пісень (псалмів) відносить легенда до царя Давида,¹⁰⁹ так само як до Моїсея всі головні закони. Але насправді від Давида зосталося власних творів мало, що більше ніж від Моїсея. Хіба тільки пісню на смерть Саула та Іонатана можна уважати напевне Давидовим твором, а то все було пізніше писано.

Коли Соломон став царем, то Адонія мусів уже покинути думку про царювання. Він просив тільки через Вірсавію, щоб Соломон дав йому наймолодшу жінку з Давидового гарему, але Соломонові здалося, що Адонія починає вже далеко сягати в своїх бажаннях, і казав його забити в той же день. Святця Абіатара, що колись був прихильником Адонії, Соломон не забив, бо Абіатар носив колись Скриню Заповіту, але все таки вигнав його з Єрусалиму. Іоав, чуючи біду, втік у церкву, але Соломон казав його забити при олтарі, близько того часу він казав забити й Сімея. Певне авторам Біблії ці вчинки не здавалися лихими, бо зараз після них розповідається, як Бог з'явився у сні Соломонові і обіцяв дати йому все, чого він забажає. Соломон просив у Бога мудрости. За таке розумне бажання Бог дав йому і мудрість і ще багатство та славу, хоч їх Соломон і не просив. На доказ мудрости Соломонової розповідаються його мудрі суди над людьми.

Мирне царювання Соломонове так само вєлавилось між людом ізраельським, як і війни Давидові. Соломон нових завоювань зробив мало, а більше дбав щоб утримати те, що завоював Давид. Царство ж його сягало дуже далеко: від верхівля Евфрату аж до Філістимії і до границь Єгипетських, правда, що тільки сторона заселена Ізраелітами була під його безпосередньою владою, а решта країв тільки податки платила, або була у військовій спілці з Соломоном.

¹⁰⁹ II кн. Царств, гл. 1 в 19-27, гл. 7, в 18-29, гл. 22, гл. 23.

Для охорони своєї держави. Соломон побудував замки в різних містах і тримав завжди готове військо, при ньому 12000 кінного війська і 1400 повозів бойових. Соломон завжди був у спілці з гірським царем Гірамом і з царем єгипетським, що дав за Соломона свою дочку. Царь той зветься в Біблії просто Фараон, думають, що то був якийсь царь XXI династії. Ся єгипетська царівна була, здається, головною царицею, окрім неї, Соломон мав ще багато жінок чужинок. Перший син Соломоновий Регабеам вродився від Аммонітянки. В Біблії говориться, ніби Соломон мав аж тисячу жінок, а з них сімсот звалися царицями, може то були дочки підданих князів і князів спільників.

Найвидатніше діло Соломонового царювання було збудування церкви єрусалимської. Матер'яли для тої церкви збирав ще Давид, він грабував по чужих краях золото, срібло та мідь і складав в Єрусалимі. Але не йому судилося збудувати велику святиню ізраельського народу.

В Біблії говориться, ніби Бог устами пророків сказав Давидові, що не може Давид збудувати церкви Божої, бо дуже багато пролив крові на своєму віку. Правда, що Давидові ніколи було займатися будовами, за війнами та за крайовими звадами. Ізраеліти не могли сами вибудувати гарної церкви, хист у них не був ніколи добре розвинений. Царь тірський Гірам, той самий, що помагав Давидові будувати дворець, послав своїх будівничих до Соломона, а Соломон, платив йому за те 20.000 мірок пшениці і 20000 олії річно. Гірам послав Соломонові кедрів та кіпарісів лібанських, та будівничих, а робітників Соломон збирав з свого царства 30.000; що місяця виходило з них на роботу по 10,000, так що люде перемінюлися кожний місяць і мали відпочинку по два місяці. Робітники ті набіралися більше з ханаанських подоланих племен. Церква будувалася з тесаного великого каміння на горі Морія, була то будова на чотири кутки, 60 локтів завдовжки, 20 л. завширшки і 30 л. заввишки. Розділялася церква стіною на дві нерівні частини, одна, більша, звалася Свята, а менша – Свята Святих (себ то Найсвятійша). На схід був зроблений портік вищий від самої церкви, певне подібний до єгипетських пілонів. Перед портіком стояли дві бронзові колони. В Святій стояв олтарь для пахоців, світоч на семеро свічок і стіл для хліба поданкового. В Святій Святих стояла Скриня Заповіту під дерев'яними позолоченими херувімами, думають, що то були крилаті, бики або леви.¹¹⁰

¹¹⁰ Скоріше вони могли бути подібні до асирійських ангелів чотирокрилих і шестикрилих.

По боках церкви було по три поверхи кімнат. Уся церква обведена була оградою, що утворювала скільки дворів. Стіни церкви були камінні, облицьовані деревом кедровим та кіпарісним. Покраси в церкві були з дерева позолочені, тільки де яке церковне начиння зовсім золоте. Покраси були зроблені на штатт фінікових пальм, квіток та херувімів, були там і леви і воли, принаймі «море мідяне» (велика чаша для поданків) стояло на 12 крилатих волах. Були, здається, і Асури (Феруери), принаймі спогадуються якісь «колеса, наче колеса од воза, а руки в них, і шиї і спини і обличчя вилиті з міді». Може бути, що всі оті чужі символічні постави були в ізраельській церкві тільки для покраси, а не мали релігійного значіння. В церкві ще стояв великий олтарь для палення жертв, і золотий стіл для складання дарів, і чаші для здавання, і багато золотого начиння.

Церква будувалася сім літ. При посвяченні її відбулося велике свято. 22000 волів і 20000 баранів були спалені на поданок Богові на новому алтарі. Дим був такий великий, що аж святці не могли стояти при олтарі. Соломон сказав, що то сам Бог сидить у церкві посеред диму. Після молитов і гімнів при посвяченні церкви Соломон благословив народ і просив Бога, щоб він вислухав і сповнив усяку молитву, яку до нього посилатимуть з сеї церкви. Сім днів було велике народне свято, посвячення церкви, люди пили і їли на царські кошти і тільки на восьмий день розійшлися. Щороку в церкві єрусалимській святкувалися три урочисті свята польові і церковні. Пасха (весняне свято і разом з тим спогад виходу з Єгипту), Свято Жнив (літнє свято) або Свято Сурм (спогад вселення в Ханаан і завоювання Єрїхону) і свято Наметів або Свято Обжинок (осіннє свято в пам'ять того, що Ізраеліти жили в наметах довго, вийшовши з Єгипту). Від часу, коли збудувалася церква (1004 р. д. Р. Х.) Єрусалим переважив давні свята Ізраельські міста: Гілгал, Габаон, Міспа, Раму, Сіло, та хутко стався єдиним містом божих одправ і осередком релігійного життя.

Але, заснувавши велику святиню для рідної віри, Соломон не був немилосердний до людей чужої віри, навіть Біблія закидає йому надто велику прихильність до чужих релігій. Може він просто хотів ужити іншого політичного способу, ніж Давид, в обходінні з крайовими народами, що мали іншу віру: Давид їх гнітив і приводив до покори огнем та мечем, Соломон же будував церкви їхнім

богам і тим еднав собі їхню прихильність. «Він служив Астарті єдонецькій, Мількомові аммонському, Хамосові моавському поставив олтарь нагорі проти Єрусалиму, і Молохові аммонському.» Біблія об'ясняє се тим, що ніби чужинки жінки Соломонові мали на нього великий вплив. А може власне лагідність в обертанні з чужинцями зробила те, що чужі князі охоче давали своїх дочок до двору Соломонового.

Дбаючи за віру та церкви, Соломон, не забував і власної роскоші. 13 літ будував він собі новий дворець в Лібанській діброві. В тому дворці було скільки подвіррив оточених колонадами та рядами кімнат в три поверхи. Був там Портік Суду (певне подібний до єгипетських саль з колонами), там стояв престол Соломоновий з золота та слонової кости, при ньому було шість сходів з левами по кінцях. Дворець той стоїв дуже дорого і Гірам (що строїв і сеї дворець) був мало загожений скількома селами Галілейськими, що йому дав Соломон на заплату. Але за те Гірам з'єднав со собі помішника в Соломоні і спільника. Соломон одкрив Фінікійцям свої пристані на Червоному морі Елат та Еціонгабер і вкупі з Фінікійцями провадив торг південними товарами. Соломон збудував Тамор в пустині, де ставали каравани на спочинок і де, запевне, бралися з них мита. Окрім сього, Соломон завів великий торг Єгипетськими кіньми, продаючи їх Хеттеям та Сірійцям.

На утримання роскошного Соломонового двора йшло багато коштів народніх і грішми і натурою, самих волів та баранів потребувалось безліч для всіх тих жінок, царедворців і так усяких підніжників, що мали честь обідати «при царському столі.» Дванадцять урядовців займалися збиранням податків грошових і натуральних для царської господи.

Про Соломонове багатство в Біблії розповідається в зовсім легендарному тоні. Напр., ніби в Соломона весь посуд у дворці був золотий, а срібного не було нічого, бо срібло «вважали за ніщо» за Соломона.

Мудрість Соломонова теж не менше прославляється (вона й досі зосталася в приказках), розказуються його премудрі судові вироки та дотепне одгадування загадок, розповідь про царицю Савську, що приїздила слухати мудрости Соломона. Говориться, що Соломон «зложив 3,000 приказок і 5,000 пісень, розповідав про дерева від ліванського кедра аж до іссопу, що росте по мурах,

про звірів, про птиць, про гадів, про рибу. І всі люде приходили слухати мудрости Соломонової і дари йому приносили». Однак від тієї «премудрости» в літературі жидівській нема нічого, бо всі чотири книги, що легенди відносять до Соломона (Притчі, Пісня пісень, Екклезіаст і Книга Премудрости), були написані в зовсім пізніші часи.

Але щасливе життя країни за Соломона тривало не довго. Багатство Соломонове потроху тратилось, а люд біднішав. Торг Соломоновий либонь йшов більше на користь спільникам Фінікійцям, що були зручніші в сьому ділі, а велика розкіш царського двора і тяжкі податки, витягали силу з люду, що вже й так був зруйнований Давидовими війнами та крайовими звадами. Правда, війни ті приносили багато нагробованого добра з чужих країв, та добро те зоставалося більше в руках тих, що брало з нього собі лев'ячу частку, себто в руках царів та вояків. Під кінець життя Соломонового спокій в краю був двічі zagrożений повстаннями в Ідумеї та в Сирії. В самому Ізраельському царстві почалося велике невдоволення між людом і святцями проти Соломона. Людові тяжко було від податків, святцям не подобалась лагідність Соломона до чужих вір. Пророк Агіа, з міста Сіло, розірвав свій плащ на дванадцятьеро і дав десять шматків Іеробоамові, слугі Соломоновому, на знак того, ніби Іеробоамові Бог судив бути царем над 10 племенами ізраельськими. Либонь Соломон довідався про сю змову, бо хотів забити Іеробоама, але той втік в Єгипет. Тим часом умер Соломон і на царство сів його син Регабеам (Ровоам).

РОЗДІЛ V

Дві держави, Іуди та Ізраеля

Ровоам не зумів утримати країну в спокою. Йому слід би було загодити люд, давши йому пільгу хоч на який час, але ж він показав себе ще гострійшим, ніж Соломон. Коли Ровоам прийшов у місто Сіхем ефраїмський, щоб з'явитись яко новий царь зібраним старшинам Ізраельським, то Іеровоам, що вернувся з Єгипту по смерті Соломона, прийшов до нього і сказав промову од ймення цілого народу ізраельського і просив щоб царь Ровоам був лагіднішим до свого люду, ніж батько його Соломон, і «здійняв би тяжке ярмо з свого люду.» Але Ровоам, послушавши ради молодих царедворців, одказав

дуже згорда, що він накладе ще тяжче ярмо на люд і каратиме своїх підданих ще гірше, ніж карав Соломон. Тоді між людом знявся великий гомін, Ровоам послав начальника над роботами заспокоювати люд, але люд побив камінням начальника. Ровоам хутко вернувся в Єрусалим. Повстання знялося велике і скінчилося відділенням 10 колін Ізраеля в осібну державу. Ровоам зостався царем над Іудіним коліном, над частиною землі Сімеонової та над Ідумеєю. В Веніаміновій землі тільки Єрусалим та його околиці належали до Ровоама, а то вся країна була ізраельською. Отже країна, що була який час в якійсь згоді за Давида та Соломона, тепер на завжди розділилася на дві держави, сливе завжди ворожі між собою. Розділення Палестини на держави Іуди та Ізраеля було в 975 р. до Р. Х.

Іеровоам, що був ватагом повстання, став царем в Ізраельській державі. Боячись релігійно політичного впливу Єрусалиму на люд ізраельський, він заборонив ходити туди на богомілля, а замість того заснував дві святині в різних кінцях країни, в Дані та в Бетелі, він поставив там олтарі перед золотими биками і люде почали ходити до них на поклонення. Можна думати, що в ті часи се не було великою зрадою рідній вірі, бо Жиди здавна поклонялися золотим бикам, ще за Моїсеевих часів, та й в Соломоновій церкві були ті бики і, хто зна, чи тільки для покраси, і в той же самий час правовірні Єрусалимці поклонялися Моїсеевому мідяному змієві. Але впорядчики Біблії, люде пізніших часів, поставили се в великий гріх Іеровоамові, так само як і приношення поданків на горах і багато іншого, що вони уважали ломанням релігійних звичаїв, але то було не ломанням давніх звичаїв, а скоріше воскресенням. Звичаї ті довго були Іудеї і нікого не дивували, а се не хутко перед полоном Вавілонським перемилися на інші.

Хоч ізраельська держава займала більше землі і була людніша від іудейської, проте не була міцніша від неї. Раз у раз мінялися там царі й династії, а пророки мішалися до всіх політичних справ, агітували, бунтували люд і збивали ще більшу колотнечу в країні. В Іудеї династия Давидова сиділа міцно і люд був досить прихильний до неї, пам'ятаючи Давида. Але там царська влада була дуже обмежена святецькою, святці, дякуючи церкві єрусалимській, були дуже організовані і багато їх було зібрано в Єрусалимі, з держави ізраельської багато святців переселилося в Єрусалим, де їм менше заважали вільні пророки. В ізраельській державі пророки були промовцями народні-

ми і просто на майданах та на вулицях говорили до люду про такі речі, що часто були не до сподоби царям і святцям. В Іудеї пророкування розвилось пізніше, більш уже в ті часи, коли чужі народи почали загрожувати державі іудейській, пророки іудейські більше займалися ширшою політикою (відносинами до чужих народів), а не крайовою, вони тільки стояли за рідну віру та за моральні звичаї, а до царських та святецьких порядків мало мішались. Ізраельські пророки більше говорили, іудейські більше писали, бо вони сами частіш були з людей учених і зверталися до більш ученої громади. Більша частина пророчих творів, що зібрані в Біблії, належить до іудейських пророків, між ними де які визначаються високою поезією.

За царювання Ровоама найвидатнішим фактом був напад єгипетського царя Шешонка на Палестину, де він розграбував скільки ізраельських та іудейських міст, при тому заграбував у Єрусалимі Соломонові золоті щити. Про сей напад говорить в єгипетському написові, що виписаний на пілоні в Карнакському дворці. То не було завоюванням, а просто тільки набігом за для здобичі військової, так що Іудея зосталася незалежною, хоч трохи порушеною. Кінець Ровоамового царювання і царювання його сина і внука нічим особливим не визначались, окрім дрібних війн та звад з царями ізраельськими. Про внука Ровоамового Азу відомо тільки, що він був дуже набожний і дуже суворо переслідував культ святих дібров, дуже тоді розпросторений.

В Ізраелі Іеровоам царював 22 роки, а потім його з сином і цілою родиною забив начальник військовий Беша. Сам Беша теж царював 22 роки і так само його і родину його забив Зімірі, але військо, що було на той час у Філістимії обрало царем свого начальника Омрі. Омрі пішов на Зімірі і Зімірі сам себе спалив у царському дворці, пробувши царем всього 7 днів. Під час тих чвар Сирія набірала сили і ставала небезпечним ворогом для Ізраеля.

Спочатку в Ізраелі не було міцного головного міста. Царь Омрі збудував в Ефраїмській землі на горі місто Самарію, що незабаром стало для Ізраеля другим Єрусалимом. Самарія і навіть ціла держава ізраельська зветься в тогочасних написах асирійських «домом Омрі». Давши своїй державі міцний центр. Омрі дбав, щоб забезпечитися проти північних ворогів, сирійських народів. Він увійшов у спілку з Тіром, і навіть, одружив свого сина Ахаба з дочкою тірського царя Ітобаала Іезабелею. Сам Ітобаал, раніш ніж став царем,

був старшим святцем богині Астарт; дочка його Іезабель була дуже набожна і потроху прихилила свого чоловіка до своєї фінікійської віри. Може бути, що Ахаб тільки не пригнітав людей чужої віри і навіть поважав віру своєї жінки, бо за його часів було багато чужих церков в Ізраелі, але ж що він не відступився від своєї рідної віри, бо зоставив святині Ізраеля в Дані і в Бетелі, і при собі тримав святців та пророків ізраельських. Але, разом з тим за його панування в Ізраелі дуже вкоренився культ Баала, хоча правда, що культ той і раніш був розширений серед давніх народів ханаанських, а від них перейшов і до Ізраелітів ще за Гедеона та за Саула. Фанатичний Давид викоренив той культ, та либонь не зовсім, бо вже за Соломона він з'явився знову навіть в Іудеї, в самому Єрусалимі. Ізраельська держава мала більше стосунків з культурною Фінікією, і певна річ, що релігія культурнійшої країни мусіла мати вплив на ізраельський люд. При дворі Ахабовому культ Бааловий знайшов собі добрий ґрунт, цариця Іезабель скликала святців Баалових і правила фінікійські одправи. Люд самарійський теж був прихильний до нової віри (врешті вона не була для нього дуже новою), він погожував її з своєю давньою вірою і може навіть не бачив у тім нічого ненатурального, але ж в Ізраелі були пророки і святці, що дійшли до такого самого фанатизму в вірі, як і пророки та святці ієрусалимські. Вони не могли стерпіти панування чужої віри нарівні з їхньою, а може ще більш прикро було їм бачити чужих святців на рівні з собою, такий стан річей здався їм небезпечним. Вони почали велику боротьбу проти Баала і його святців.

Спогад про сю боротьбу зостався в легенді про змагання пророка Ілії та чотирьохсот Баалових святців про те, чий бог може сам запалити святий вогонь. Баал і його святці були ганебне подолані богом Ягве і пророком його і після того пророк Ілія дав знак до великої різни Баалових святців. Ахаб їх не боронив, але Іезабель запрягла, що помститься за них і тоді пророки ізраельські мусіли ховатися від неї по пустинях, чекаючи божої оборони.

В сій легенді в одну сцену зібране те, що провадилося ціле півстоліття, бо святці Ваалові були подолані аж тоді, коли згинула дінастія Омрі. Вчинки многих пророків легенда перенесла на одного славетного пророка Ілію Тісбейського. Такий пророк запевне був колись справді, але всі розповіді про нього дуже перемішані з легендами і показують хіба велику повагу до пророків люду ізраельсь-

кого і віру в святість пророчу. Легенда про Ілію кінчається тим, що Бог взяв його на небо в огненному повозі. Після цього починається розповідь про ученика Ілії, пророка Єлісея, вона дуже подібна до розповіді про Ілію. Обидві легенди дуже довгі і займають багато місця між історичними оповіданнями третьої книги Царств, алеж самі вони мають у собі дуже мало історичного. До сих релігійних змагань прилучилася хутко ще й війна з Сірійцями. Сірійські князі спільники, під проводом царя дамасського Венгара, прийшли і обложили Самарію. Спершу Ахаб хотів їм покоритися, бо думав, що вони хотять від нього тільки податків та признання певної залежності від Сирії, але коли довідався, що вони хотять зовсім звоювати і розруйнувати державу ізраельську, то почав боронитися. Пророки підтримували в ньому одвагу і від ймення Ягве обіцяли йому перемогу. Ахаб зібрав сім тисяч війська і одбився від Сірійців. Але Сірійці, зібравшись на силі, знов пішли на Ізраеля, але вже не йшли в гори до Самарії, а стали в долині до бою, сподіваючися, що скоріш подолають в долині Ізраелітів, ніж в горах. Однак Ізраеліти подолали Сірійців і в долині, і Сірійці утікали від них назад в Сирію. Потім царь Венгар послав послі до Ахаба просити помилування. Ахаб помилував його, подарував йому життя і війна скінчилася мирно, обміном завойованих міст без різні і руйнації. Пророкам се дуже не сподобалось і вони почали проклинати Ахаба, як колись Саула. Хутко вони знайшли приключку до великої догани Ахабові. Ахаб силою відібрав у одного чоловіка виноградник, бо чоловік той не хотів оддати виноградника за гроші, а цареві дуже схотілося виноградника, при тому цареві доражала цариця Іезабель. Тоді вже пророки одкрито почали ганити царя і пророкувати, що «Бог вибере собі іншого помазанника» Правда, що Ахаб зробив лихий вчинок, але ж і набожний Давид чинив подібне, проте Бог не вибрав собі іншого помазанника замість його.»

Тим часом Ахаб був сильним царем, як і всі царі династії Омрі і через те іудейські побожні царі були завжди в спілці з богопротивними нащадками Омрі. Іудейський благочестивий царь Іосафат, син благочестивого Ази, навіть одружив свого сина Іорама з Аталією, дочкою Ахаба та Іезабелі. Одного разу Ахаб покликав Іосафата йти одбивати місто Рамот Галаадський від Сірійців, бо вони чомусь не віддали його тоді, як мінялися містами після війни. Іосафат згодився йти, але перше порадив спитати Бога, чи щаслива буде війна. Ахаб скликав 400

пророків і всі вони пророчили перемогу. Пророк Зедекія зробив собі залізні роги і казав: «так каже Бог: сим ти перекинеш Сірійців». Але Іосафат не вірив тим пророкам і казав покликати ще якогось, тоді покликali пророка Міхая, хоч Ахаб його не любив, бо він завжди лихо пророкував. Він перше довго не хотів говорити по правді, але врешті сказав, що Ахаб загине при Рамоті Галаадським і що то Бог навмисне наслав на всіх пророків духа брехні, щоб згубити Ахаба. Тоді пророк Зедекія почав бити Міхая, а царь Ахаб казав замкнути його, щоб покарати потім, вернувшись з війни. Ахаб та Іосафат пішли на війну. Б'ючися, Сірійці направляли всі стріли на царя ізраельського. Щоб окритися від них, Ахаб перебрався в просту одежу, Іосафат же зостався в царському убранні. Проте Іосафат зостався живим, Ахаба ж улучила якась заблукана стріла, пущена на угад. Ахаб, уміраючи, наказав тримати себе просто в повозі, щоб Сірійці і військо ізраельське думали, що він живий ще. Проте Ізраеліти були подолані. На заході сонця війна скінчилася і кожний народ повернувся в країну свою. Ахаба привезли мертвого в Самарію і там поховали.

Ахаб царював 22 роки. Він одважно витримував натиск потужної тоді Сирії, підтримував згоду з Тіром та Іудеєю, збудував скілька міст і дворець, що Біблія зве «дворець з слонові кости». Біблія визнає його безбожним і корить «нечестю Баальською», однак певне не такий вже він був безбожний, коли тримав близько себе 400 пророків Ягве і навіть не карав їх за прокльони та інтриги. Сливє всі царі ізраельські були безбожні, бо вони далеко самостійніші були від царів іудейських.

Після смерті Ахаба повстали Моавіти, що досі платили податки Ізраелітам. Недавно в Палестині знайдено стовп моавського царя Мези, і на тому стовпі напис про моавське повстання, написаний буквами, подібними до найдавніших фінікійських. Ось деякі уривки з цього напису: « Я Меза, син Камос-Надаба, царь моавський. Мій батько царював 30 літ над Моавом, а царював по батькові. Я поставив сей камінь Камосові, камінь визволення, бо він (бог Камос) визволив мене від моїх ворогів, помстився за мене над тими, що ненавиділи мене. Омрі був царем ізраельським і гнівив Моава довгий час, бо Камос гнівався на свій люд. Син Омрі настав по батькові і казав: Я теж гнітитиму Моава. Але за мого часу Камос сказав: я накіну оком на нього і на оселю його, Ізраель загине на віки»... «Я напав на місто Атарот, взяв його і вигубив у ньому всіх людей на честь Камосові, богові

Моава. Я взяв Давидового Аріеля і волочив його по землі перед лицем Камоса в Геріоті. Камос мені сказав: *Иди, візьми Небо від Ізраеля. Я пішов у ночі і воював місто від зорі до полудня, я взяв його і вигубив усе, 7,000 людей, бо вони були роковані на смерть в честь Астар – Камоса. Я забрав святе начиння Ягве і волочив його по землі перед лицем Камоса*... Далі Меза говорить про будови, колодязі та канали, які він поробив руками бранців ізраельських.

Цей напис єсть, найдавнішим зразком семітичного письменства і показує велику подібність межі складом речі і думками семітичних племен. Моавський Камос нагадує дуже ізраельського Ягве. Думки і вирази дуже подібні.

В Біблії говориться інакше про моавське повстання, описане на каміні Мези. В книзі Царств говориться, що син Ахабовий Іорам в спілці з царями іудейським та едомським пішов на Моавітів, з ними пішов пророк Єлісей. Дорогою Єлісей не хотів нічого пророкувати для Іорама, а тільки для Іосафата іудейського. По наказу Єлісея військо ізраельське викопало в пустині канали, а Бог сповнив їх водою по молитві Єлісея. Таким способом ті канали, що Меза покопав руками бранців ізраельських, в ізраельській легенді об'яснюються божим чудом. Покопавши колодязі, Ізраельтяне перейшли пустиню і напали на Моавітів. Спершу перемога була все на стороні Ізраелітів, але в кінці царь моавський приніс в жертву богам свого старшого сина і тоді «каяття велике було Ізраелеві і відступили в землю свою». Се якась дуже непевна фраза, але все ж з неї видно, що Моавіти не були подолані.

Книга Параліпоменон розказує, ніби Ізраеліти подолали Моавітів без війни, а тільки співаючи святі гімни, подібно, як колись завоювали еріхон. В книзі Параліпоменон взагалі багато чисто фантастичних легенд і вона вважається менш певною, що до історичних фактів, ніж дві остатні книги Царств. У всіх легендах цієї книги, Левіти грають дуже видатну роль, а надто Левіти – співці, всі чуда збуваються при співах та музиці. Либонь сам автор сеї книги був Левіт – співець з Єрусалиму. Племя Левітів мало велику силу в Єрусалимі і пізніші Левіти, впорядчики Біблії, судили всіх історичних людей і їхні події з того погляду, чи були вони користні для Левітів, чи ні. В Біблії дуже вихваляється Іосафат, бо він був прихильний до святців, дарма, що тримався спілки з царями ізраельськими і що терпів у своїй країні деякі звичаї не зовсім правовірні. В книзі Параліпоме-

нон розповідається, ніби Іосафат настановив у кожному місті суди святецькі, а в Єрусалимі найвищу судову раду, зложену теж із Левітів. Думають що тодішні закони громадські були ті, що списані в книзі Ісход в главах 21, 22 й 23. Після Іосафата настав його син, що звався Іорам, так само, як і царь ізраельський. Книга Параліпоменон розповідає, ніби за Іорама був напад Фідістимців та Арабів на Іудею, і ніби вони вирізали всіх царських дітей, окрім одного Ахазії, що настав царем по батькові.

В Ізраелі тим часом чинилися великі чвари, пророки не мало в тому помагали. Пророки заводили інтриги не тільки в Ізраелі, але і в Сирії. Сирійський царь Бенгадар був слабкий і послав свого слугу Газаеля до пророка Єлісея в Дамаск, спитати, чим скінчиться слабкість, Єлісей сказав Газаелеві, що Бог йому одкрив, що Газаелеві судилося бути царем сирійським і наробити багато лиха цілій Палестині. Тоді Газаель вернувся до Бенгадара і в ночі задушив його мокрим рядном, а сам став царем на його місці.

Тим часом царь ізраельський Іорам і його сестриниця Ахазія, царь іудейський, пішли знов на Рамот в Галааді, але їм там не пощастило. Іорам тяжко ранений поїхав до міста Ізраеля і там ліг керуватись. Ахазія поїхав одвідати його. Військо зосталося без царів. Тоді Єлісей послав молодого пророка в Ізраельський табор і наказав помазати на царство начальника військового Іегу. Пророк помазав Іегу на царство і військо признало його (Іегу) своїм царем. Тоді Іегу пішов в Ізраель і забив Іорама, що вийшов до нього на зустріч, Ахазія втік, але його догнали посланці Іегу і забили. Іегу вступив в Ізраель. Стара цариця Іезабель, довідавшись, що син її забитий і все загинуло, одяглася в царські шати, стала у вікні і зустріла Іегу зневажливими словами. Тоді Іегу казав скинути її з вікна до долу і покинути на поталу собакам. Потім він послав своїх слуг, щоб поховали її: «похуйте тую прокляту, бо все ж вона царська дочка» Але слуги знайшли тільки шматки тіла Іезабелиного. Після того, Іегу наказав старшинам у Самарії, щоб вони вирізали цілу родину Ахабову і вони прислали йому в коробках 70 голів нащадків Ахарових. Сам Іегу вигубив в Ізраелі усіх прихильників династії Омрі. По дорозі в Самарію він зустрів братів Ахазії і теж їх вирізав. Така сама доля спостигла Баалових святців. Культіві Баала настав кінець.

З усієї династії Омрі зосталася тільки Аталія, дочка Іезабелі і мати Ахазії. Вона дала притулок Бааловим святцям у себе в Єру-

салимі. Довідавшись, що сини її погинули в Ізраелі, Аталія вигубила усіх родичів царських в Єрусалимі, окрім одного сина Ахазії Іоаса, його сховала сестра в церкві єрусалимській, і там він жив шість літ, а тим часом царювала в Єрусалимі Аталія. Під час її царювання культ Баала був у великій шані і святці його в силі. Через шість літ, коли підріс Іоас, то найстарший святець єрусалимської церкви Іодай показав Іоаса військові і здійснив повстання проти Аталії во ім'я остатнього нащадка Давидового. Аталію зарубали мечем у дворці, а настановили царем Іоаса семилітнього. Опікунами над ним стали святці, вони ж і були настоящими владарями в країні, поки не виріс царь. Святці Баалові були, звичайно, вирізані і вигнані з краю.

Ізраель, ослаблений крайовими чварами, хутко втерав свою силу державну. Спершу Газаель царь сірійський завоював усю східну Палестину, а потім почали наступати Асірійці. Сальманезер двічі побив Газаеля і покорив Сірію, а потім заставив і царя ізраельського платити собі податки. Про ці справи Біблія нічого не говорить, а їх вичитали в асірійських написах, є два асірійські малюнки, що з'являють, як царь сірійський і царь ізраельський об'являють себе підданими Сальманезера. Піддані Асірії царі, Газаель та Іегу, zostалися царями в своїх країнах і провадили далі свої війни та звади. Коли умер Іегу, то зоставив своєму синові царство дуже пошматоване і безсиле, тільки вже внук Іегу, що звався Іоас, так само як і царь іудейський, почав трохи набіратися сили і в країні заводити кращий лад.

Коли виріс Іоас іудейський, то почав потроху вибиватися з під святецької влади. Він взяв під свій розпорядок гроші церковні, що малися йти на поправку церкви, а йшли замість того в святецьку скриню. Царь забрав ті гроші і сам приглянув за поправкою церкви. Однак поки жив Іодай, найстарший святець, то ще тривок між царем і святцями був, потім же наступив разрив і царя забито, хоч се й не говориться виразно, але можна думати, що святці мали вплив на смерть царя.

Книга Царств говорить, що після війни з Сірійцями царя забили його слуги в дворці в Мілло. Книга Параліпоменон каже, що Іоас казав побити камінням сина Іодаєвого і за те Бог судив йому бути забитому вдома після війни з Сірійцями. По ньому настав син його Амессія і покарав того, хто забив царя, але покарав тільки самого злочинця, синів же його і родини не займав.

Іоас ізраельський почав набіратися сили. Він тричі побив Сірійців, легенда говорить ніби про ці три перемоги пророкував цареві Єлісей перед смертю. Тим часом Амессія іудейський покорив Едомітів, набрався сили і почав зачіпати ізраельського царя, хутко з того повстала війна. Амессія був подоланий і взятий в полон, але потім випущений підданим ізраельським. Іоас ізраельський хутко після того вмер, а по ньому настав син його Іеробоам II. Ізраельське царство було підданим Іудеї аж до смерті Амессії. Амессію забили царедворці так само, як і його батька.

За Іеробоама II ізраельська держава на який час вернула собі давню силу і навіть тримала в підданстві Іудею. Але про сес царювання мало говориться в історичних книжках Біблії (книга Царств згадує коротко про нього, а Параліпоменон зовсім не згадує). Де які спогади zostалися у книгах пророків. З тих книг відомо між иншим, що за Іеробоама II було землетрясення в Палестині і напад сарани. Видно теж, що тоді шло змагання царя з святцями. Пророк Амос розповідав, як на нього виказав цареві старший святець в Бетелі, за те що він, Амос, пророкував погибель цареві. Амос був родом з Іудеї, отже його вигнали назад в Іудею пророкувати, відаючи, що ті пророкування часто кінчаються лихом для царів.

В Іудеї теж боролися проти пророків і царі і святці і там пророки не мали такого впливу, як в Ізраелі, бо святці єрусалимські були дужчі. У пророка Єремії є спогад, що святці єрусалимські видавали накази брати в темницю і забивати в кайдани усякого пророка, «що не тямиться і пророкує привселюдно». Але ці кари суворі нічого не вдіяли і пророки дедалі більше набіралися слави між людьми, бо вони відповідали духові того неспокойного часу.

РОЗДІЛ VI

Кінець обох держав. Полон Вавілонський

Іудея була в підданстві у Ізраеля до смерті Амессії іудейського, а потім можна думати, що вона була зовсім злучена з Ізраелем, бо між смертю Амессії і початком царювання сина його Азарії минуло 12 літ без царя в Іудеї. Після смерті Іеробоама II в Ізраелі почалися чвари і з того скористалася Іудея, щоб вибитися з під влади ізраельської. Азарія, царь Іудейський, вернув собі знов пристань Елат на

Червоному морі, завоював, скільки міст філістимських, обложив податками Аммонітів; відбудував міста іудейські і окопав їх, країна поправилась і збогатилась. Але хутко почалися сперечки межі царем і святицями. Царь почав забирати в свої руки і релігійну владу і поважився відправляти в церкві те, що належалося до старшого святиця, напр., сам ходив перед олтарем. В Біблії говориться, що за те він був покараний слабостою довічною, і був запертий в шпиталь для прокажених, а син його Іотам правив замість його. В Ізраелі в той час було повне безладдя в уряді. По смерті Іеробоама II настав син його Захарія, але царював усього 6 місяців і був забитий, але той, хто забив Захарію (на ймення Саллум), царював тільки один місяць, його забив Менагем, військовий старшина. Були се події дуже звичайні в монархіях іудейській та ізраельській. Всі ті зміни уряду йшли поруч з руйнуванням і різнею. За царя Менагема на Ізраеля напали Асирійці, але Менагем від них відкупився і просив навіть у них помочі проти ворогів. Після того Асирійці часто мішалися до справ палестинських. Менагем царював 10 літ і лишив по собі сина, але син той був забитий через 2 роки, забив його Некаг, старшина військовий і сам став на царстві в Ізраелі. В Іудеї за панування Іотам справи йшли спокійно. Іотам царював спокійно 16 літ. Але син його Ахаз мусів, тільки вступивши на царство, боротися проти спілки Сирійців з Ізраелітами, що хотіли посадити на троні в Іудеї свого чоловіка. Спільники побили Ахаза і забрали великий полон в Самарію. Тільки пророк Обед вмовив Ізраелітів визволити бранців Іудеїв і пустити їх до дому, наділивши потрібною одежею і ослами для їзди слабих і ранених. Але Ахаз, наляканий спілкою Сирійців та Ізраелітів, попросив помочі у Асирійців і послав дари цареві Тіглат-Пілезерові II. Тіглат-Пілезер пішов на Сирію, взяв Дамаск, забив дамаського царя і переселив у Асирію багато людей з Дамаску. Потім він напав на Ізраеля, зруйнував багато міст в північній і східній Палестині і виселив багато люду в Асирію. Пекаг, царь ізраельський, умер хутко після того, він був забитий, так як і многі царі ізраельські. Той, що забив його, на ймення Осія, став царем. Осія був останнім царем ізраельським. Він царював тільки над Ефраїмською країною, і то платячи податки Асирії. Сам визволитися від Асирійців він не міг, отже послав за помочою до єгипетського царя Шербека (XXV династії етіопської). Пророки були проти спілки з чужими державами, і вони корили за те Ахаза, що був спільником Асирії і

Осію, що просив помочі у Єгипту. Вони уважали всяку таку спілку за зраду своєму богові, хоч у таких нащасних обставинах трудно було Гебреям утриматися незалежними у вірі і політиці. При тім же, коли народ подоланий і бессилий, то він тратить віру в своїх богів, що не вміли його боронити і привикає боятися чужих богів переможних. Ахаз іудейський певне так думав, бо почав ставити олтарі чужим сирійським богам і палити людські жертви перед їхніми ідолами. Про те і він не відрікся зовсім од свого бога, а тільки прилучив до нього ще й чужих богів, як то робив Ахаб. Він тільки поробив де які нові установи в культурі Ягве і перестроїв на новий лад покраси в церкві єрусалимській, бо давня фінікійська різьба і будівництво здавалися йому вже не такі гарні, як нові сирійські. Він побачив олтарь в Дамаску і сказав зробити такий самий в церкві єрусалимській, він казав здійснити мідяне море з биків і поставити просто на каміному п'єдесталі. Переробив теж на іншій стіль портіки в церкві.

Осія не платив як слід податків Асирії, чи то через те, що не міг їх виплачувати, чи через те, що не хотів, покладаючися на поміч Єгиптян. Тоді царь асирійський (він зветься в Біблії Сальманассар, але по історії виходить, що то скоріше міг бути Саргон) обложив Самарію. Самарія довго витримувала облогу, але, не маючи ні звідки помочі, мусіла вкінці здатись. Єгиптяне не хотіли встрявати у війну з Асирією за нещасну, зруйновану країну ізраельську, іудейський царь Езекия (син Ахазовий) заперся теж в Єрусалимі і зайнявся релігійними справами, не вважаючи на погібель братів Ізраелітів. Взавши Самарію, Саргон переселив з неї 27.000 людей в Асирію та Медію, як написано в харсабадському написі. Ті переселенці помішалися з крайовими людьми і вже ніколи по вернулися у свій край. На місце виселених, Саргон привів до Самарії різних людей, виселених 5 різних країв підданих Асирії. Сі люде, нові Самаряне, змішалися з племенами сусідніми ізраельськими та ханаанськими і прийняли віру гебрейську, але разом з тим затримували дуже багато з своєї першої віри. Іудеяне завжди ненавиділи сих нових Самарян, уважали їх нечистим племенем, отак як в Індії була каста Судрів, так в Палестині племя, самарійське.

Іудеї не жалували Ізраелітів у нещасну годину і не помогли їм не словом, ні ділом. Пророки Іудеї кидали тільки прокляття та докори на Ізраеля, а царь дбав тільки за свою державу. Царь Езекия був дуже побожним і правовірним царем, дарма, що батько його Ахаз у релі-

гійних справах був дуже нетвердий. Однак се виходить, по словах, в порядників Біблії, самі його діла показують, що він позаводив ще більше новітнього в крайових релігійних звичаях, а ніж батько його Ахаз.

Ахаз переробив тільки де що в покрасах єрусалимської церкви (чим дуже вразив старозаконних святців), Езекія казав порозвалювати скрізь «високі місця», місцеві олтарі, чого не одважувався зробити жаден з попередніх іудейських царів. Тільки ся зміна була дуже користою для єрусалимських святців, бо після неї народ живівський мусів обертатися до єдиної церкви єрусалимської у всякій потребі. Так само Езекія казав знищити по всій країні церкви, святі діброви, і «мідяного Моїсеевого змія, що до тієї пори Ізраельтяне шанували і звали Негустаном». Для царів се все було теж добре, бо коли Єрусалим став єдиною святиною Палестини, то легко було йому стати і державно-політичним осередком. Проте людові не могло подобатися руйнування усіх його давніх святощів (святих дібров, олтарів і т. д.) і виключне панування єрусалимських святців.

Після смерті Саргона повстало багато країн проти Асірії, між іншими Іудея теж. Син Саргоновий Санхеріб, управившись з повстанням у Вавілоні, напав на Палестину. Царь Тірський втік, інші міста фінікійські здались, Амоніти та Моавіти здалися, царь аскалонський не здався і за те був забраний до Асірії, Екрон здався після подолання війська єгипетського в його околиці. Отже зосталася сама Іудея і царь Езекія «сів у Єрусалимі мов птиця на яйцях», як говорить в одному написі асірійському. Асірійці вступили в Іудею, тоді Езекія послав просити помилування у Санхеріба, обіцяючи дати дари. Санхеріб забажав 300 талантів срібла і 30 талантів золота. Езекія зібрав усе срібло з церкви і з дворця, поздирав позолоту з церковних дверей і послав теє все Санхерібові. Але Санхеріб тим не вдовольнився, він чув, що єгипетське військо йде на поміч Езекії від Пелузи, і через те не вірив покірності Езекії, а то ще либонь думав, що ліпше йому ограбувати цілу країну, ніж самого царя. Санхеріб стояв годі облогою при місті Лахісі, частину ж свого війська з трьома старшинами послав на Єрусалим. Старшини ті стали під мурами єрусалимськими і держали промову. Вони радили Езекії, щоб той покорився самохіть, поки є час, щоб не впевнявся на єгиптян, бо на них надія мала; старшини казали людові, щоб люд не сподівався помочі від Бога, бо царь тяжко образив Бога, доруйнувати його святі

діброви та олтарі, «адже, не без волі Ягве прийшли ми сюди» так казали. Старшини асірійські і певне їхня промова робила вражіння на люд, бо старшини іудейські просили їх, щоб вони не говорили по гебрейському, аби люд не розумів їх. Тільки ж промова та власне й говорилося для того, щоб люд її розумів і один із старшин асірійських гукнув як найголосніше по гебрейському, щоб люд іудейський покинув свого царя і передався до Санхеріба, і обіцяв від ймення свого царя спокій покірним до тої пори, аж поки царь Санхеріб не переведе їх у кращу, багатшу країну, і ще раз радив не впевнятися на Бога, а подивитися на інші країни, що їх не врятували їхні боги, і згадати долю Самарії.

Люд іудейський слухав теє і мовчав, бо Езекія заборонив відповідати. Езекія послав старшин питати поради до пророка Ісаїя. Ісаїя сказав їм, щоб вони не журилися, що Бог визволить їх від Асірійців і даси, їм перемогу, як вже не раз давав. Санхерібові старшини вернулися до свого царя ні з чим. Санхеріб уже звоював Лахіс і стояв облогою під Лібною. Він довідався, що Тарака, царь єгипетський, вже наближається з військом до нього, і пробував ще раз вмовити Езекію листом, щоб той здався по своїй волі. Езекія, прочитавши того листа, разгорнув його в церкві перед Богом і молився, щоб Бог визволив його з лиха. Тим часом Ісаїя прислав до Езекії посланця з словами потіхи і обіцяв, що хутко Бог дасть спокій країні. В Біблії говориться, що тіс ночі прилетів Ангел Божий в табор асірійський і вигубив там 45000 чоловік, а на ранок Санхеріб відступив від Палестини в Асірію. Ранійше ми спогадували єгипетську легенду про відступлення Санхеріба, що ніби на табор асірійський бог Пта наслав мишей і вони погризли зброю. Думають, що сі легенди спогадують властиве чуму, що напала на табор асірійський і примусила скінчити війну. В азійських написах Санхеріб хвалиться, що він звоював Іудею і набрав з неї усякого добра, але ж асірійські царі ніколи не признавались у тому, що їх вороги подолали. Напевне відомо, що Езекія зостався незалежним. Після сього в Біблії розповідається, ніби царь вавілонський Меродах Баладан прислав послів до Езекії, ніби повиншувати його після його дивного виздоровлеіша і що Езекія показав їм усі свої і церковні скарби і що Ісаїя пророчив йому, що колись ті самі Вавілоняне заберуть усі ті скарби собі. Думають, що се просто легенда для звеличення Ісаїя, бо навряд чи після нападу Асірійців було що показувати в Іудеї в обдертому дворці

та церкві. Асирійці сплюндрували країну страшенно: дани потоптали, села попалили, замки поруйнували, людей у полон забрали. Люд винуватив святців за ті нещастя. Хоч може святці і пророки помагали встояти Іудеї незалежною, але як дорого заплатив народ за ту незалежність!

Окрім того, старшини асирійські знали, що робили, коли нагадували людові про руйнування давніх олтарів, церков та святих дібров. Податки, на Єрусалим та на його святців мусіли дуже тяжко лягати на сільський люд, позбавлений своїх святинь. Коли по Езекиї настав син його Манассія, то давні звичаї знов повернулися, дарма, що святці де які і пророки ганили за те і царя і люд. Манассія знов відбудував «високі місця, олтарі Ваалові», відновив культ святих дібров і «поклонився цілому військові небесному в церкві Ягве», поскликав ворожитів і чужих пророків і навіть в церкві єрусалимській поставив подобу святого дерева (Ашера). Се завершення давніх звичаїв не обійшлося теж без насильства і кровопролиття, бо вже чимало було і таких людей, що противилися давній вірі, привикши до єрусалимського монотеїзму. Біблія каже, що Манассія проливав кров невинну річками, і сповнив цю увесь Єрусалим.

Книга Параліпоменон каже, ніби під кінець життя Манассія покався, злякавшись нападу асирійського і на вернувся до правої віри, але в Книзі Царств сього нема, отже мусить бути, що се просто святецька легенда. Іудея була в спокою від ворогів за Манассії, тільки релігійні сперечки губили багато людей і сили. Після Манассії два роки царював син його Амон, він був ворожий до святців, як і Манассія, отже либонь вони його і вбили, Люд був дуже тим розсержений, побивав злочинців, що забили Амона, а на царство посадив сина Амоного Іосію, що мав тоді всього 8 літ.

За царя Іосії святці знову взяли гору, але на сей раз вони вже зробили діло зручніше. 18 року царювання Іосії, коли провадилися роботи при полагожденню церкви, старший святець Гілкія дав до відома цареві, що в церкві знайшлася «Книга закону». Коли царь прочитав ту книгу, то вжахнувся, бо там була велика грозьба на того, хто не дотримує закону божого, як слід (себ то, як сказано в книзі). Царь послав питати пророків, що робити, щоб одвернути гнів божий, «бо наші батьки не слухали слів книги сієї і не робили всього, що там приказано» казав царь. Пішли питати ради до пророчиці Ол-

дами. Пророчиця сказала, що справді Бог покарає Іудею за гріхи, але поки буде живий Іосія, то буде країна в спокою, бо Іосія догодив Богові своїм благочестям. Царь привселюдно прочитав «Книгу закону» і почав чинити все по тих нових законах.

Думають, що та «Книга закону» мала в собі головні уступи теперешнього Второзаконня і що в ній власне говорилося проти чужих релігій, надто проти ідолів, обіцялося благословення боже правовірним і тяжкі прокляття на голову зрадників і вірі.

Отож після прочитання Закону почалася велика релігійна реформа в Іудеї (62 р. до Р. Х.) в дусі чистого монотеїзму і святецько єрусалимської централізації. Культ Баала та Астарот був знищений, святі діброви попалені; ідоли порозбивані, усі чужовірні одправи заборонені. Усі «високі місця» і всі давійші церкви та олтарі іудейські та ізраельські були розруйновані. Іудейські святці давніших святинь, побірали і дали гроші на утримання, але одправ жадних не одправляли. Царь Іосія поїхав сам у Самарію та в Бетель і там порозвалював олтарі; а святців ізраельських побивав. Асирійці не боронили Іосії розправлятися в Ізраелі, бо Асирія була тоді зовсім в упадку і сливе жадної сили не мала. Іосія вернувся до Єрусалиму і надзвичайно урочисто відсвяткував Пасху. Запевне святці дуже похваляли царя Іосію і виставляли його зразком правовірного царя. Вони пророкували йому довге і безпечне царювання, але не так сталося. Неко царь єгипетський, йшов на Вавілон через Палестину. Іудеї він не думав зачіпати, і просив Іосію пропустити його без завади через Палестину. Але Іосія зібрав військо і перейняв Неко в Магеддо. Іудеї були подолані і Іосія забитий. Люд і святці дуже за ним журились і пророк Іеремія зложив «плач» на смерть його.

По смерті Іосії настав знов поворот до давнішого в справах віри. Либонь перемога єгипетська додала зневірря Іудеям. Хоча все ж з того часу ідеал монотеїстичний вже ніколи не зникав цілком з очей Гебреям. Після Іосії люд настановив царем сина його Саллума, але через три місяці Неко забрав його в Єгипет бранцем, а на царство посадив другого сина Іосії Еліакима, змінивши його ймення на Іоакяма. Але через три роки Набукодросор побив єгиптян при Кархемісі. Іоаким мусів піддатися Вавілонові, але через недовгий час повстав. Набукодросор послав військо на Іудею і напустив на неї Моавітів та Аммонітів, що вже давно чекали на своїх давніх ворогів Іудеїв. Іоаким заперся в Єрусалимі, чекаючи помочі з Єгипту, але

поміч та не прийшла. Пророки сварилися між собою і ніяк не могли прийти до жадної згоди, що треба робити, аби одборонитися від ворогів. Вони корили один одного брехнею, а людові та цареві доставалися від них тільки прокльони та докори, а певної ради ніякої. Ієремія пророкував лихо країні і ганебну смерть цареві. Царь спалив писання Ієреміїни і самого його хотів забити, але святці помогли Ієремії втікти в Єгипет, бо він був святецького роду.

Книга Параліпоменон каже, що Іоакима забили в кайдани і забрали у Вавилон. Книга Царств цього не спомінає, а каже просто що Іоаким умер, а по ньому настав син його Ієхонія (або Іоахін). Ієхонія царював усього три місяці. Увесь сей час Вавілоняне стояли облогою під Єрусалимом, а врешті прийшов сам Набукодросор. Ієхонія мусів здатися з усією сім'єю. Набукодросор забрав його в полон, а країну всю розграбував, Єрусалим розруйнував, забрав усі скарби церковні і царські, силу людей забрав у полон і всіх ковалів та слюсарів забрав. В Єрусалимі Набукодросор лишив царем найменшого сина Ієхонії Матанію і дав йому імя Зедекія. Ієхонія сидів 37 літ у темниці у Вавілоні і вже Евільмеродах, нащадок Набукодросора випустив його з темниці. Сей великий полон, що був за царя Ієхонії, зветься в історії «першим полоном вавілонським».

Не довго зоставався Зедекія покірним підданцем Вавілону. Люд стогнав під ярмом Вавілону і слухав тих пророків, що пророкували визволення і заохочували царя до повстання, але інші пророки лихо віщували і радили коритися Вавілонові, між такими пророками був Ієремія. Ієремія радив надіятися на Бога, коритися Вавілонові і не шукати нічиєї помочі, окрім Божої. Коли Зедекія хотів покликати до спілки для повстання Фінікійців, Моавітів та Аммонітів, Ієремія послав посла і цареві дерев'яні ярма і пророкував, що всякий, хто повстане проти Вавілону буде покараний війною, голодом і пошестею лихою. Сам він прийшов до церкви з ярмом на шиї. Один пророк повстанської партії зірвав у нього ярмо і розбив його прилюдно і сказав: «так каже Ягве: отак я розіб'ю ярмо Набукодросорове через два роки і визволю від нього шиї всіх людей!» Царь не знав, що почати, кого слухати. Він почав змовлятися з Єгиптом і покинув платити податки у Вавилон. Тоді Набукодросор обложив знов Єрусалим, Зедекія зібрав люд на раду і було зважено, щоб погодитися з Богом, сповнити закон, що ніколи не був як слід дотриманий, себ то закон, що наказував

одпускати на волю по семи роках служби усіх Гебреїв – невольників. Але тут надійшли єгиптяне, Вавілоняне пішли їм на зустріч. Іудеї думали, що справа вже виграна, і знов затримали кожний при собі свого невольника – одновірця. Ієремія пророкував їм за те цілковиту погибель. Царь посадив Ієремію в темницю, щоб він не бентежив людей своїм лихим віщуванням.

Єгиптяне були відбиті і Вавілоняне вернулися до Єрусалиму і тримали його в облозі два роки. Голод великий настав в Єрусалимі. Потім вороги пробілися в місто і почали його руйнувати. Тим часом у ночі царь з військом втік на планину Єріхонську, але там вороги його догнали, військо його розбили, а сам він у полон попався. Набукодросор казав забити всіх синів Зедекії на очах у нього, а потім самого Зедекію осліпив, забив у кайдани і послав у Вавилон. Єрусалим був страшенно розруйнований, ще гірше, ніж перший раз, а потім спалений. Людей силу забрано в полон, zostалися самі убогі люде, щоб орати землю та глядіти винограду, всі святці та урядовці були забрані в полон. Багато людей було забито, багато в полон забрано. Се був «другий полон Вавілонський».

В Єрусалимі царь вавілонський покинув намістником Гедалію Іудея. Гедалія старався утримати в країні спокій і покірність. Проте знайшовся один вояк Ізмаїл, з Давидового роду, що хтів здійснити повстання. Але той замір не удався і Ізмаїл мусів утікати до Аммонітів.

Від того часу Іудея навіки втратила свою політичну незалежність і все переходила з під влади однієї держави під владу іншої, аж поки Римляне не розруйнували її в кінець і тоді Гебреї розійшлися по всьому світі. Отож дальшу історію жидівську годиться розказувати при історії Вавілонян, Персів, Греків та Римлян, бо історія іудейська тісно зв'язана з історією тих народів.

Зміст

Передмова до I видання.....	4
Вступна розповідь.....	5
Первістні люде.....	5
Світ відомий давнім людям.....	12
Історія Індусів.....	14
РОЗДІЛ I Первістні Арійці.....	14
РОЗДІЛ II Арійці в Індії. Веда.....	17
РОЗДІЛ III Браманська громада. Закони Ману.....	28
РОЗДІЛ IV Буддизм.....	39
Історія Медійців і Персів.....	48
РОЗДІЛ I Іранці. Зороастр.....	48
РОЗДІЛ II Медійці.....	55
РОЗДІЛ III Царство Перське. Кір.....	60
РОЗДІЛ IV Камбіз.....	68
РОЗДІЛ V Дарій.....	74
РОЗДІЛ VI Перська держава при Дарії.....	82
РОЗДІЛ VII Звичаї.....	86
РОЗДІЛ VIII Письмо та пам'ятники.....	89
Історія єгиптян.....	94
РОЗДІЛ I Опис давнього Єгипту.....	94
РОЗДІЛ II Давня держава.....	96
РОЗДІЛ III Середня держава. Напад Пастухів.....	106
РОЗДІЛ IV Нова держава.....	113
Політичний упадок.....	127
РОЗДІЛ V Пам'ятники.....	136
РОЗДІЛ VI Віра.....	143
РОЗДІЛ VII Звичаї.....	157
РОЗДІЛ VIII Письмо.....	165
Історія Асирійців та Вавілонців.....	169
РОЗДІЛ I Країна Тігру та Евфрату.....	169
РОЗДІЛ II Первістні часи.....	173
РОЗДІЛ III Саргоніди.....	177
РОЗДІЛ IV Халдейська держава.....	182
РОЗДІЛ V Пам'ятники.....	186
РОЗДІЛ VI Віра.....	189
РОЗДІЛ VII Звичаї.....	196

Історія Фінікійців.....	202
РОЗДІЛ I Країна Фінікійська.....	202
РОЗДІЛ II Сідон і Тір. Картагена.....	204
РОЗДІЛ III Торговля. Ремісництво. Колонії.....	207
РОЗДІЛ IV Письмо.....	210
Історія Ізраелітів (Жидів).....	211
РОЗДІЛ I Країна Палестинська.....	211
РОЗДІЛ II Ізраеліти в Єгипті. Моїсей.....	215
РОЗДІЛ III Судді (Начальники).....	219
РОЗДІЛ IV Єдина держава. Саул, Давид та Соломон.....	228
РОЗДІЛ V Дві держави, Іуди та Ізраеля.....	244
РОЗДІЛ VI Кінець обох держав. Полон Вавілонський.....	253
Зміст.....	262